

BAKİ UNİVERSİTETİNİN
XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY

HUMANİTAR
elmlər seriyası

серия
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

---

series of
HUMANITARIAN SCIENCES

№ 2, 2022

DİLÇİLİK

UOT 81'362

ЦВЕТОЛЕКСИКА «ЖЕЛТЫЙ/SARI» В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКОВОМ СОЗНАНИИ

Айтен Г.МУРАДЗАДЕ*

В данной статье проводится сопоставительный анализ с цветовым компонентом «желтый/sarı» в русском и азербайджанском языках. На основе конкретных фактов выявляются различия в языковой картине мира двух народов, а также национальный характер, особенности, нашедшие свое отражение в лексике и фразеологии. Целью статьи является анализ языковых особенностей цветового спектра «желтый/sarı»; рассмотрение цвета в качестве символа и выявление сходств и различий во фразеологии азербайджанского и русского языков.

Отмечается, что для древних людей желтый цвет как в русском, так и в азербайджанском самосознании – символ божественного озарения, ореол святости.

В работе используется метод компонентного анализа, позволяющий выявить общее в семантике русского и азербайджанского языков, средства, отражающие их лексические особенности.

Ключевые слова: цветолексика жёлтый, русский язык, азербайджанский язык, фразеология, символика, языковые знаки

Введение. Как известно, в языковом сознании человека откладывается понятие о цвете на основе его психологического и ментального состояния, что формирует определенные цветовые образы и системы. Цветовая картина мира образует представление о мире посредством цветовых ощущений, отражающихся в языковых знаках. По мнению Е.А.Таныгиной цветовой спектр «меняется в зависимости от изменений реалий культурной и социальной среды; разные культурные традиции определяют различия в восприятии и использовании основных слов-цветонаименований» [7].

Данная работа посвящена анализу языковых особенностей цветового спектра «желтый/sarı», рассмотрению цвета в качестве символа и

---

* Преподаватель Бакинского государственного университета, доктор философии по филологии; aytanmuradova@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0002-3852-5342

выявлению сходств и различий во фразеологии азербайджанского и русского языков. Предметом исследования в данной работе является цветовой элемент «желтый/sarı». Цель данной работы состоит в выявлении, классификации, описании лексико-фразеологических средств лексемы «желтый/sarı» в художественных текстах.

Материалом исследования послужили данные выборки из словарей, произведений художественной литературы на азербайджанском и русском языках. Теоретическую базу исследования составили работы зарубежных ученых по колористической лингвистике: в сопоставительных исследованиях (П.П.Антоненко, Л.Байрамова, А.П.Василевич, В.Г.Гак, Ш.К.Жаркынбекова, Т.Ю.Светличная, С.Г.Тер-Минасова и др.), в лингвокультурологическом, этнокультурном (А.П.Василевич, О.В.Белова, Н.В.Серов и др.), когнитивном (Т.И.Вендина, Е.В.Рахилина, И.А.Стернин и др.).

Исследование проводится в следующих направлениях:

1. рассмотреть историю формирования и функционирования желтого цвета в русском и азербайджанском языках;
2. определить символику желтого цвета в русском и азербайджанском языковом сознании.
3. рассмотреть фразеологический состав русского и азербайджанского языков с компонентом «желтый/sarı».

Формирования и функционирования желтого цвета в русском и азербайджанском языках. Лексема «желтый» имеет общеславянский корень, который восходит к индоевропейскому *ghel-; *g'hel-; *gwhel- со значением «желто-зеленый» и «золотой». В русском языке известен с XI века в формах: жьлтъ, жьлтыи, жолтыи, желть [9, 270], хотя сама лексема «желтый» в памятниках письменности начала встречаться с XIV вв.

Содержательный минимум словоформы желтый - а) «Цвета яичного желтка»: *Я скоро-скоро бегу по усыпанным желтыми листьями дорожкам, и вся отдаюсь своим мечтам (Салтыков-Щедрин М. Е., Благонамеренные речи); Около хвоста беспокойно плавали взад и вперед обычные спутники акулы, две желтые, с черными полосами, небольшие рыбы, прозванные лоцманами (Гончаров И. А., Фрегат «Паллада»); Бледный, больной и всегда сердитый, с красными глазами, без бровей, с желтой бородкой, он говорит мне, тыкая в землю черным посохом... (Горький Максим, В людях); б) «Имеющий болезненно пожелтевшую кожу»: *Уродливо длинный и тонкий седобородый старик с желтым лицом и безволосой головой в форме тыквы, сбросив с плеч своих поддевку, трижды перекрестился... (Горький Максим, Жизнь Клима Самгина); На ее морщинистом, желтом лице, хранившем следы**

былой красоты, неизменно лежало брюзгливо-хищное выражение (Сологуб Ф.К., *Мелкий бес*); Большая голова Ляховского представляла череп, обтянутый высохшей желтой кожей, которая около глаз складывалась в сотни мелких и глубоких морщин (Мамин-Сибиряк Д.Н., *Приваловские миллионы*); в) «Тот, кто имеет жёлто-коричневую окраску кожи»: *Очертание скул, редкая и жесткая растительность на лице, все, все несомненно указывает на вашу принадлежность к желтой расе* (Куприн А. И., *Штабс-капитан Рыбников*) [6].

Лексема «sarı» в азербайджанском языке возникла из общетюркского слова «*saryu» в доисламский период означала «сторона, направление» [2]: *Evə sarı gəlmək; Üzünü pəncərəyə sarı çevirmək.* (букв. *Идти в сторону дома; Повернуть лицо в сторону окна*). В дальнейшем данная лексема стала использоваться в значении «оттенок между оранжевым и зеленым, лимонный, золотой»: *Kiçik süfrənin qırağında qoyulmuş sarı samovar buğlana-buğlana zümzümə edirdi.* (*S.Qədirzadə*); *Döyülən sarı köynəkli gənc bir qadın idi* (*S.Hüseyn*); *Axşam yatmamış xanım Gülbətini özü ilə üzbəüz oturdub nazik sarı rəngli karandaşı və bir vərəq kağızı qabağına qoydu* (*M.İbrahimov*); *Gümüş biləklərin, bəyaz qolların; Sarı kəhrəbası, hayıf ki, yoxdur!* (*M.P.Vaqif*).

Следует отметить, что слово «sarı» в азербайджанском языке в переносном значении отмечено как золотая размерная монета: *Təmiz vicdanı heç bir sarı ləkəyə bilməz!* (*S.Rəhimov*).

Символика желтого цвета в русском и азербайджанском языковом сознании. В славянской символике цветов желтый характеризуется как положительными, так и отрицательными коннотациями, например: светло-желтый оттенок – это свет солнца, радости; а темно-желтый же – предательства, измены, ревности, амбиций. В языческих верованиях желтый цвет символизировал божественность, например: в Древней Руси золото и желтый цвет являлся атрибутом русских князей, т.е. они излучают «светлое», «святое».

Но в народе параллельно с положительным значением развивалось и его негативное значение – это символ смерти, например, появление желтых пятен на теле предвещало смерть. Для потусторонних существ и мифологем в основном характерна желтизна волос или же восточнославянская ведьма «вещтица» могла превращаться в желтую бабочку.

Корни лекарственных растений желтого цвета помогали при лечении «желтых болезней» - желтуха, лихорадка.

При рассмотрении цветового спектра славянского сознания, то желтые кудри как у мужчин, так и у женщин используются для обозначения славянина. Одежда же в желтых оттенках связана с сакральностью и славой [10].

В азербайджанском языковом сознании по одной из версий, слово «sarı» происходит из глубокой древности, еще доисламский период, и употребляется не только в значении цвета, а как эмоциональное выражение душевных потрясений и намекает на «тонкую струну» внутри человека.

Таким образом, слово «желтый» имеет символическое значение, которое обычно проявляется в чувствительные моменты людей, которые потрясают их сердца божественными чудесами, пробуждают их эмоции и не могут быть выражены словами.

Также в азербайджанском языке желтый цвет символизирует засуху, скудость и зло, у других народов же он считается символом активности, милосердия и сострадания.

Некоторые тюркские народы также добавляли «желтый» цвет к названиям племен (этнонимам). Например, уйгуры с гордостью называли себя «желтыми уйгурами». Пять из десяти гойтюркских племен образуют государство «Желтый Туркестан», а остальные пять образуют государство «Черный Туркестан». «Желтые турки» считают себя аристократами, так как желтый цвет олицетворял божественность (как и у славян). Согласно мифу, великий предок Чингисхана родился от желтых лучей солнца, а поскольку они рождены от такого желтого цвета, каганат принадлежит только этому поколению.

«Цвет, как многослойный символ, играет роль фона реализации космической гармонии, в которой внутренние элементы, определяющие мировое событие, бьются в едином ритме» [5, 83]

Фразеологический состав русского и азербайджанского языков с компонентом «желтый/sarı». Рассматривая фразеологический состав русского и азербайджанского языков с компонентом «желтый/sarı» нами отмечено малочисленным составом, например:

в русском языке:

а) *желтый билет* – паспорта, которые выдавали женщинам легкого поведения в конце XIX - в начале XX века в дореволюционной России. «Желтым» – билет стал называться по цвету бланка. В идиоматике сохранилось в значении «оскорбительного высказывания о женщине»: — *с тех пор дочь моя, Софья Семеновна, желтый билет принуждена была получить, и уже вместе с нами по случаю сему не могла оставаться (Достоевский Ф. М., Преступление и наказание); И околоточный сказал ей, что она может жить так, только получив желтый билет и подчинившись осмотру (Толстой Л. Н., Воскресение); По дороге он вспомнил, что не успел как следует поглядеть на бланк, на этот пресловутый «желтый билет», о котором он так много слышал (Куприн А. И., Яма) [8].*

б) **желтый дом** – больница для умалишенных. В народе называли желтым домом, потому что в Санкт-Петербурге в середине XIX века Обуховскую больницу для душевнобольных покрасили в желтый цвет, и после этого данная идиома стала аллегорией для всех психбольниц. В Петербурге до сих пор красят больницы для душевнобольных в желтый цвет, что символизирует – безысходность: *Лебедев. Надоел ты мне! Слушай, Матвей, договоришься ты до того, что тебя, извини за выражение, в желтый дом свезут* (Чехов А. П., Иванов); — *Ах, Видоплясов, Видоплясов! что мне с тобой делать?* — сказал с сокрушением дядя. — *Ну, какие тебе могут быть обиды? Ведь ты просто с ума сойдешь, в желтом доме жизнь кончишь!* (Достоевский Ф. М., Село Степанчиково и его обитатели); *Он видит вопиющую несообразность в том, что я, допуская свободную волю, не оправдываю убийства и мщения, и клянется, что меня за мои несообразности когда-нибудь в желтый дом посадят* (Лесков Н. С., Смех и горе) [8].

в) **желторотый птенец** – о молодом, наивном и неопытном человеке. Данное выражение ассоциируется с недавно родившимся птенцом, имеющим желтизну около клюва [8]: *Мальчишка, желторотый птенец, только что вышедший из школы, и напивается в собрании, как последний сапожный подмастерье* (Куприн А. И., Поединок); *Повторяю, был я тогда совсем желторотый птенец* (Куприн А. И., Ольга Сур).

г) **желтая опасность** – угроза европейской культуре со стороны желтой расы. Впервые идиома появилась в общественно-политической лексике западных стран, для обозначения в XIX веке потенциально опасных народов Азии (китайцев и японцев). На сегодняшний день под «желтой опасностью» в публицистике принимают самую многочисленную нацию Азии – китайцев: *Он изложил ей то, что потом стало именоваться «жёлтой опасностью», и привёл многочисленные примеры, оправдывавшие его беспокойство* (Алексей Николаевич Мишагин-Скрыдлов, Россия белая, Россия красная); *Ныне, если не считать жёлтой опасности, которая, кажется, не серьёзна, уже невозможно, чтобы нашествие варваров погубило в несколько дней наши существующие завоевания* (Валерий Брюсов, Метерлинк-утешитель) [8].

В русском и в азербайджанском языках существует идиома «**желтая пресса/sarı mətbuat**» - «о прессе, предназначенной для невзыскательного, массового читателя» [8; 3].

Как известно, до появления телевидения газета являлась единственным источником информации, поэтому различные издания соревновались между собой всеми доступными средствами, честными и нечестными. По этой причине в 1895 году в газете ««The World» появилась серия забавных рисунков, среди персонажей которых был маль-

чик в желтой кофте, который комментировал происходящее. Параллельно с данной газетой «New-York Journal» начал публикацию аналогичной серии и между изданиями разразился спор об авторстве серий. Тогда издатель газеты «New-York Press» Эрвин Уордмэн, комментируя в своей передовице всю эту тяжбу, презрительно назвал обе конкурирующие между собой газеты «желтой прессой».

Также в азербайджанском языке существует термин «sağ jurnalistika» прямая калька из английского «yellow journalism».

Заключение. Тема исследования выбрана с целью проведения сопоставительного анализа цветового компонента «желтый/sağ» для глубокого изучения культурных основ народов и их национальных особенностей для создания единой языковой картины мира. Прделанная работа позволяет выявить:

- Для древних людей желтый цвет как в русском, так и в азербайджанском самосознании – символ божественного озарения, ореол святости.
- Желтый цвет, ассоциирующийся с золотом у азербайджанцев, да и у тюркских народов означает высшую ценность, начало всех начал, никогда не теряющее своего блеска. В азербайджанском языке номинация “sağ” означает монету;
- В азербайджанском языке желтый цвет также используется в негативной коннотации, т.е. символизирует засуху, скудость и зло, у других народов же он считается символом активности, милосердия и сострадания;
- В русском языковом сознании желтый цвет – цвет болезни: желтуха, желтая лихорадка;
- В русском языке фразеологизмы с компонентом желтый ассоциируются с сумасшествием, умопомрачением;
- в азербайджанском языке отмечена единичная идиома с компонентом «sağ» заимствованная из английского языка.

ЛИТЕРАТУРА

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. - Bakı: Elm, - 2005, - 728 s.
2. Əzimov A. Sözlərin tarixi. - Bakı: Altun Kitab, - 2015, - 297 s.
3. Məhərrəmli Q., Şıxlı E. Jurnalistika terminləri lüğəti. - Bakı: Altun Kitab, - 2016, - 272 s.
4. Orucov Ə. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cilddə]/ A.Axundov, B.Abdullayev, N.Rəhimzadə/. - Bakı: Şərq-Qərb, - 2006
5. Rzasoy S. Nizami poeziyası: mif-tarix konteksti. - Bakı: Ağrıdağ, - 2003, - 212 s.
6. Ефремова Т.Ф. Современный толковый словарь русского языка: [3 тома]/ Т.Ф.Ефремова. - Москва: АСТ, Астрель, Харвест, - 2006
7. Таньгина Е.А. Образ цвета в сознании носителя языка. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. - Курск, - 2012

8. Фразеологический словарь современного русского литературного языка / ред. А.Н.Тихонов/. - Москва: Флинта-Наука, -2004, - 832 с.
9. Этимологический словарь современного русского языка / Сост. А.К. Шапошников: в 2 т. Т. 1. - Москва: Флинта- Наука, - 2010, - 584 с.
10. Цветовые символы в славянском язычестве. Источник: <http://slaviy.ru/slavyanskie-simvoly/cvetovye-simvoly-v-slavyanskom-yazychestve/>

AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİL ŞÜURUNDA "SARI" RƏNGİNİN LEKSİKASI

Aytən Q.MURADZADƏ

XÜLASƏ

Məqalənin Azərbaycan və rus dillərində "sarı" rəng komponenti müqayisəli təhlil edilir. Konkret faktlar əsasında iki xalqın dünya dil mənzərəsindəki fərqlər, həmçinin leksika və frazeologiyada öz əksini tapmış milli xarakter, xüsusiyyətlər müəyyən edilir. Tədqiqat zamanı "sarı" rəng spektrinin dil xüsusiyyətləri, Azərbaycan və rus dillərinin frazeologiyasında rəmzlər və fərqlərin aşkara çıxarılması və simvolu kimi rənglərə baxılması təhlil edilir.

Qeyd olunur ki, qədim insanlar üçün həm rus, həm də Azərbaycan özünüdərkində sarı rəng – ilahi nurun rəmzi, müqəddəslik haləsidir.

Araşdırmada rus və Azərbaycan dillərinin semantikasının ümumi cəhətləri, onların leksik xüsusiyyətlərini əks etdirən vasitələri aşkar etməyə imkan verən komponent analiz metodundan istifadə olunur.

Açar sözlər: sarı rəng leksikası, rus dili, Azərbaycan dili, frazeologiya, simvolika, dil nişanları

THE COLOR INDEX "YELLOW/SARI" IN THE AZERBAIJANI AND RUSSIAN LINGUISTIC CONSCIOUSNESS

Ayten Q.MURADZADE

SUMMARY

The article provides a comparative analysis with the color component "yellow/sari" in the Russian and Azerbaijani languages. Based on concrete facts, the differences in the linguistic picture of the world of the two nations are revealed, as well as the national character, features reflected in vocabulary and phraseology. The purpose of the article is to analyze the linguistic features of the color spectrum "yellow/sari"; to consider color as a symbol and identify similarities and differences in the phraseology of the Azerbaijani and Russian languages.

It is noted that for ancient people, yellow color in both Russian and Azerbaijani self-consciousness is a symbol of divine illumination, an aura of holiness.

The research uses the method of component analysis, which allows identifying common semantics of the Russian and Azerbaijani languages, means reflecting their lexical features.

Keywords: yellow, color, Russian language, Azerbaijani language, phraseology, symbolism, language signs

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ**UOT 82****AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT MƏTBUATI
MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR HAQQINDA****Abid H.TAHİRLİ***

“Hop-hopnamə”nin döymədiyi qapı, girmədiyi ev qalmadı, onu oxuyanlar da sevdi, oxudanlar da. Zamanında heç bir şair özünü böyük Sabir qədər xalqa sevdirməmişdir.

Abdulla Şaiq

Tədqiqatda mühacirət mətbuatında (“Yeni Qafqasya”, “Odlu yurd”, “Azərbaycan”, “Azərbaycan yurd bilgisi”, “Mücahid” dərgilərində) M.Ə.Sabir haqqında dərc olunan məqalələrin bir qismindən ilk dəfə bəhs edilir. Mühacirət ədəbiyyatşünaslığının yaranması və inkişafında misilsiz rol oynamış Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin, Mirzə Bala Məhəmmədşadənin, Əhməd bəy Cəfəroğlunun, Əbdülvahab Yurdsevərin, Mustafə Haqqı Türəkqulun, Səlim Rəfiqin, Məhəmməd Əli Rəsulzadənin M.Ə.Sabir irsi ilə bağlı yazılarda irəli sürdükləri ədəbi-nəzəri fikirlər bu gün də çox aktual və əhəmiyyətlidir. Məqalədə sabirşünaslığın mühacirətdə tədqiqi tarixi, spesifik cəhətləri, üslubu və metodu təhlil olunur, elmi-nəzəri baxımdan dəyərləndirilir.

Açar sözlər: Mirzə Ələkbər Sabir, mühacirət mətbuatı, mühacirət ədəbiyyatşünaslığı, ideoloji mübarizə

Giriş. Bolşeviklərin 28 aprel 1920-ci ildə ölkəmizə hərbi təcavüzündən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan bir müddət sonra Türkiyədə məskunlaşan Cümhuriyyət liderləri nəşr etdikləri mətbu orqanlarda totalitar sovet rejimi və kommunist diktaturasına qarşı müxtəlif istiqamətlərdə barışmaz ideoloji mübarizəyə başladı. Direktiv göstərişlə yaradılmış qondarma sovet ədəbiyyatının, saxta sosialist realizmi (sosrealizm) ədəbi

---

* *Azərbaycan MEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı şöbəsinin baş elmi işçisi; filologiya elmləri doktoru; habidtahirli@gmail.com; ORCID İD: 0000-0002-8175-2866*

metodu və konsepsiyasının kəskin tənqidi ideoloji mübarizənin aparıcı mövzularından idi. 1923-cü ildə İstanbulda nəşrə başlayan “Yeni Qafqasya” dərgisində, sonralar onun – mühacirət mətbuatının bayraqlarının programını, məramını eyni əzm və cəsarətlə davam etdirən “Azəri Türk”, “Odlu yurd”, “Bildiriş”, “Azərbaycan yurd bilgisi”, “Qurtuluş”, “İstiqlal”, “Azərbaycan”, “Mücahid” və s. kimi qəzet və jurnallarda dərc olunan məqalələr yeni dövr milli ədəbiyyatşünaslığının yaranması və inkişafında mühüm rol oynamışdır. İllər ötdükcə sovet ədəbiyyatşünaslığı ilə daban-dabana zidd milli ədəbiyyatşünaslığımızın problemlərinə konseptual baxış formalaşmış, onun prinsip və elmi-nəzəri əsasları müəyyənləşdirilmişdir. Yüksək peşəkarlıqla, sistemli həyata keçirilən bu işin nəticəsində Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin, Mirzə Bala Məhəmmədzadənin, Əhməd bəy Cəfəroğlunun, Əbdülvahab Yurdseverin, Mustafa Haqqı Türkəqulun, Səlim Rəfiqin, Məhəmməd Əli Rəsulzadənin məqalə və kitablarından ibarət zəngin və çoxşaxəli ədəbiyyatşünaslıq irsi ərsəyə gəlmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” başda olmaqla bir çox dastanlarımızın, Qətran Təbrizi, Məhsəti, Xaqani, Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, İmadəddin Nəsimi, Qasimi, Şah İsmayıl Xətai, M.F.Axundzadə, Qasım bəy Zakir, Seyid Əzim Şirvani, Cəlil Məmmədquluzadə, Məhəmməd Hadi, Cəfər Cabbarlı, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Almas İldırım, Əmin Abid (Gültəkin), Şəhriyar və bu kimi digər görkəmli sənətkarların həyat və yaradıcılığına dair dolğun, sanballı araşdırmalar bu gün də aktualdır və Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yeni, milli konsepsiyasının özəyini təşkil edir, istiqamətini müəyyənləşdirir.

Mühacirət mətbuatının, mühacirət ədəbiyyatşünaslığının ən çox müraciət etdiyi ədəbi simalardan biri də poeziyada yeni mərhələ açan və məktəb yaradan Mirzə Ələkbər Sabirdir. Mühacirət mətbuatında M.Ə.Sabir haqqındakı materialları məzmununa, məqsədinə görə dörd qrupa bölmək olar:

- Müxtəlif problemlərə - sovet ədəbiyyatşünaslarının tənqidinə, onların milli dəyərlərə qarşı qərəzli və saxta münasibətinə, cəmiyyət həyatındakı nöqsanların ədəbi əsərlərdə inikasına, klassik ədəbi irsin, məktəb və mətbuatın milli şüurun inkişafındakı roluna həsr edilmiş yazılarda M.Ə. Sabirlə bağlı fikirlərin əks olunduğu materiallar;
- M.Ə.Sabirin həyat və yaradıcılığından ayrıca bəhs edən yazılar;
- M.Ə.Sabirin yaradıcılığından nümunələr, foto və karikaturalar.

Sabir haqqında yazılan əsərlər. “Azəri mətbuatının müxtəsər tarixçəsi” [1, 132-135], Mirzə Bala Məhəmmədzadənin məşhur “Azərbaycan Misaqi Millisi” [2, 252-253, 267-271, 284-287, 300-303, 313-317], “Ədəbi hakimiyyət qovğası” [3, 442-448], “Məktəblər və dərs kitabları” [4, 111-112], Səlim Rəfiqin “Son dövr Azərbaycan ədəbiyyatı” [5, 26-34], Əhməd Cəfəroğlunun “Azəri ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi izləri” [6, 291-305, 339-348, 361-371, 426-433] və s. kimi məqalələrdə müxtəlif mövzulara to-

xunulur və bu zaman müəlliflər fikirlərini əsaslandırmaq üçün M.Ə.Sabir yaradıcılığına da müraciət edir. Mətbuat tarixinin inkişaf yolundan bəhs edən “Azəri mətbuatının müxtəsər tarixçəsi” adlı məqalənin “İlk Rusiya ixtilalı ilə başlayan dövr” hissəsində müəllif 1905-ci ildə senzuranın ləğvindən sonra mətbuat həyatındakı canlanmadan, “Həyat”, “Füyuzat”, “İrşad”, “Tərəqqi”, “Dəbistan” kimi dövrü nəşrlərdən bəhs etdikdən sonra yazır: “Tiflisdə intişar edən mizah məcmuəsi “Molla Nəsrəddin” bilhassa (xüsusi ilə T.A) şayanı kayttır (diqqətəlayiqdir-T.A). Bu Azərbaycan intibah tarixində ən çox təsir etmiş bir məcmuədir...Məşhur Azərbaycan şairi Sabir “Hop-hop” şeirləri ilə bu məcmuənin ən nəfis mizahı tənqidlərini yazmışdır” [1, 133]. Mirzə Bala Məhəmmədzadə irsinin ən parlaq nümunələrindən olan “Azərbaycan Misaqi Millisi” məqaləsində publisist bir neçə dəfə M.Ə.Sabir yaradıcılığından söz açmaqla, sitatlar gətirməklə mülahizələrini bəyan edir. Milli şüurun oyanmasında ədəbiyyat və mətbuatın rolunu yüksək qiymətləndirən M.B.Məhəmmədzadə şairin

Fəhlə, özünü sən də bir insanımı sanırsan?!
Pulsuz kişi, insanlığı asanımı sanırsan?!

və

Aldı dolu eldən səru samanını, neylim?
Yainki çəyirtkə yedi bostanını, neylim?

misraları ilə başlayan şeirlərindən sitatlar gətirərək kəndli-mülkədar, fəhlə-sahibkar münasibətlərini həcv edir, fəhlə və kəndlinin qəflət yuxusundan oyanmasına çalışır [2, 286]. Maraqlı və diqqətçəkəndir ki, M.B.Məhəmmədzadə Hadi yaradıcılığının ideyasını, məğzini, mahiyyətini açmaq, özünə-məxsus cəhətlərini göstərmək üçün onu dövrün sənətkarları Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, eləcə də Mirzə Ələkbər Sabirlə müqayisə edir, konkret nümunələrlə fikir və mülahizələrini əsaslandırır. Mirzə Ələkbər Sabiri “realist və münəkkit” sayan M.B. Məhəmmədzadə Hadini “son dərəcədə idealist, bəzən də utopist” adlandırır: Hadi məktəbə gedən bir uşaqdan ilham alaraq sevinir, onun şənini ümidlərlə dolu şeir həsr edir, “Sabir bu qəbildən olan şeirin əleyhinə çıxır və bir dilənçi cocuq bularaq:

Ey dərbədər gəzib ürəyi qan olan çocuq!
Bir löqmə nan üçün gözü giryən olan çocuq!
Əşkilə abrusu da rızan olan çocuq!
Mətlubi nan, qazandığı hirman olan çocuq!

İnsan kimi bilinsə idi qədrü qiymətin,
Açmış olurdu məktəbi-millî cəmətin,
Dərk etmək istəmir hələ bu feyzi millətin,
Qalsın nihan vədieyi-fitri-məharətin;

Ey ehtişami-milləti talan olan çocuq!
Ey dərbədar gəzib ürəyi qan olan çocuq!- deyə yazır.”
[2, 286].

Bolşevik Əliheydər Qarayev “Kommunist” qəzetində dərc olunan məqaləsində məktəblərdə və dərs kitablarındakı “milliyyət” və “türkcülük” təhlükəsindən bəhs etmişdir. “Məktəblər və dərs kitabları” adlı məqalədə M.B.Məhəmmədzadə yazır ki, hər halda M.Ə.Sabirin milli parçalardan ibarət şeirləri Ə.Qarayevin (Azərbaycan SSR dövlət xadimi, ilk ədliyyə və əmək xalq komissarı –T.A) xoşuna getməmişdir [4, 111]. Yazıda bolşevik mühərririn məsələyə antimillə münasibəti kəskin tənqid edilir.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığının görkəmli nümayəndəsi Səlim Rəfiq “Son dövr Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı məqaləsinin “Xalqçı ədəbiyyat” hissəsində M.Ə.Sabir yaradıcılığını peşəkarlıqla təhlil edərək yazır: “Sabirin ictimai həyatda təmas etmədiyi sahə qalmadı. Fikirlərini özünəməxsus bir əda ilə nəzmin qəlbləri arasına sıxışdırdı. Azəri ədəbiyyatına bir “Hop-hopnamə” bəxş edən sənətkar Əli Nəzmi kimi şairlərin yetişməsində müəssir oldu” [5, 34].

Dünya şöhrətli türkoloq prof.Əhməd Cəfəroğlu “Azəri ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi” adlı məqalələr silsiləsinin dördüncü hissəsində M.Ə.Sabir yaradıcılığında da söz açmışdır [6, 431].

Sabirin həyatı və yaradıcılığı. Mühacirət mətbuatında M.Ə.Sabirin həyat və yaradıcılığında ayrıca bəhs edən yazılar böyük satirik şairin keşməkeşli ömür yolu, fəaliyyəti, silahdaşları ilə daha yaxından tanış olmaq imkanı yaradır. Şamaxıda Sabirin qonşusu və yaxın dostu olmuş Məhəmməd Şərif Əfəndizadənin “Sabirə aid bir xatirə” adlı yazısı [7, 199-205] sabirşünaslığın zənginləşdirilməsi baxımından da maraq doğurur. Müəllif Sabirin ikiotaqlı mənzilinin əlli addımlığındakı küçənin tinində kiçik dükanda sabun düzəldərək dolandığını, ətrafda mərsiyə oxuyan kimi tanındığını, dükanın qarşısında yüksək səslə dua oxuduğunu diqqətə çatdırdıqdan sonra şairlə ilk tanışlığını nəql edir: “Onunla 1905-ci ildə tanış oldum. Həmin il Tiflis və Bakıda türkcə qəzetlər çıxmağa və qəzetlərdə türkcə intibahimiz mənzum yazılar (şeirlər) yazılmağa başlamışdı. Hər halda onları görüb, onlar kimi davranmaq həvəsinə düşdüyünə görə Sabir bir gün məni dükanın önündə dayandıraraq türkcə sərf və nəhv kitabı istəmişdi. İstanbuldan cəlb edilən müəllimlərin (Şeyxzadə Hafiz Məhməd və daha sonra Nəmanzadə Ömər Faiq əfəndilər) iştirakı ilə bir neçə il idi ki, Şamaxıda “üsulicədid” üzrə bir məktəb açılmışdı. Mən də o məktəbdə oxuduqdan sonra yenə eyni məktəbdə müəllim olmuş və İstanbuldan qəzet-kitab gətirməyə başlamışdım. Bunu bildiyinə görə Sabir məndən o günü “İstanbul kitabları” istəyirdi” [7, 199]. Sabir tanınmış şair, maarifçi, publisist Şirvanlı Seyid Əzimin

ibtidai məktəbində oxuyur, mərsiyələr yazırdı. “İdeal və yüksək məfkurəli yazılarda uğur qazanan Mirzə Abasqulu Səhhətin” vasitəsi ilə Sabir 1906-cı ildə nəşrə başlayan “Molla Nəsrəddin” mənzuməsini oxuyur, jurnalla əməkdaşlıq etməyə başlayır. “Sabiri mərsiyə yazmaqdan və oxumaqdan qurtarıb şair yapan, mizahi şeirlər yazmaq üçün istedad olduğunu kəşf etdikdən sonra ondan əl çəkməyib ona mövzular verən, onu sabunçuluqdan qurtaran Səhhət olmuşdur” [7, 200] - yazan xatirə müəllifi Abbas Səhhətin “molla olmaq üzrə Xorasana göndərildiyini”, daha sonra Tehrana, oradan isə Beyruta getdiyini, fransız, rus dillərini mükəmməl öyrəndiyini, Beyrutda tibb təhsili aldığı, rus şairlərindən Qoqol, Puşkin, Lermontovdan tərcümələr etdiyini, onun səyi ilə Şamaxıda “bir irfan və ədəbiyyat ocağı vücuda” gətirildiyini, “Sabirə “Hop-hopnamə” ismini bulduğunu” [7, 201] da vurğulayır.

M.Ş.Əfəndizadə oxucularla Sabirin Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu ilə görüşlərinə, Məhəmməd Hadi ilə münasibətlərinə dair xatirələrini də bölüşür. O, Əli bəy Hüseynzadənin Sabirin yaradıcılıq üslubuna təsirindən bəhs edərkən göstərir ki, “büsütün yeni olan məlum tərzdəki- yəni söyləmək istədiyi mövzunun əksini deyirmiş kimi görünmək - üslubunun intihab edisinə bir amil də Hüseynzadə Əli bəy olmuşdur. M. Ş. Əfəndizadə yazır: “Əli bəy İstanbuldan Bakıya gəldikdən sonra Şamaxıdakı xalalarını ziyarət etmək üçün oraya gəlmişdi. Sabir ilə mən də xalaları Mirzə Mehdiinin evində ziyarətimizdə bu üslubu Əli bəy Sabirə ilham etdi və rus şairlərindən birisini buna misal göstərdi.”[7, 204] Müəllif yazının sonuna doğru Ağaoğlu ilə görüşü xatırlayır: “Ağa oğlu Əhməd bəyi ziyarətimizdə də Əhməd bəy: Sabir sizmisiniz?- deyincə - Əvət, yoxsa, Bangi döhül şenidən ez dur hoşət” (yəni davulun səsi uzaqdan xoş gəlir”-deyəmi düşündünüz-demiş və Əhməd bəyi də güldürmüşdü”[7, 205].

Tənqidçi, publisist Məhəmməd Əli Rəsulzadə “Azəri ədəbiyyatında Sabir” [8, 334-340, 376-387] adlı məqaləsini “Sabirin şeirlərindəki tənqid və nəşəli ruhu göstərmək məqsədi ilə” yazdığını bildirir. Zənnimizcə, müəllif qarşısına qoyduğu vəzifəni irihəcmli və sanballı yazısında peşəkarlıqla icra etmişdir: “Ölçüyəgəlməz bir mizah nəşəsinə malik”, “ən acı ilacları kəndi xəstələrinə oxşamaqla verən doktor”, “yalnız Azərbaycan və Qafqaz türklərinin deyil, islam aləminin hamısının ehtiyac və nöqsanlarını görmüş və mənimsəmiş”, “millətin dərdi ilə yanan”, “bənzərsiz şair və tənqidçi” adlandırdığı Sabirin ömür yolu və yaradıcılığını əhatəli araşdırmış və dəyərləndirmişdir. M.Əli Rəsulzadə Sabirin şeirlərinin mövzu və ideyasını onun irsindən konkret nümunələr gətirərək təhlil edir və ədəbi-nəzəri mülahizələrini irəli sürür.

Mühacir soydaşlarımızın Ankarada nəşr etdikləri “Mücahid” (1955-1964-cü illər, cəmi 59 nömrə) aylıq ictimai fikir məcmuəsində Türkiyənin tanınmış ictimai xadimi, nüfuzlu ədəbiyyatşünas Agah Sırrı Levəndin “Azə-

ri şairi Ələkbər Sabir” adlı məqaləsi dərc olunmuşdur [9]. Redaksiya bu yazının “Ulus” qəzetinin (Türkiyədə 10 yanvar 1920 tarixindən çıxmağa başlamış, bir müddət “Xalqçı”, “Barış”, 1974-cü ildən “Yeni Ulus” adı ilə nəşr olunmuşdur- T.A) 21.05.1962-ci tarixli nömrəsindən götürüldüyünü qeyd etmişdir. O, Sabir yaradıcılığının bütün problemlərini -ideya, məzmun, dil, üslub, sənətkarlıq məsələlərini incəliklərinə qədər təhlil etmiş, dəyərləndirmiş, maraqlı elmi-nəzəri ümumiləşdirmələr aparmışdır. Ağah Sırrı Levend M.Ə.Sabirin Türkiyə sevgisini və təəssübünü də yüksək qiymətləndirmişdir: “Sabir haqsızlığa və keyfə görə yönətimə də saldırmaqdan çəkinməmiş. İrandakı olayları izləyərək şahlara çatmış (sataşmış-T.A), Türkiyədəki Məşruiyyət dövründən sonra Türkiyə türkləri ilə ilgilənərək “31 Mart vakası”-nı (II Əbdulhəmid idarəsinə qarşı ilk üsyan- T.A) öncədən xəbər vermiş

Osmanlılar, aldanmayın Allahı seversiz,
İrənli kimi yatmayın, Allahı seversiz-
deyərk bizi uyarmaq istəmişdir” [9, 19].

Yuxarıda M.Ə.Sabir haqqındakı materialları məzmununa, məqsədinə görə təsnifatında şairin yaradıcılığından nümunələrə, foto və karikaturalara da mühacirət mətbuatında yer verildiyini qeyd etmişdik. Demək olar ki, bütün məqalələrdə şairin şeirlərindən gen-bol sitat gətirilərək istifadə olunur, bəzən də şeirlər tam halda verilir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, “Azərbaycan” (Ankara) dərgisi müxtəlif saylarında “Hop-hopnamə”dən 15-dən çox nümunə dərc etmişdir.

Nəticə və elmi yenilik. Biz mühacirət mətbuatında M.Ə.Sabir haqqında dərc olunan məqalələrin bir qismindən ilk dəfə olaraq bəhs etdik. Həmin mənbələr, müəlliflərin təhlil və qənaətləri böyük sənətkarın fərdi üslubunu, özünəməxsus dəst-xəttini və ən başlıcası isə öz dövrünün, mühitinin problemlərinə münasibətini aydınlaşdırmaq baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Digər tərəfdən isə M.Ə.Sabir haqqında mühacirət mətbuatında dərc olunan məqalələr, həm mühacirət mətbuatı, onun toxunduğu mövzular, ideya istiqaməti, həm də mühacir müəlliflərin yaradıcılığı barədə müəyyən mülahizələr yürütməyə imkan verir. Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, şöhrətli satira ustası ilə bağlı mühacirət ədəbiyyatşünaslığında mənbələr bu məqalələrlə və bu araşdırma ilə məhdudlaşmır, mühacirət ədəbiyyatşünaslığında M.Ə.Sabirin həyat və yaradıcılığına dair dəyərli araşdırmalar var və bu istiqamətdə tədqiqatlar bu gün də uğurla davam etdirilir. Fil.e.d. N.Cabbarlı 25 il öncə dərc edilmiş “Sabir mühacirət ədəbiyyatşünaslığında” məqaləsində (“Ədəbiyyat qəzeti”, 30 may 1997) problemi müəyyən qədər araşdırmışdır. Araşdırmanın daha dolğun variantı onun “Mühacirət və klassik ədəbi irs” [10] monoqrafiyasında yer almışdır. Vaqif Sultanlı “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı” [11] kitabında M.Ə.Rəsulzadənin Sabir yaradıcılığına mü-

nasibətinə toxunmuş, Təyyar Salamoğlu (Cavadov) 2016-cı ildə Bakıda keçirilən «Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: Reallıqlar, problemlər, vəzifələr» II Beynəlxalq elmi konfransında “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığı Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığına metodoloji münasibət kontekstində” adlı məruzəsində Əbdülvahab Yurdsevərin bu sahədəki araşdırmalarından söz açmışdır [12]. Bütün bu tədqiqatlar XX əsrin əvvəllərində Sabir irsinin öyrənilməsində xidmətləri olan Abbas Səhhət, Seyid Hüseyn, Firudun bəy Köçərli, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Tağı Şahbazi Simurq kimi xadimlərin, eləcə də sovet dövründə sabirşünaslığın tədqiqində xüsusi bir mərhələ yaratmış Ə.Şərif, Ə.Mirəhmədov, M.Cəfərov, A.Zamanov, M.İbrahimov, K.Talıbzadə, Ə.Cəfər, T.Hacıyev, M.Cəlal, Yaşar Qarayev, N.Paşayeva, M.Məmmədov, Tərhan Novruzov, A.Məmmədov (Bayramoğlu), R.Məhərrəmov və digər görkəmli ədəbiyyatşünasların araşdırmaları ilə mühacirət ədəbiyyatşünaslığı arasında bir növ körpü yaratmış və bütövlükdə sabirşünaslığın zənginləşdirilməsinə yardım etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan mətbuatının müxtəsər tarixçəsi. “Yeni Qafqasya”. 3. yıl 1925-1926. Yıl: 3, sayı 1-21. Nəşrə hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, Səlcuk Türkyılmaz, Yılmaz Özkaya. TEAS Press Nəşriyyat evi., TEAS Press. I nəşr, İstanbul: fevral 2018, 415 s.
2. Məhəmmədzadə M.B. Azərbaycan Misaqi Millisi. “Yeni Qafqasya”. 3.yıl 1925-1926. Yıl: 3, sayı 1-21. Nəşrə hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, Səlcuk Türkyılmaz, Yılmaz Özkaya. TEAS Press Nəşriyyat evi., TEAS Press. I nəşr, ISBN 978-605-301-259-7. İstanbul: fevral 2018, 415 s.
3. Məhəmmədzadə M.B. Ədəbi hakimiyyət qovğası. - İstanbul: “Odlu yurd” məcmuəsi, - №11,- 1930.
4. Məktəblər və dərs kitabları. “Yeni Qafqasya”. 4.yıl 1926-1927.Yıl: 4, sayı 1-24, yıl 5, sayı: 1-2. Nəşrə hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, Səlcuk Türkyılmaz, Yılmaz Özkaya. TEAS Press Nəşriyyat evi., TEAS Press. I nəşr, ISBN 978-605-301-260-3. İstanbul, fevral 2018, 415 s.
5. Səlim R. Son dövr Azərbaycan ədəbiyyatı. - İstanbul: “Azərbaycan yurd bilgisi” məcmuəsi, - №1, - 1932.
6. Cəfəroğlu Ə. Azəri ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi izləri. - İstanbul: “Azərbaycan yurd bilgisi” məcmuəsi, - №8-9, 10, 11, 12, - 1932.
7. Əfəndizadə M.Ş. Sabirə aid bir xatirə. - İstanbul, “Odlu yurd” məcmuəsi, - №5, -1929.
8. Rəsulzadə M.Ə. Azəri ədəbiyyatında Sabir. - İstanbul, Azərbaycan yurd bilgisi” məcmuəsi, - №33-34; №35-36, - 1934.
9. Ağah Sırrı Ləvənd.“Mücahid” məcmuəsi. - Ankara: may-iyun, - 1962, - № 7, -s.18-19.
10. Cabbarlı N. Mühacirət və klassik ədəbi irs. - Bakı: Elm, - 2003, - 172 s.
11. Sultanlı V. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı. - Bakı: Şirvanəşr, - 1998, - 112 s.
12. Salamoğlu (Cavadov) T. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığı Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığına metodoloji münasibət kontekstində. «Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: Reallıqlar, problemlər, vəzifələr». II Beynəlxalq elmi konfransın materialları. - Bakı: 10-11 oktyabr 2016-cı il, - s.167-177.

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ МИГРАЦИОННАЯ ПРЕССА О МИРЗЕ АЛАКБАР САБИР

Абид Х. ТАХИРЛИ

РЕЗЮМЕ

В статье впервые упоминаются некоторые статьи о М.А. Сабире, опубликованные в эмигрантской прессе - журналах "Ени Қафкася", "Одлу юрд", "Азербайджан", "Азербайджан юрд билгиси", "Муджахид". В этих статьях представлены идеи Мухаммеда Амина Расулзаде, Мирзы Бала Махаммедзаде, Ахмад бека Джафароглу, Абдулвахоба Юрдсевера, Мустафы Хакки Туркагула, Салима Рафига, Мохаммеда Али Расулзаде, сыгравших несравненную роль в становлении и развитии отечественного литературоведения, которые на сегодняшний день тоже очень актуальны и важны. Анализируются и оцениваются с научно-теоретической точки зрения исследователи великого сатирика в области эмигрантской литературы, их статьи, история, особенности, стиль и метод изучения Сабироведение в эмиграции.

Ключевые слова: Мирза Алекпер Сабир, эмиграционная пресса, эмиграционная литература, идеологическая борьба

AZERBAIJANI MIGRATION PRESS ABOUT MIRZA ALAKBAR SABIR

Abid H. TAHIRLI

SUMMARY

This article firstly examines several articles about M.A. Sabir, published in the emigrant press - in the magazines, such as "Yeni Kafkasya", "Odlu Yurd", "Azerbaijan", "Azerbaijan Yurd Bilgisi", "Mujahid". These articles present the ideas of Muhammad Amin Rasulzadeh, Mirza Bala Mahammadzadeh, Ahmad bey Jafaroglu, Abdulvahab Yurdsever, Mustafa Hakki Turkagul, Salim Rafig, Mohammed Ali Rasulzadeh, who played an incomparable role in the formation and development of domestic literary criticism, which are also very relevant and important today. The researchers of the great satirist in the field of emigrant literature, their articles, history, features, style and method of Sabir studies in the emigration are analyzed and evaluated from a scientific and theoretical point of view.

Keywords: Mirza Alakbar Sabir, emigration press, emigration literature, ideological struggle

UOT 82

ƏHMƏD AĞAOĞLUNUN “ALTMİŞ YEDDİ İL SONRA” ƏSƏRİNDƏ MÜƏLLİF KİMLİYİ

Aysel R.ƏFƏNDİYEVƏ*

Azərbaycanın və Türkiyənin ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi həyatında əvəzsiz xidmətləri olan Əhməd Ağaoğlunun bədii-publisistik irsində xatirələri mühüm yer tutur. Şuşadan pərvazlanan, Avropada təhsil alan ədibin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı çoxsaylı yazılar dərc edilsə də, onun 1936-cı ildə yazmağa başladığı, lakin bitirə bilmədiyi “Altmış yeddi il sonra” adlı xatirələri yetərincə araşdırılmamışdır. Məqalədə həmin əsər ətrafı təhlil edilərək dəyərləndirilmişdir.

Sözügedən xatirələr istər məzmun, istərsə də sənətkarlıq cəhətdən orijinal bədii-sənədli nəsr örnəyidir. Altmış yeddi yaşlı mütəfəkkir ömrünün qürub çağında uşaqlıq, yeniyetməlik, ilk gənclik illərinə nəzər salmış, bu kontekstdə, böyüdüyi Şuşa mühiti, Tiflis, Peterburq və Parisdəki məhrumiyyətlərlə dolu həyatı haqqında yazdıqları ilə müəllif kimliyini təqdim etmiş, başqa sözlə desək, özünün bədii-sənədli obrazını yaratmışdır. Ə.Ağaoğlunun bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına, həyat və mübarizə yolunun müəyyənləşməsinə təsir göstərən amillər barədə dolğun təəssürat yaradan xatirələr eyni zamanda, təsvir edilən dövrün ictimai-siyasi mənzərəsinə daha yaxından bələd olmaq, dəyərləndirmək nöqtəyi-nəzərindən də əhəmiyyət kəsb edir. Bu qəbildən olan əsərlər yeniyetmə və gənclərdə təhsilə, elmə marağı artırır, onların milli-mənəvi dəyərlərə sdaqət ruhunda tərbiyəsində, layiqli vətəndaş kimi yetişmələrində önəmli rol oynayır.

Açar sözlər: Əhməd Ağaoğlu, Qarabağ, xatirələr, patriarxal ailə, dünyəvi təhsil

Giriş. Azərbaycanın və Türkiyənin ədəbi, ictimai-siyasi, sosial-mədəni həyatında əvəzsiz xidmətləri olan Əhməd Ağaoğlunun (1869-1939) bədii-publisistik irsində xatirələri həm məzmunu, ideyası etibarını ilə, həm də sənətkarlıq məziyyətləri ilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Mütəfəkkir ədibin 1936-cı ildə (67 yaşında) – ömrünün sonlarında yazmağa başladığı, lakin bitirə bilmədiyi “Altmış yeddi il sonra” əsəri bu baxımdan diqqətəlayiqdir. Sözügedən xatirələr ilk dəfə “Kültür həftəsi” məcmuəsinin 1936-cı il 3-7-ci saylarında dərc olunmuş [1], daha sonra isə 1940-cı ildə müəllifin oğlu Səməd Ağaoğlu tərəfindən hazırlanmış “Babamdan xatirələr” [2] kitabında verilmişdir.

* Azərbaycan MEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı şöbəsinin elmi işçisi; aysel.efendiyeva92@gmail.com; ORCID ID: 0000-0003-4319-1655

Ə. Ağaoğlu irsinin, o cümlədən sözügedən xatirələrinin elmi nəşri, hərətərəfli tədqiqi çağdaş ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, “Əhməd bəy Ağaoğlunun 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 10 aprel 2019-cu il tarixli Sərəncamından sonra xalqımızın ictimai fikir tarixində iz qoymuş mütəfəkkirin şəxsiyyəti və ədəbi-publisistik irsinə maraq artmış, onun həyat və yaradıcılığına dair çoxsaylı yazılar dərc edilmişdir [3; 4; 5]. Bununla belə, ədibin “Altmış yeddi il sonra” adlı xatirələrinin yetərincə araşdırıldığını söyləyə bilmərik. Bu məqalədə sözügedən xatirələr tarixi-müqayisəli, analitik-nəzəri ədəbiyyatşünaslıq metodu əsasında araşdırılaraq dəyərləndirilmişdir.

Xatirələrdə müəllif kimliyinin ifadəsi. S. Ağaoğlunun üç bölmədən [S. Ağaoğlunun atasına aid xatirələri, Ə. Ağaoğlunun uşaqlıq və gənclik illərinə dair xatirələrindən parçalar, vəfatından sonra ölümü münasibətilə yazılmış yazılar] ibarət kitabının “Ön söz”ündə xatirələrin yaranması və ilk nəşri ilə bağlı diqqətçəkən məlumat verilir: “Babam xatiratını, bütün həyatında müntəzəm bir surətdə tutduğu gündəlik notlarından təqib edərək yazmağa başlamışdı. Fəqət ancaq bir qismini ikmal edə bildi. Bu qisim kəndisi tərəfindən qələmə alınmış olduğu üçün böyük xatirat içində müstəqil qalacaqdır” [2, 5]. Yüksək bədii məziyyətləri və ictimai siqləti ilə seçilən, oxucunu həyəcanlandıran, düşündürən “Altmış yeddi il sonra” xatirələrini müəllif yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sona çatdıra bilməmişdir.

Ə. Ağaoğlu xatirələrində ata-anasını, əmisini həyəcanla yad edir, məhəbbətlə xatırlayır, onların həyat və düşüncə tərzinə münasibətini gizlətmir. Əsərin ilk cümləsindən xatirələrin qələmə alındığı dövrdə müəllifin sarsıntılar, sıxıntılar keçirdiyi, taleyin ona ard-arda vurduğu zərbələrin təsiri açıq-aşkar hiss olunur. Əks halda nəinki Azərbaycan, bütün Şərqlə tarixinə möhür vuran, həyat eşqinə, iradəsinə hər kəsin qibtə etdiyi, heyran qaldığı Ə. Ağaoğlu xatirələrinə bədbin, kədərli notlarla başlamazdı. Altmış yeddi yaş tamam olan müəllif ömür yoluna nəzər salır, yaşadıklarını bir-bir hafizəsində canlandırır, həyatının son çağlarında yalnız və sərsəm qalmasından gileylənir. Ə. Ağaoğlu əmisi Əli bəyin vaxtilə ona qocalmamasını məsləhət gördüyünü xatırlayır. “Mən o çağlarda amcamı anlayamazdım. Şimdi anlıyır, kəndisinə haqq veriyorum. Arkama baxıyorum: Altmış yeddi yıl! Nə uzun, nə tükənməz yol! Fəqət əldə nə qaldı? Məhsul nə?

Püff!!!. Həm də pək uzun görünən bu altmış yeddi sənə şimdi mənim üçün göz yumub açma qədər bir şey!.. Dimağımın milyonda birini doldurmayan kölgələr! Olub bitən hər böylədir. Bir hava, bir heç, bir yoxluq ki, xalq masallarında adı “bir varmış, bir yokmuş” dur!” [2, 63].

Əlbəttə, fəaliyyəti və əsərləri ilə həmişəyaşarlıq qazanmış böyük mütəfəkkir Əhməd bəyin ömür yolu və yaradıcılığı ilə az-çox tanış olan oxucu

bu şikayətlərin haradan qaynaqlandığını yaxşı anlayır. Amma məsələ bununla da bitmir. O, uşaqları ilə maraqlanmayan, onları xanımının və böyük qardaşı Hacı Mirzə Məhəmmədin öhdəsinə buraxan atası Həsən bəy kimi həyat yolu seçmədiyinə heyfslənir, peşmanlığını dilə gətirir. Əhməd bəyin boy-buxunlu, yaraşlıq, azan oxuyan, fars dilini anlayan, Füzulidən şeirlər bilən, axundların vəzlərinə qulaq asan, ov şahinləri ilə quş ovlayan, ömründə bir dəfə Qarabağdan kənara çıxmayan, “qışı kəklikləri, turacları, qır-qovulları bol olan, Osmanlı sultanlarının da qışladığı Qarabağın bir guşəsində, yazı da min iki yüz metr yüksəkliyində dağın başına bir qartal kimi qonmuş, suları buz kimi Şuşada keçirən” atası istədiyi vaxt Abdallar adlı bir kənddən aşığı dəstəsi gətirərək “Koroğlu”dan, “Aşığı Pəri”dən, “Əsli və Kərəm”dən mahnılar dinləyərək əylənərdi. Ə. Ağaoğlu bu hissələrin təsiri ilə sanki bir anlığa özünü unudur: “Böylə bir adam üçün düşünüləcək, üzüləcək nə var ki? Ah, kaş ki, məni də o böyütsəydi, kəndisinə bənzətsəydi!” [2, 65]. Heç şübhəsiz ki, bu sətirləri oxuyanlar fərqli fikirləşir: “Yaxşı ki, siz başqa yolu seçmişiniz”. Xatirələri mütaliə etdikcə oxucu Ə. Ağaoğlunun hissə qapılıra qapılıra həmin fikirləri yazdığının, elə onun özünün də bu çətin yolu seçmədiyinə heyfslənmədiyinə fərqi olmur: “Bilakis həyatın, ta ilk gündən məni içinə aldığı işgəncələrə minnətdarım. Çünki bütün ömrümə davam edən min türlü imtahanlara, keçirdiyim bu işgəncələr sayəsində təhəmmül edə bildim” [2, 117-118]. Əlbəttə, Əhməd bəyin yazdıqları oğlunu müctəhid kimi yetişdirmək arzusunda olan atasına qarşı övladın hirsli, hikkəsi olduğu, pis münasibət bəslədiyi anlamına gəlməməlidir. Əsərin gedişində də bu hissə olunur. O, atasını məhəbbətlə “çox təmiz və saf bir adam” – deyə yad edir.

Əhməd bəyin həyatını dəyişən, onu istiqamətlədirən isə Tezər xanım olur. 67 il sonra Ə. Ağaoğlu anasını belə xatırlayır: “Şimdi belə yüzünün incə xətlərini anarkən içimdən sızılar duyuyorum. Hələ Sarıcalı elinin ədası ilə söylədiyi hüznü, ələmlə ninnilər qulağımdan keçərək könlümü titrətiyor!” [2, 65]. Azərbaycan qadınlarının ailədə, cəmiyyət həyatındakı yeri və rolu haqqında publisistik nümunələr kifayət qədərdir. Lakin bədii-sənədli irs tariximizdə ana obrazının bu qədər məharətlə yaradıldığı ikinci publisistik nümunəyə rast gəlinmir. Müəllif əsərinin bu parçasının adını “Matriarxal ailə” qoysaydı, yəqin ki, heç kim təəccüblənməzdi. Oğlu Əhmədin həyatında ciddi dönüş yaradan Tezər xanımın çabalrı, nigarançılığı bizə Mirzə Şəfi Vazehin gənc M.F. Axundzadəyə tələyüklü tövsiyələrini xatırladır. Müəlliminin təkid və tələqlərindən sonra M.F. Axundzadə dünyəvi təhsilə yiyələnir, o, cəhalətin hökm sürdüyü mühitdən uzaqlaşır, meylini mütərəqqi ideyalara salır.

Atasının, qəbilə başçısı olan əmisi Mirzə Məhəmmədin ciddi-cəhdlə Əhməd bəyə ərəb və fars dillərini öyrədərək onu gələcəkdə din xadimi kimi görmək xəyallarının üzərindən onlarla “gizli bir mücadilə” aparən Tezər xa-

nım xətt çəkir. Ə. Ağaoğlu bir neçə cümlə ilə anasının xüsusiyyətlərini açıqlayır. “Anam axundlardan, mollalardan xoşlanmazdı. Şübhəsiz, o da dindardı, “Fatma köləsi” idi. Fəqət onun dindarlığı göçəbə bir Türkün səciyyəsinə uymuş bir imandı. O Allahı da, peyğəmbəri də və din adamlarını da gəzdidiyi və gördüyü irmaqlar və dağlar kimi dupduru, apaçiq, bəzəksiz, düzənsiz görmək istərdi. Axundların, mollaların əcaib qiyafətləri, sarıqları, cübbələri, nalinləri xoşuna getməzdı: “Bunlar həp hiylə, aldadıcı şeylərdir, mən oğlumun öylə görmək istəməm” deyərdi” [2, 67]. O, oğlunun dünyəvi təhsil alması, rus dilində öyrənməsi üçün gizləncə müəllim tutur, “ətəyindəki altın rus imperyalardan birisini qopararaq” müəllimin haqqını ödəyir. Beləliklə, Ə. Ağaoğlu hər gün qonşuları Kərbəlayı Bahar nənənin evinə gedərək orada rus dilində dərs öyrənməyə başlayır. Üç il Əhməd bəy gizli şəkildə bu dərslərə davam edir və rus dili ilə yanaşı hesab, tarix, coğrafiya elmlərini də öyrənir.

Ə. Ağaoğlu anasının təşəbbüsü ilə elə ilk fürsətdəcə Şuşada yeni açılmış altısinifli məktəbə qəbul imtahanlarını uğurla verir, imtahanın nəticəsinə görə onu birdən-birə 4-cü sinfə qəbul edirlər. Anasının sevincini müəllif belə xatırlayır: “O gün annəmə dünyalar verilmiş kimi oldu” [2, 71]. Nəhayət, anası Əhməd bəyin Şuşadan “Kərbəlaya, Nəcəfə nəzərdə tutulan yolunu Peterburqa və Parisə doğru çevirməyi” bacardı.

Xatirə boyu Ə. Ağaoğlu anasına münasibətini, tükənməyən məhəbbətini “ufaq, təfək, incə, zərif, həssas”, “məni gözünün bəbəyi kimi sevən, yumşaq qəlbli, incə ürəkli”, “sevgili annəciyim”, oxşayıcı səslə, mələk baxışlı ifadələri ilə təsvir edir.

Ə. Ağaoğlunun xatirələri müəllifin xarakterinin özünəməxsus cəhətlərinə bələd olmaq və onları dəyərləndirmək baxımından qiymətli mənbədir. Uzun və mənalı ömür yolu keçən Ə. Ağaoğlu “Altmış yeddi il sonra” xatirələrində uşaqlıq eşqini, unudulmaz hisslərini kövrək notlarla xatırlayır. “...ilk məhəbbətin acısını və bu itkinin ağrısını Əhməd bəy bütün ömrü boyu yaşamışdı. Əks halda, Çiçək xanımla Qarabağ yaylağında baş vermiş həmin gənclik macərəsini bütün incəliklərlə onilliklər sonra, artıq ixtiyar yaşında, Qarabağın yaylaqlarından çox-çox uzaqlarda yerləşən İstanbulda belə həyəcan və həssaqlıqla yada salmazdı” [5, 46]. Əhməd bəy Ağaoğlu irsinin tanınmış araşdırıcılarından tarix elmləri doktoru Aydın Balayevin bu qənaəti də xatirə müəllifinin xarakterinə işıq salır, onun saf məhəbbətə sarsılmayan sədaqətini təsdiqləyir.

Mahir söz ustası Əhməd bəy ilk məhəbbəti Çiçəklə bağlı xatirəsinə maraqlı giriş edir: “Hələ yolda, köçü bir yağmur da tutarsa, gəl seyr et tabloyu! Hər şey bir-birinə qarışıyır, köpəklər havlayaraq yüklü dəvələrin topuqlarını ısıyırlar, inəklər, atlar, eşşəklər, kəmiklərinə qədər islanmış çocuqlar və qadınlar bir-birinə giriyor və bağırıyorlardı... Birazdan yağmur

diniyor, axşam günəşi ətrafdakı dağlar üzərinə altından bir yaşmaq atıyor, saf və bərraq hava çiçək kokusu ilə doluyordu” [2, 86].

Əsərdə adı kiçik bir epizodla çəkilən Çiçək obrazı oxucuda dərin və unudulmaz təsir buraxır. Əhməd bəy xatırlayır ki, “sevməyin bağışlanmaz bir günah” olduğu, “könlü dar bir zindan içində bağlayan” mühitdə bir-birlərinə sevgiləri barəsində bir kəlmə belə söyləməyə cəsarət etməmişdilər. Yazılanlardan hiss olunur ki, Çiçək Əhməd bəyə aşıqdır, onu bütün qəlbi ilə sevir, amma yazılmayan qaydalara da riayət etmək məcburiyyətindədir. Adı kimi gözəl, təmiz olan Çiçək Əhməd bəyi dərs dediyi erməni qızına qısqansa da, bunu üzə vurmur, sadəcə «Dərs verirkən yalnızımı qalıyordunuz?» [2, 87]- deyər soruşmaqla kifayətlənir. Çiçək hüquqsuzdur, savadsızdır, sadələvhdür, dərin məhəbbətlə sevsə də, onu bürüzə vermir, bir sözlə dövrün tipik qadın obrazlarını xatırladır.

Doğrudur, həmin dövrdə Xurşidbanu Natəvan, Fatma xanım Kəminə, Ağabəyim ağa, Şahnigar xanım kimi mübariz qadın şair və sənətçilər var idi. Çiçək isə istər-istəməz böyük əksəriyyəti təmsil edən və M.F.Axundovun əsərlərində canlandırılan qadın obrazlarını yada salır. Belə ki, Ə.Ağaoğlunun xatirələrindəki Çiçək, M.Ə.Axundovun “Hekayəti Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah cadükuni məşhur” adlı komediya-sındakı Şərəfnisəni xatırladır. O da nişanlısı Şahbaz bəyin Parisə gedəcəyi təqdirdə, məclislərdə üzüaçıq firəng qızları ilə birlikdə oturub-duracağından, deyib-güləcəyindən əndişələnir.

Xatirələrin “Peterburqa doğru” hissəsində Ə.Ağaoğlunun yola salınması səhnəsi əsərin ən təsirli və düşündürücü parçalarındandır. Araba Əhməd bəyi uzaqlara—Peterburqa aparmaq üçün Topxana deyilən yerdə gözləyir. Ə.Ağaoğlu qohum-əqrəbası ilə görüşür, növbə anasına çatır. Müəllif yazır:

“Oğlum, get. Allah yardımçın olsun. Amma mənə bu andı iç: Söylə ki, annə, əgər mən bir xristian qızı ilə evlənirsəm bu məmələrimdən əmdiyim süd mənə haram olsun!”...

... Mən o qədər mütəəssir olmuşdum ki, həm ağlıyor, həm annəmi qucaqlıyor və həm də arabayı unudaraq, məmələri üzərindəki başımı qaldırmadan, duruyordum.

Annəm incə səsiylə, haydi oğlum, bizi bəkliyorlar, dedi, and iç!

İçiyorum, dedim.

“Hayır, dediyim kimi iç!”

Onun sözlərini eynən təkrar etdim. O da son kərə olaraq alınımdan öpdü” [2, 89]. İlk baxışda mövhumatın, cəhalətin hakim olduğu bir mühitdə yaşayan Tezər xanımın bu addımı müəyyən mübahisə doğura bilər. Lakin o, “Fatma köləsi” olsa da, zəkaldır və lazımı məqamda fikirlərini necə ifadə edəcəyini, oğluna hansı söz və hərəkətlərlə dərinə təsir edəcəyini bilir. O,

din pərdəsi altında min bir oyundan çıxan bəzi axundlardan, mollalardan fərqli olaraq, islami dəyərlərə sayğı ilə yanaşır və göründüyü kimi, bu dəyərlərin təəssübkeşi kimi davranır. Ə.Ağaoğlu isə anası ilə son görüşündəki bu andına ömrünün sonunadək sadıq qalır.

Ə.Ağaoğlu Peterburqda səhər və axşam samovar çayı da daxil iyirmi rubla kiçik bir mənzil kirayələyir. Kirayə verən ailənin üzvləri Əhməd bəyin milliyyətini öyrəndikdə indiyə qədər türk tələbə ilə rastlaşmadıqlarından xeyli təəccüblənirlər.

Ə.Ağaoğlu Peterburq həyatından, bir tədbirdən bəhs edərkən xatırlayır: “Salonda otuz beş, qırx qədər gənc vardı. Fəqət yalnız üçü türk və tardı. Qalanı erməni, gürcü, ləzgi və sairə idi. Bizi görür-görməz həpsi ayağa qalxdılar, bizə doğru qoşdular. Həpsi ayrı-ayrı əlimi, həqiqi bir sevinci ifadə edən bir hərərlə, sıxdılar. Qürbət nə həzin şeydir, nə yaxınlaşdırıcı və sevindirici bir amildir! O dəqiqədə aramızda türklük, ermənilik, gürcülük, çərkəzlik filan yoxdu. Həpimizi birləşdirən müştərək Qafqaziyalılıq vardı” [2, 100].

Əhməd bəy Texnoloji İnstitutun bütün imtahanlarını müvəffəqiyyətlə verdikdən sonra sonuncu – cəbr imtahanına daxil olur. Lakin sualları dərhal və ətraflı cavablandırmasına baxmayaraq, imtahan götürən müəllimin qəzəbinə tuş gəlir. Belə ki, yəhudilərə qərəzli münasibət bəsləyən professor onu da yəhudi sanaraq verdiyi cavabı doğru saymır və nəticədə Ə.Ağaoğlu İnstituta qəbul edilmir. Bu haqsızlıqla ömrü boyu barışmayan on doqquz yaşlı gənc Parisə yollanır. “Mənə qarşı işlənən haqsızlıq, məni yaxıb qovuruyordu...Hiddətim o dərəcədə idi ki, bütün Rusiyanı bir bardaq su içində boğmağa hazırdım... Xeyr, xeyr, mən burada qalamam... Parisə gedəcəyəm. Orada oxuyacağım; oranın darülfünunu bitirəcəyəm və bu surətlə həm ruslardan yaxıcı bir öc alacağım və həm də izzəti-nəfsimi əzəmi dərəcədə tətmin etmiş olacağım” [2, 103]. Əhməd bəy Parisə getdikdən qısa zaman sonra maddi çətinliklərlə qarşılaşır. Məsələ burasındadır ki, o, həyatının bu ən ağır vaxtlarında da yazdığı məktublara uzun müddət doğma şəhərdən cavab gəlməyəndə, cibində pulu-parası bitdikdə, ac-susuz, “gözləri təəhssürlə yolda” qalanda da doğmalarından küsmür, incimir. Qaldığı evin sahibəsi kirayə haqqını aylarla ödəyə bilməyən Əhməd bəyi ehtiyac ucbatından mənzildən çıxarmaq qərarına gəlir. Ə.Ağaoğlu onun gözlərinə “qurtarıcı mələk kimi gözükmən” evin sahibəsindən razılıq alır və “çatı altındakı boşluqda” yaşamağa davam edir. Düz üç ay dar, qaranlıq, həşəratlarla dolu olan bu yerdə qalmaq məcburiyyətində olan gənc Əhməd qidalanması da ürəkaçan deyildi. Gününü sadəcə baqqaldan nisyə aldığı çörək-pendir yeməklə və südlü qəhvə ilə keçirərdi. Gecələr isə bir tərəfdən düşüncələr onu rahat buraxmaz, digər tərəfdən də müxtəlif həşəratlar rahat yatmasına mane olardı. Səhərin açılmağını səbirsizliklə gözləyən gənc dan yeri aydınlanan kimi cəld yatağından

qalxar, qəhvəsini içər-içməz, kitablarını qoltuğuna alaraq özünü küçəyə atardı. Əhməd bəy Qarabağdan məktub almadığına kədərlənir, sıxılırdı: “Məni bilxassə mütəəssir edən ailəmin məni unutmuş olmasıydı. Nasıl oldu da aylarca xatırlamadılar?” [2, 118]. Sonralar - 1929-cu ildə bir dostu ilə Parisə səfəri zamanı tam əlli il əvvəl bu şəhərdə keçirdiyi ağır günləri xatırlayan Ə.Ağaoğlunun gözləri dolur, dostu onun bu sualının cavabını izah etməyə çalışır: “Bizim məmləkət sənə gəlincəyə qədər, təhsil üçün yalnız Kərbəlaya və Nəcəfə övlad göndərirdi. Onlara da sənədə bir kərə ziyarətçilər vasitəsilə para göndərilirdi. Çünki tələbə imamın ravzası civarındakı bir mədrəsəyə yerləşir və imamın otağından iaşəsi təmin edilirdi. Kimsə onları nə düşünür, nə arardı. Səninkilər Parisin bir qiyamət olduğunu nə bilsinlər? Zənn etmişlər ki, burası da Nəcəf kimi bir yerdir. Yoxsa heç rahat dururlarmıydı?” [2, 118]. Əhməd bəy də vaxtı ilə onun məktublarına niyə cavab verilmədiyinə, niyə pul göndərilmədiyinə, bu səbəbdən də o zaman dərindən kədərləndiyinə aydınlıq gətirir və əslində valideynlərinə bəraət qazandırır: “Bəlkə də doğru bir mütaliə. Fəqət eyvah ki, bu xüsusu təhqiq etmədim. Çünki Qafqaziyaya avdət etdiyim zaman həm zavallı annəmi, həm babamı, həm amcamı ölmüş buldum” [2, 118].

Xatirələr, müəllifin müəllimi, dünyaşöhrətli fransız filosofu, tarixçi və filoloq Ernest Renanın dərs günü zamanı baş verən olaylarla bağlı aşağıdakı qeydləri ilə bitir: “Rue des Ecoles” zəngin landolarla (dörd təkərli fayton-A.Ə.) dolmuşdu. Sordum: Nə var?

Dedilər ki, Renanın dərs günüdür. Parisin ən yüksək və ən şux bəyləri və xanımları ustadı dinləməyə gəlmişdilər...Ustad Firdovsidən bir şeir oxuyub, kəlmələrini təşrih ediyormuş. Girdiyim zaman “gül” kəlməsinin uzun əsrlər davam edən sərgüzəştlərini nəql ediyordu.... Bayıldım. Yarım etibarən müntəzaman davam edəcəyəm. Sordum: - Əcaba, böylə bir şey türkcə üçün də varmıdır?...” [2, 121-122]. Bu sətirlərdən sonra S.Ağaoğlu əlavə edir: “Babamın kəndi əl yazısı ilə yazdığı xatirələri buraya qədərdir. Budan ötəsinə davam etmədi. Ölümündən iki ay əvvəl mənə bu son sətirləri oxuduqdan sonra, artıq buraxacağam, dedi. Xatirələrin içində bunalmaq məni sonsuz dərəcədə mütəəssir ediyor. Məndən sonra sizlər dəftərimdən təqib edə-rək yazarsınız” [2, 122]. Təbii belə bir sual yaranır: S.Ağaoğlu atasının dediklərini həyata keçirə bildimi? Qısaca desək, yox! Amma bunun ciddi və obyektiv səbəbləri olduğunu düşünürük. Səməd Ağaoğlunun bu kitabın nəşrindən sonra Türkiyənin ictimai-siyasi həyatındakı coşqun fəaliyyəti bu işin davam etdirilməsinə mane ola bilərdi. Müxtəlif səbəblərdən Ə.Ağaoğlunun ünvanını tez-tez dəyişməsi onun arxivinin də köçürülməsinə, tam, səlhiqəli saxlanılmasına çətinlik yaradırdı. Ehtimal ki, əlyazmaların bir qismi itmiş, yaxud yanmışdır. Türkiyədə böyük və maraqlı memuarları ilə ad-san çıxarmış S.Ağaoğlu isə xatirələrini yazmaqla həbsxana illərində daha fəal məşğul

olmuşdur. Bu barədə S.Ağaoğlu həbsxana illərini xatırlayaraq yazır: “Burada otuz qədər arkadaşımın arasında günümün bir saatını onlarla dərhləşərək, qalanını da ta çocuqluğumdan bu yana yaşadığım illəri xatırlamaqla keçiriyorum. Gələcəyə aid heç bir xəyalım yox. ...Bu avara boşluğu bir az olsun doldurmaq üçün nə yapmalıyım- deyə düşündüm. Yaxamı keçmişin xatirələrindən qurtaramadığıma görə onları yazaraq oyalanmazmıyım? Şu da var. Bir həyatı yapan çeşidli olaylar insanın ruhunda tortular (qalıqlar-A.Ə.) buraxır. Xatirələri kağızlara tökmək bu tortuları təmizlər, yeni bir havanın sərinliyi duyulur, bu da bəlkə yeni bir həyata başlanğıc olur” [6, 8].

Nəticə. Sonda fikirlərimizi yekunlaşdıraraq bu qənaətə gəlirik ki, müəllif “Altmış yeddi il sonra” adlı əsərini bitirə bilməsə də, bu xatirələr istər məzmun, istərsə də sənətkarlıq cəhətdən orijinal bədii-sənədli nəsr örnəyidir. Altmış yeddi yaşlı mütəfəkkir ömrünün qürub çağında uşaqıq, yeniyetməlik, ilk gənclik illərinə nəzər salmış, bu kontekstdə, böyüdüyü Şuşa mühiti, Tiflis, Peterburq və Parisdəki məhrumiyətlərlə dolu həyatı haqqında yazdıqları ilə müəllif kimliyini təqdim etmiş, başqa sözlə desək, özünün bədii-sənədli obrazını yaratmışdır. Bu yazılar Şuşadan pərvazlanan, Avropa mühitində yetişən bir şəxsin məşəqqətlərlə, macərəlarla, mücadilələrlə dolu taleyi, eyni zamanda çoxşaxəli və fədakar fəaliyyəti haqqında ibrətamiz həyat hekayəsi olmaqla yanaşı, müxtəlif dövrlərdə, fərqli cəmiyyətlərdə cərəyan edən hadisələr, onların iştirakçıları barədə maraqlı salnamə kimi də zəngin təəssürat yaradır.

Ə.Ağaoğlunun bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına, həyat və mübarizə yolunun müəyyənləşməsinə təsir göstərən amillər barədə dolğun bilgiler verən xatirələr eyni zamanda, təsvir edilən dövrün ictimai-siyasi mənzərəsinə daha yaxından bələd olmaq, dəyərləndirmək nöqtəyi-nəzərindən də əhəmiyyət kəsb edir. Bu qəbildən olan əsərlər yeniyetmə və gənclərdə təhsilə, elmə marağı artırır, onların milli-mənəvi dəyərlərə sədaqət ruhunda tərbiyəsində, layiqli vətəndaş kimi yetişmələrində önəmli rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağaoğlu Ahmet. Altmış yedi yıl sonra. // “Kültür haftası” dergisi, 1) 29 ikincikanun (yanvar) 1936, sayı 3, s.42, 58; 2) 5 şubat 1936, sayı 4, s.62, 80; 3) 12 şubat 1936, sayı 5, s.82; 4) 19 şubat 1936, sayı 6, s.102; 5) 26 şubat 1936, sayı 7, s.122, 126.
2. Ağaoğlu Ahmet. Altmış yedi yıl sonra.// Ağaoğlu Samet. Babamdan Hatıralar. - Ankara: - 1940, - s. 61-122.
3. Ağaoğlu Əhməd bəy. Şuşa, Peterburq və Paris xatirələri [Atatürkə iki məktub]. - Bakı: Çapar Nəşriyyat evi, - 2019, - 124 s.
4. Axundova Nigar. Biz Əhməd bəyin ata-baba yurdu Şuşanın xatirələri, nəğmələri ilə böyümüşük. // Şərq.az, 02.05.2019. URL: <https://sherg.az/axiv/67848>.
5. Balayev Aydın. Əhməd bəy Ağaoğlu: dahi mütəfəkkir, qorxmaz fə dai və yorulmaz millət qurucusu (1869-1939). - Bakı: JekoPrint Çap Evi, - 2021, - 508 s.
6. Ağaoğlu Samet. Hayat Bir Macera! Çocukluk ve Gençlik Hatıraları. İstanbul: Kitab yayınevi, 2003, 176 s.

АВТОРСКАЯ ЛИЧНОСТЬ АХМЕДА АГАОГЛУ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «ШЕСТЬДЕСЯТ СЕМЬ ЛЕТ СПУСТЯ»

Айсель Р.ЭФЕНДИЕВА

РЕЗЮМЕ

Воспоминания Ахмеда Агаоглу, внесшего неоценимый вклад в литературно-культурную, общественно-политическую жизнь Азербайджана и Турции, занимают важное место в его художественно-публицистическом наследии. Хотя о жизни и творчестве описанного и возмужавшего в Шуше писателя с европейским образованием опубликовано много материалов, его мемуары «Шестьдесят семь лет спустя», которые он начал писать в 1936 году, но так и не закончил, недостаточно исследованы. В данной статье подробно анализируется и характеризуется это произведение.

Эти мемуары как по своему содержанию, так и по художественному мастерству являются образцом художественно-документальной прозы. В центре повествования шестидесятисемилетнего мыслителя – его детство, отрочество и ранняя юность. В этом контексте он представил авторскую личность, написав о своем окружении в Шуше, о своей полной лишений жизни в Тифлисе, Петербурге и Париже, иными словами, создал свой собственный художественно-документальный образ. Воспоминания, дающие полное представление о факторах, повлиявших на становление А.Агаоглу как личности, его жизненный путь и борьба за существование, важны и в плане знакомства с общественно-политической атмосферой описываемого периода. Подобные произведения повышают интерес подростков и молодежи к образованию и науке, играют важную роль в их воспитании в духе верности национально-духовным ценностям, в становлении их, как достойных граждан.

Ключевые слова: Ахмет Агаоглу, Карабах, воспоминания, патриархальная семья, светское образование

AUTHOR'S IDENTITY IN AHMAD AGAOGU'S "SIXTY SEVEN YEARS LATER"

Aysel R.EFENDIYEVA

SUMMARY

Memories of Ahmad Agaoglu, who made invaluable contributions to the literary-cultural, socio-political life of Azerbaijan and Turkey, occupy an important place in the literary-journalistic heritage. Although many articles have been published about the life and work of the European-educated writer who came out from Shusha, his memoirs, "Sixty seven years later", which he began to write in 1936, but could not finish it, have not been sufficiently researched. In this article, this work is examined and evaluated in detail.

These memoirs are an original model of fiction-documentary prose, both in content and literary design. The sixty-seven-year-old thinker looked back at his childhood, adolescence, and early youth in the twilight of his life, and in this context, he presented the identity of the author by writing about the environment in Shusha, where he grew up, and his life in Tbilissi, St. Petersburg, and Paris, in other words, he created his own literary and documentary image. Memories that give a complete picture of the factors that influenced the formation of A.Agaoglu as a person, the definition of his life path and the path of struggle, are also important in terms of getting to know the socio-political scenery of the described period. Such works increase the interest of teenagers and young people in education and science, play an important role in their upbringing in the spirit of loyalty to national and spiritual values, and in their development as worthy citizens.

Keywords: Ahmet Agaoglu, Karabakh, memories, patriarchal family, secular education

TARİX**UOT 94 (479.24); 930:2****AZƏRBAYCANIN ERKƏN İNTİBAH DÖVRÜ TARİXİ
AKADEMİK V.V.BARTOLDUN TƏDQIQATLARINDA****Rəna Ş.ŞAHBAZOVA ***

Məqalədə Azərbaycan tarixinin erkən intibah dövrünün (IX-XI əsrlər) mədəni və siyasi vəziyyəti öz əksini tapmışdır. V.V.Bartoldun Azərbaycanın IX-XI əsrlərdə mövcud olmuş dövlətlərinin tarixinə böyük yer ayırması, bu dövrün hərbi-siyasi hadisələrini daha diqqətlə izləməsi də göstərir ki, 600 ilə qədər davam etmiş Sasani və Xilafətin əsarətindən sonra Azərbaycanda yaranan müstəqil dövlətlərin – Şirvanşah Məzyədilərin, Sacilərin, Salarilərin, Şəddadilərin qurmuş olduqları dövlətlərin mövcudluğu Azərbaycanın siyasi, etnik, dini və mədəni inkişafı üçün əhəmiyyətli bir hadisə olmuşdur. Məqalənin yazılmasında məqsəd Azərbaycanın erkən intibah dövrü tarixinə dair V.V.Bartoldun tədqiqatlarını araşdırmaq və bu tədqiqatların fonunda müasir Azərbaycan tarix elminin uğurlarını aşkar etməkdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, erkən intibah dövrü, ərəb xilafəti, Sacilər, Şirvanşahlar

Giriş. Məqalədə V.V.Bartoldun Azərbaycan tarixinin orta əsrlər dövrünün bir çox məsələləri, o cümlədən erkən intibah dövrü (IX-XI əsrlər) problemləri ilə bağlı olan tarixçi baxışı araşdırılmışdır. Ərəb Xilafəti dövründə Azərbaycanın siyasi və iqtisadi vəziyyəti, IX-XI əsrlərin Azərbaycan dövlətləri, Cənubi Qafqaza rusların yürüsləri kimi problemlərə xüsusi diqqət yetirilmişdir. IX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycan mədəniyyətinin tərəqqisi daha da sürətləndi. Xalqın, ölkənin siyasi dirçəlişi, Ərəb Xilafətindən asılı olmayan müstəqil dövlətlərin yaranması, tarixi Azərbaycan torpaqlarının qısa müddətə olsa da vahid hakimiyyət altında birləşdirilməsi kimi vacib siyasi amillər mədəniyyətin tərəqqisini sürətləndirmiş başlıca səbəblər idi. 600 ildən artıq bir müddət ərzində müstəqil dövlətçilikdən məhrum olmuş Azərbaycanda baş vermiş siyasi dirçəliş, oyanış prosesi iqtisadi və mədəni dirçəlişi də şərtləndirmişdi.

Geniş ərazili Sasani imperiyasının və Ərəb Xilafətinin tərkibində ol-

* *Bakı Dövlət Universitetini Qədim dünya və orta əsrlər tarixi kafedrasının müəllimi, ranashahbazova@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0003-4528-2809*

ması, Azərbaycanın Yaxın və Orta Şərqi məşhur mədəniyyət mərkəzləri ilə sıx, qarşılıqlı münasibətləri mədəni inkişafa təkan vermiş digər bir amil idi. Ölkənin ayrı-ayrı bölgələri arasında əlaqələrin canlanması da mədəni inkişafa mütərəqqi təsir göstərmişdi. Mərkəzi Asiya və Hindistan hüdudlarından İberiya (Pireney) yarımadasınadək çox geniş əraziləri əhatə etmiş Ərəb Xilafətinin sərhədləri daxilində tarixçilərin “müsəlman mədəniyyəti” adlandırdıqları sinkretik bir mədəniyyət təşəkkül tapmışdı. Azərbaycan mütəfəkkirləri də bu geniş məkanda baş verən qarşılıqlı mədəni təsir prosesində fəal iştirak etmişlər.

Ərəb Xilafəti dövründə Azərbaycanın siyasi və iqtisadi vəziyyəti. IX əsrin sonu – X əsrin əvvəlləri “Ərəb Xilafəti tarixində geniş ərazili müsəlman imperiyasının ucqarlarındakı yerli hakimlərin separatizminin güclənməsi ilə əlamətdardır” [1, c.II, 283]. Bu separatçılıq yerli hakimlərin müstəqilliyə meyili ilə səciyyələnirdi. Həmin hakimlər xəlifənin xəzinəsinə göndərməli olduqları vergilərin məbləğini azaldır, daha sonra isə ödəmələri tamamilə dayandırırıldı [1, c.II, 283]. Doğrudur, Abbasi xəlifələri hər vaxt bu əməllərin qarşısını almağa çalışırdılar. Lakin yerli hakimlərin yalnız iqtisadi deyil, həm də hərbi baxımdan qüdrətli olması xəlifələrin həmin cəhdlərini puça çıxarırdı. Nəticədə ucqarlarda Ərəb Xilafətinin hakimiyyəti əvvəlcə faktiki, sonra isə rəsmən də yoxa çıxırdı. Mərakeş, Əlcəzair, Tunis, Liviya Ərəb Xilafətinin mərkəzi hakimiyyətindən ən erkən ayrılmış ərazilər oldu. Tezliklə mərkəzdənqaçma meyilləri “İran”, Mərkəzi Asiya və Qafqaza da yayıldı.

IX-XI əsrlərin Azərbaycan dövlətləri. IX əsrin 60-cı illərindən etibarən Ərəb Xilafətinin parçalanması prosesi daha da sürətləndi. Azərbaycanda Xürrəmilər (VIII əsrin sonundan) və Babək hərəkatının (816-837) yatırılması burada xəlifənin hakimiyyətini möhkəmləndirmədi. Əksinə, qiyam və üsyanların, hərəkatların yatırılması üçün xəlifənin Azərbaycana göndərdiyi sərkərdələr, canişinlər burada möhkəmləndilər, yarımüstəqil və müstəqil dövlətlər qurmağa başladılar. Şirvanda Məzyədilər (tarixi ədəbiyyatda bu sülalə “Şeybanilər” və yaxud “Yezidilər” də adlanır), tarixi Azərbaycan torpaqlarının böyük bir hissəsində Sacilər (879-941), onları əvəz etmiş Salarilər (941-981), Rəvvadilər (983-1060, 1107-1117), Gəncə, Ani və Dvin əmirliklərini birləşdirən Şəddadilər (və yaxud Gəncə əmirliyi) (971-1075) dövlət qurmağa nail oldular.

Bu dövr siyasi və mədəni inkişaf baxımından çox əhəmiyyətli olmuşdur. IX-XI əsrlər Azərbaycan xalqının tarixi təkamülü yolunda vacib mərhələ idi. Belə ki, uzun sürmüş fasilədən sonra Azərbaycanın siyasi müstəqillik qazanması, iri dövlətlərin yaranması, onların bir qisminin Azərbaycanın tarixi torpaqlarını vahid hakimiyyət altında birləşdirməsi dövlətçilik ənənələrinin bərpası demək idi. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan tarixçisi

Y.M.Mahmudov bu dövrü Azərbaycan tarixinin yalnız mədəni deyil, siyasi “dirçəlişi dövrü” kimi qiymətləndirir [11, 3-4]. Y.M.Mahmudov yazır: “İslamla başlanan ən böyük uğurumuz dirçəlişimiz oldu. Xilafətə qarşı azadlıq hərəkatımızın qanunauyğun nəticəsi olaraq IX yüzilliyin ortalarında Azərbaycanda yeni siyasi oyanış baş verdi – Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər və Şəddadilər sülalələrinin və Şəki hakimlərinin idarə etdikləri yerli dövlətlər meydana gəldi. Bu, siyasi dirçəliş idi” [12, 4].

IX-XI əsrlərdə meydana gəlmiş Azərbaycan dövlətlərinin, demək olar ki, hamısı siyasi, iqtisadi, mədəni inkişafı baxımından görkəmli şərqşünas və türkoqoq V.V.Bartold tərəfindən də nəzərdən keçirilmişdir. V.V.Bartold Ərəb Xilafətinin siyasi tənəzzülü dövründə yaranmış yarımüstəqil və müstəqil Azərbaycan dövlətlərinin təqribən hər biri haqqında məlumat vermişdir. Lakin o, həmin prosesin ilkin siyasi şərtləri üzərində dayansa da, iqtisadi və ictimai amillərə diqqət yetirməmişdir. Halbuki Ərəb Xilafətinin siyasi tənəzzülündə iqtisadi və ictimai hadisələr siyasi amillər qədər rol oynamışdır. Məlumdur ki, hələ xəlifə əl-Məmunun dövründə (813-833) Azərbaycanda xalq kütlələri dözülməz vəziyyətə düşmüşdülər.

“Albaniya tarixi”ndə Abbasilərin hakimiyyəti dövründə (750-1258) “Albaniyanın böyük məhrumiyyətlərə düçar olduğu” qeyd olunur [10, 194]. Ərəb mənbələrinin məlumatına istinad edən Z.M.Bünyadovun hesablamalarına görə, Arran vilayəti xəlifə xəzinəsinə ildə 3 milyon dirhəm xərac ödəyirdi [8, 134]. Vergilərin sayının və həcmnin durmadan artması isə kəndliləri var-yoxdan çıxarmışdı [9, 60]. Digər tərəfdən, iqtanın təkamülü, onun daha fərqli yön alması yerli feodalların hakimiyyətini əməli olaraq müstəqilləşdirmişdi, artıq xəlifə təbii olan bu prosesin qarşısını almaqda aciz idi.

Maraqlıdır ki, V.V.Bartold Ərəb Xilafətinin tənəzzül etdiyi dövrdə Azərbaycan ərazisində meydana çıxmış iri müstəqil və yarımüstəqil dövlətlərlə yanaşı, “alban dövlətçiliyinin bərpası” kimi qiymətləndirilən Şəki mülkiyyəti haqqında da məlumat verilmişdir. Belə ki, Musa Kalankatlının məlumatlarına əsaslanan V.V.Bartold yazmışdır: ““Hammam” adlı bir nəfər Alban çarlığını bərpa etmişdi. Bu hadisə IX əsrin sonunda, yəni 887-ci ildə baş vermişdi” [2, 41].

Şübhəsizdir ki, burada söhbət Şəki hakimliyindən gedir. XI əsrin əvvəllərində müstəqil siyasi vahid kimi mövcud olmuş [1, c.II, 323] Şəki hakimliyinin əsasının qoyulması haqqında mənbə məlumatları bir qədər dolaylı olsa da, müasir araşdırmalar buradakı hakimiyyətin məhz yerli alban hakimlərinə (Aranşahilərə) mənsub olduğu fikrini təsdiqləyir [1, c.II, 323; 8, 176-181]. Tarix ədəbiyyatında bu fikir də qətidir ki, Şəkiddə hakimiyyətini saxlaya bilmiş Qriqor Hammam IX əsrin sonunda – X əsrin əvvəllərində Sacilər dövlətindən vassal asılılığında olmuşdur [1, c.II, 325].

V.V.Bartold IX-XI əsrlərin Azərbaycan dövlətləri içərisində daha çox

Sacilər dövlətinə diqqət yetirmişdir. Görünür, bu, bir tərəfdən, Sacilərin (xüsusilə Yusif ibn Əbu-s-Sacın) Ərəb Xilafətinə qarşı gərgin mübarizəsi, digər tərəfdən, isə həmin dövrdə öncə məhz Sacilərin Azərbaycan ərazisini tarixi sərhədlərində birləşdirməyə nail olması faktı ilə bağlıdır. Belə ki, V.V.Bartold “Azərbaycan tarixinin qısa icmalı”nda yazmışdır: “Artıq VI əsrdə təsərrüfat və maddi mədəniyyət baxımından vahid olmuş Azərbaycanın, Ermənistanın və Arranın siyasi birliyi Sacilərin və Salarilərin dövründə mümkün oldu” [3, 778].

V.V.Bartold Saciləri ərəb mənşəli sülalə kimi təqdim edirdi. Halbuki dövrün məhz ərəbdilli mənbələri birmənalı şəkildə sülalənin banisi Əbu-s-Sac Divdad ibn Yusif ibn Divdastın türk mənşəli olduğunu qeyd etmişlər [8, 196]. Xüsusilə qeyd edək ki, Sacilər dövlətinin siyasi və iqtisadi tarixi Azərbaycan tədqiqatçıları tərəfindən kifayət qədər geniş araşdırılmışdır [8; 13]. Ərəbdilli mənbələrin məlumatlarına istinadən yazılmış bu tədqiqat əsərlərində birmənalı şəkildə qeyd olunur ki, Sacilər sülaləsinin Uşruşanadakı “Cankəkət” adlanan kəndindən olan banisi Əbu-s-Sac Divdad ibn Yusif ibn Divdast türk mənşəli əmirlərdən olmuşdur [8, 196]. Görkəmli şərqşünas P.K.Juzenin də qeyd etdiyi kimi, Sacilər sülaləsi “IX əsrin ikinci yarısında meydana gəlmiş, Azərbaycana və Ərminiyyəyə bir neçə bacarıqlı hökmdar bəxş etmiş türk sülaləsindən” idilər [8, 196].

V.V.Bartold Sacilərin idarəçiliyi ilə bağlı olan mühazirələrindən birində çox maraqlı, onun digər əsərlərində təsadüf etmədiyimiz məlumatı diqqətə çatdırmışdır: “Dərbənd divarlarının bir qismi dəniz dalğalarının təzyiqi nəticəsində dağılmışdı. Onun bərpasına 60 min dinar lazım oldu. Yusif ibn Əbu-s-Sac bu məbləği almaq xahişi ilə xəlifənin vəzirinə müraciət etdi. Vəzir ona xəbər verdi ki, bu divarların dağılması nəzərə alınmışdır, filan yerdə daş və qurğuşun ehtiyatı hazırlanıb basdırılmışdır. Yusif bunları tapdı, lakin xərclər gözləniləndən az oldu” [2, 41; 4, 788]. V.V.Bartoldun bu məlumatının əhəmiyyəti ondadır ki, burada Sacilərin Azərbaycanın tarixi ərazilərini birləşdirdiyi faktı göstərilir: Dərbənd divarlarının bərpası üçün Xilafətə məhz Yusif ibn Əbu-s-Sacın müraciət etməsi onun hakimiyyətinin Dərbənddək yayıldığı sübut edir.

V.V.Bartold IX-XI əsrlərin Azərbaycan dövlətləri arasında Şirvanşahlar dövlətinə də xüsusi diqqət yetirmişdir. Hesab edirik ki, Azərbaycanın erkən və inkişaf etmiş orta əsrlər tarixində Şirvanşahlar dövlətinin təkamülündə Şeybanilər (Məzyədilər) sülaləsinin mühüm yeri və rolu olmuşdur. Z.M.Bünyadov ərəbdilli mənbələrə istinadən yazmışdır ki, “ərəb Rəbiə tayfasının Şeyban qəbiləsi ... əvvəlcə mərkəzi Bərdədə olan yarımüstəqil əmirlik, sonralar isə XI əsrdə yaşanmış müstəqil Şirvanşahlar dövlətini yaratmağa müvəffəq olmuşlar” [8, 186]. Bu nəslin nümayəndəsi olmuş Yəzid ibn Məzyəd isə Şirvanın birinci rəsmi müsəlman məliki, eyni zamanda

Azərbaycan, Ərminiyyə, Arran və Dərbənd hakimi olmuşdur [8, 189].

Şirvanşahların (o cümlədən, Məzyədilər sülaləsinin) tarixinə dair V.V.Bartoldun bir neçə ayrıca məqaləsi və ümumi əsərləri də vardır [5, 153-154]. Bu əsərlərdə şərqşünası maraqlandıran əsas məsələlər “şirvanşah” titulu, “Şirvan” vilayətinin, ölkəsinin coğrafi və siyasi həüdudlarıdır: “Əlimizdə Məhəmməd ibn Yəzidin Arrandan gəlməsi və “İranşah” titulu daşdığına dair Məsudinin məlumatı var. İranlı bir coğrafiyaşünasın Tumanski tərəfindən Buxarada tapılmış əlyazmasında üç mülkün – İranın, Xursanın və Şirvanın bir şəxsin əlində olmasından bəhs olunur. Burada “Xursan” adı altında Dərbənd, Şirvan və Qafqazla həmsərhəd olan bölgə nəzərdə tutulur. “Hökmdar”, “Şirvanşah”, “Xursanşah” və “İranşah” titullarını daşıyırdı, lakin sonralar “Şirvanşah” titulu daha üstün oldu. Onun hərbi düşərgəsi Şamaxıdan bir fərsəx aralıda idi” [2, 43-44].

V.V.Bartold “Şirvanşah” titulu ilə bağlı olaraq yazmışdır ki, bu titullar İslamdan əvvəlki dövərə aiddir [6, 875]. Bəzi tədqiqatçılar da bunu təsdiqləyir və qeyd edirlər ki, Şirvanşahlar dövlətinin, titullunun mənşəyi Sasanilər dövrünə gedib çıxır [1, c.II, 293-294].

Şirvanşahlar dövlətinin (o cümlədən, Məzyədilər sülaləsinin) hərbi-siyasi tarixi ilə bağlı olan ən mühüm məsələlərdən biri IX-XI əsrlərdə baş vermiş qarətçi rus yürüşləridir. Məlum olduğu kimi, IX əsrin sonlarından etibarən Azərbaycan ərazisinə rusların-slavyanların yürüşləri başlayır. Bu yürüşlər Rusiya tarixşünaslığında təqdim edildiyi kimi, ticarət məqsədilə həyata keçirilən səfərlər deyil, qarətçi hərbi yürüş xarakteri daşıyırdı.

Cənubi Qafqaza rusların yürüşləri (IX-XI əsrlər). X əsrin əvvəllərində daha sistemli xarakter alan rus yürüşləri Azərbaycan şəhərlərinin təsərrüfatına ciddi ziyan vurmuş, əhalinin məhvi və ya əsir düşməsi ilə müşayiət olunmuşdur. Məsələn, 909-cu ildə rusların 16 gəmi ilə Xəzər dənizinə daxil olması, Abaskun adasını ələ keçirməsi, geri dönərkən Şirvana edilmiş hücumlar əsl qarət olmuşdur [11, 20]. 914-cü ildə 500 gəmidən ibarət olan donanma ilə həyata keçirilmiş növbəti yürüş isə daha dağıdıcı olmuş, yerli əhalinin talanlara məruz qalması ilə nəticələnmişdir [12, 20-21]. 944-cü il yürüşündə isə ruslar (slavyanlar) Azərbaycanın və ümumilikdə Qafqazın böyük şəhəri olmuş Bərdəni böyük dağıntılara məruz qoymuş və X əsrin sonunda isə şəhər süquta uğramışdır [12, 22-23]. Rusların yürüşləri sonrakı yüzillikdə də davam etmiş, 1032-1033-cü illərdə Şirvana daha bir dağıdıcı basqın edilmiş, Şamaxı şəhəri ələ keçirilmiş və əhalisi qılıncdan keçirilmişdir [12, 24].

Tarixşünaslıqda Cənubi Qafqaza rusların yürüşləri (IX-XI əsrlər) məsələsi indiyədək mübahisələr doğurmaqdadır. Bu mübahisələrin kökündə yürüş edənlərin mənşəyi, bu yürüşlərin miqyası və xarakteri ilə bağlı təzadlı fikirlər durur.

Bəzi mütəxəssislər Azərbaycana yürüş etmiş rusları normanlarla (varyaqlarla), bəziləri Cənubi Rusiya çöllərindən olan dəniz quldurları ilə (brodniklərlə) bağlayır, bəziləri isə türk tayfa hesab edir, hətta onların İslamı qəbul etdiklərini iddia edirlər [1, II, 206]. Lakin bizim məqsədimiz bu yürüş iştirakçılarının etnik mənşəyini müəyyən etmək deyildir. Müxtəlif mənbələrin və elmi ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, Azərbaycana yürüş etmiş ruslar knyaz İqorun (912-945) döyüşçüləri olmuş, onların arasında slavyanlar üstünlük təşkil etmişlər. Həmin bu yürüşlərdə başqa tayfaların nümayəndələrinin də iştirak etdiyi istisna deyil [1, c.II, 206].

Maraqlıdır ki, rus yürüşlərini araşdırmış tədqiqatçıların əsas yazılı qaynağı X əsrin ərəb müəllifi əl-Məsudinin iki əsəridir: “Kitab tənbih əl-işraf” və “Kitab muruc əz-zəhəb və məadin əl-cavhər”. V.V.Bartold da bu məsələ ilə bağlı olaraq əl-Məsudinin bu iki əsərinə istinad etmişdir. Deməli, əsas təzad – istifadə olunmuş mənbənin fərqi deyil, onun müxtəlif interpretasiyasıdır.

V.V.Bartold X əsrdə baş vermiş üç rus yürüşündən bəhs etmişdir. O, birinci yürüşün 912/13-cü ildə, ikinci yürüşün 943/44-cü ildə (Bərdə üzərinə) baş verdiyini, üçüncü yürüşün isə X əsrin 60-cı illərində knyaz Svyatoslavın yürüşü ilə bağlı olduğunu qeyd edirdi [2, 44-49]. V.V.Bartold rusların 909-cu ildə Xəzəryanı bölgələrə (Abaskuna) hücumunu qeyd etməmişdir. Güman etmək olar ki, bu, Abaskunun Azərbaycan şəhəri olmaması faktı ilə bağlıdır. Lakin ruslar 909-cu ildə Abaskuna hücum edib geri dönmədən Şirvana da yürüş etmiş, Şirvanşah onları geri sıxışdırmışdı.

V.V.Bartoldun Azərbaycana rus yürüşləri ilə bağlı olan əsərlərində diqqəti cəlb edən cəhət onun bu yürüşlərə siyasi mövqedən yanaşmasıdır. V.V.Bartoldun mütərəqqi tarixçi olması şübhə doğurmur. Lakin onun X əsrin rus yürüşlərinə yanaşma tərzini təəccüb hissi doğurur. Belə ki, V.V.Bartold 912/13-cü il yürüşü ilə bağlı əl-Məsudinin məlumatlarına əsaslanaraq yazmışdır ki, “ruslar Volqaya gəlib burada xəzərlərlə müqavilə bağladılar. Xəzərlər onlara Xəzəryanı müsəlman bölgələrinə qarət üçün bu şərtlə yol açdılar ki, ruslar qarət etdikləri qənimətin yarısını onlara versinlər. Rusların Xəzər xaqanlığının torpaqlarını keçib yardım almadan Xəzəryanı bölgələrə yürüş etmələri məhz bu əsaslarda baş vermişdir... Hər halda bu yürüş rusların xeyrinə başa çatdı. Lakin sonra ruslar xəyanətkar Xəzər xaqanının hücumuna məruz qaldılar” [2, 45-46].

Beləliklə, V.V.Bartold təkrar rus yürüşlərinin səbəbini onların qarətçi olmaları ilə deyil, “xəyanətkar” Xəzər xaqanını cəzalandırmaq istəyi ilə izah edir.

V.V.Bartold bu məsələ ilə bağlı olan fikirlərini inkişaf etdirərək normanlarla (varyaqlarla) rusları müqayisə etmişdir: “Bu zaman Qərbi Avropada basqınlar törətmiş norman orduları vəhşi halında idilər, onlar odla və

qılıncla hər şeyi məhv edirdilər. Burada isə vəziyyət tam əksinə idi. Birinci (norman – R.Ş.) və ikinci (rus – R.Ş.) yürüşlər arasında böyük fərq vardır. Bu fərq Rusiyanın mədəni inkişafını təsdiq edir. Birinci yürüş nizamsız və qarətçi idi, ikinci hücum isə ən zəngin olan şəhərə (Bərdəyə – R.Ş.) yönəlmişdi... Ruslar şəhəri məhv etməyə deyil, onu ələ keçirib var-dövlətinə sahib olmağa can atırdılar” [2, 47-48].

Yuxarıda qeyd olunan sətirlərdən belə məlum olur ki, V.V.Bartold rusları normanlardan üstün xalq hesab edir, normanların “nizamsız və qarətçi yürüşlər etdiklərini”, rusların isə “şəhəri ələ keçirib sadəcə onun var-dövlətinə sahib olmaq istədiklərini” düşünürdü. Maraqlıdır ki, V.V.Bartold rusların skandinavlardan daha mədəni olduqlarını onların Bərdə şəhərini ələ keçirmələri ilə sübut etməyə çalışırdı.

V.V.Bartold öz fikrini rusların Bərdə yürüşü (944-cü ildə) ilə əlaqədar olaraq fikrini belə davam etdirmişdir: “Yerli əhali rusların vədlərinə qulaq asmaq istəməyib onlara qarşı öz hücumlarını davam etdirirdi. Fasiləsiz üsyanlardan sonra ruslar qılınca işə salıb *bütün əhalini qırmaq məcburiyyəti qarşısında qaldılar* (kursiv bizimdir - R.Ş.)” [2, 48; 5, 686-687, 689]. Alimin bu son cümləsindən belə çıxır ki, o, rusların vəhşi əməllərinin səbəbini yerli əhalinin (bərdəlilərin) işğalçılara göstərdiyi müqavimətinə görə görürdü.

V.V.Bartold Azərbaycan Salarilər dövlətinin tarixinə də nəzər yetirmişdir. Vaxtilə Azərbaycan tarixçisi M.X.Şərifli qeyd etmişdir ki, V.V.Bartold və V.F.Minorski kimi müəlliflər Salarilər dövləti haqqında ətraflı məlumat verməmişlər, yalnız bu sülalənin adını çəkməklə kifayətlənmişlər [13, 25]. Lakin onun bu qeydinə bir əlavə etmək lazımdır: V.V.Bartold Salarilərin tarixinə xüsusi araşdırma obyektini kimi yanaşmasa da, rusların Bərdə yürüşünün qarşısını almaq məqsədilə Mərzban ibn Məhəmməd Salarinin tədbirlərinə xeyli diqqət yetirmişdir. V.V.Bartold Salari hökmdarının ruslara qarşı həyata keçirdiyi tədbirlərlə yanaşı [2, 48], onun Mosul əmirliyi ilə münasibətlərinə də toxunmuşdur [2, 48-49; 1, c.II, 331-332].

V.V.Bartoldun rusların bu iki yürüşü ilə bağlı olan əsərlərində bizim üçün maraqlı olan məqam həm də həmin yürüşlərin mənşəyi ilə əlaqədardır. 912/913-cü və 944-cü illərdə Azərbaycana yürüşlər etmiş rusları skandinav mənşəli normanlarla (varyaqlarla) müqayisə etmiş V.V.Bartold əslində rusların slavyan mənşəli olduqlarını vasitəli şəkildə etiraf etmişdir. Biz akademiklərin bu fikri ilə tamamilə razıyıq. Doğrudur, yürüşlərdə skandinav mənşəli tayfaların iştirakı da mümkündür, çünki bu dövrdə normanların Avropaya, o cümlədən Şərqi Avropaya axınları genişlənmişdi. Lakin Azərbaycan ərazisinə edilən həmin yürüşlərin slavyan sərkərdələrinin rəhbərliyi və üstünlüyü ilə həyata keçirildiyi şübhəsizdir.

V.V.Bartoldun əsərlərində rusların Cənubi Qafqaza üçüncü yürüşü ilə bağlı yenə mühafizəkar, qərəzli fikirlərə təsadüf edirik. Belə ki, onun rus

knyazı Svyatoslavın Xəzər Xaqanlığına 966-cı il yürüşünə həsr etdiyi məqaləsində belə bir ziddiyyətli fikir irəli sürülür ki, guya “xəzərlər rus hakimiyyətini qəbul etmək arzusunda olmuşlar”, sadəcə “Svyatoslavın müsəlmanların təzyiği altında buranı tərk etməsi” həmin planlara mane olmuşdur [2, 49].

Fikrini davam etdirən V.V.Bartold “böyük təəssüf hissi ilə” qeyd etmişdir ki, “Svyatoslav fəth etdiyi Volqaboyu bölgələrini itirdi, Dunay bölgələrini də əldən verdi” [2, 49].

Başqa bir məqaləsində bu mövzunu davam etdirən V.V.Bartold belə hesab edirdi ki, “şübhəsizdir ki, əgər ruslar Volqada qalıb möhkəmlənsəydilər, müsəlman mədəniyyətinin təsirinə məruz qalacaqdılar. Onların Balxanlara doğru istiqamət almaları isə Bizansın təsirini üstün etdi” [7, 851].

V.V.Bartoldun əsərlərində rus yürüşləri, onların mahiyyəti, nəticələri və “mümkün perspektivləri” ilə bağlı olan bu cür iddialı fikirlər onun yaradıcılığı üçün səciyyəvi deyildi. Fikrimizcə, alimin bu mövqeyi izah olunanıdır: onun həm Azərbaycan Dövlət Universitetində oxuduğu mühazirələri (noyabr-dekabr, 1924-cü il), həm də “Ruslar haqqında ərəbdilli xəbərlər” adlı məqaləsinin yazılması (1918-ci il) və çapı (“Советское востоковедение”, 1940) sovet rejiminin sərt nəzarətindən kənarında olmamışdır. V.V.Bartoldun bu əsərləri, mühazirələri Qafqaz ölkələrinin Rusiyaya könüllü birləşməsinin “tarixi kökləri”nin əsaslandırılmasına xidmət etməli idi. Ona görə də V.V.Bartoldun həmin məqalələri, mühazirələri xeyli siyasi təmayüllü və yaxud sifarişli əsərlər sayıla bilər.

Azərbaycan Şəddadilər dövləti. V.V.Bartold Ərəb Xilafətinin tənəzzülü dövründə yaranmış Azərbaycan Şəddadilər dövlətinə də müəyyən diqqət yetirmişdir. Şəddadilər dövləti X əsrin 70-ci illərində Azərbaycanın şimal torpaqlarında yaranmışdı. Dövlətin əsasını qoymuş Şəddadilər əvvəllər Salarilər dövlətinin tərkibində olmuş Dəbil (Dvin) ətrafında yaşamışlar. 951-ci ildə bu sülalənin banisi Salarilərin zəifləməsindən istifadə edib müstəqil Dəbil (Dvin) əmirliyini yaratmışdı [11, 14].

V.V.Bartold “bu sülalənin kürd mənşəli olduğunu”, Gəncə şəhərinin paytaxt seçildiyini və bu əmirin Səlcuq sultanı Məlik şah (1072-1092) tərəfindən hakimiyyətdən kənar edildiyini göstərmişdir. Alimin sülalənin mənşəyi ilə bağlı olan bu fikri Azərbaycan tarix elmində hazırda da hökmrandır. Lakin yazılı mənbələrin, elmi ədəbiyyatın təhlili sübut edir ki, “Şəddadi qoşunlarının zərbə qüvvəsi Oğuz türkləri olmuşdur” [11, 15]. Fikrimizcə, Məzyədilərin (Şirvanşahların) mənşəcə ərəb və yaxud Şəddadilərin kürd mənşəli olmalarından asılı olmayaraq, həmin dövlətlər Azərbaycan dövlətləri idilər, çünki Vətənimizin ictimai-iqtisadi, siyasi, mədəni potensialı çoxəsrlik dövlətçilik ənənələri zəminində yaranmış, inkişaf etmişlər.

Şəddadilərin hakimiyyətinin son dövrü, o cümlədən Gəncənin tarixi ilə bağlı olan önəmli məsələlərdən biri də Gəncə qapılarının gürcülər tərə-

findən qənimət olaraq aparılmasıdır. V.V.Bartold bu məsələyə də xeyli yer ayırmışdır: “Şəddadilər Səlcuq sultanı Məlik şah (1072-1092) tərəfindən hakimiyyətdən kənar edildilər. Sultan öz qardaşı Məhəmmədi Gəncəyə hakim təyin etdi. Sonralar Gəncəni Səlcuq əmirləri idarə edirdilər. Əmir Qara Sunqurun zamanında, hicri 533-cü ildə (miladi 1139-cu ildə) şəhər zəlzələsi baş verdi. Bu zaman bir məlumata görə, 300 min, başqa məlumata görə isə 230 min insan həlak oldu. Gürcü çarı Demetre bu bələdan faydalanıb Gəncəni darmadağın etdi və qənimət kimi şəhər darvazasını apardı” [2, 51-52].

İslam tarixçisi Himadəddin İsfahaninin Gəncə qapılarının Qara Sunqur tərəfindən Gəncəyə qaytarılması haqqında məlumatını təkzib edən V.V.Bartold qeyd edirdi ki, “darvaza hələ də Kutaisi yaxınlığında olan Gelati monastırındadır” [2, 52]. Hal-hazırda monastırda bu darvazanın yalnız bir tayı saxlanılır. Darvazanın digər tayı XVIII əsrdə Gelati monastırı təmir olunarkən xam metal qismində sərf olunmuşdur [13, 217-218].

Nəticə. V.V.Bartoldun Azərbaycanın IX-XI əsrlərdə mövcud olmuş dövlətlərinin tarixinə böyük yer ayırması, bu dövrün hərbi-siyasi hadisələrini daha diqqətlə izləməsi də göstərir ki, 600 ilə qədər davam etmiş Sasanilər və Xilafətin əsarətindən sonra Azərbaycanda yaranan müstəqil dövlətlərin – Şirvanşah Məzyədilərin, Sacilərin, Salarilərin, Şəddadilərin qurmuş olduqları dövlətlərin mövcudluğu Azərbaycanın siyasi, etnik, dini və mədəni inkişafı üçün əhəmiyyətli bir hadisə olmuşdur. Bu dövrü Azərbaycanın təkcə mədəni deyil, siyasi inkişafında da Erkən İntibah dövrü adlandırılan Y.M.Mahmudov qeyd edir ki, IX-XI əsrlərdə Azərbaycan “Türk-İslam dünyasının güc qaynağına çevrilmişdi” [11, 4].

Erkən intibah dövrü Azərbaycan xalqının siyasi, mədəni inkişafı baxımından çox əhəmiyyətli olmuşdur. Azərbaycan xalqının tarixi təkamülü yolunda vacib mərhələ idi. Müstəqil dövlətlərin yaranması Azərbaycan dövlətçilik tarixinin inkişafında növbəti addım idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. I cild. Ən qədimdən bizim eranın III əsri. - Bakı: Elm, - 1997, - 454 s.; II cild. III-XIII əsrin birinci rübü. - Bakı: Elm, - 1998, - 596 s.; III cild. XIII-XV əsrlər. - Bakı: Elm, - 1999, - 534 s.
2. Bartold V.V. Müsəlman dünyası tarixində Xəzəryanı bölgələrin yeri. Azərbaycan dilinə çev. akademik Z.M.Bünyadov və E.R.Ağayeva. - Bakı: Elm, - 1999, - 160 s.
3. Бартольд В.В. Краткий обзор истории Азербайджана // Сочинения. Т. II. Часть I. - Москва: Наука, - 1963, - с.775-783.
4. Бартольд В.В. Новое известие о стенах Дербента // Сочинения. Т. II. Часть I. - Москва: Наука, - 1963, - с.788.
5. Бартольд В.В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира // Сочинения. Т. II. Часть I. - Москва: Наука, - 1963, - с.651-774.
6. Бартольд В.В. Ширваншах // Сочинения. Т. II. Часть I. - Москва: Наука, - 1963, - с.875-880.

7. Бартольд В.В. Новое мусульманское известие о русских // Сочинения. Т. II. Часть I. - Москва: Наука, - 1963, - с.810-860.
8. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. - Bakı: Elm, - 1989, - 336 s.
9. Gözəlova Y.N. IX-XII əsrlərdə Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələri. - Bakı: Elm, - 2005, - 160 s.
10. Kalankatlı Moisey. Albaniya tarixi. Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akademik Z.M.Bünyadovundur. - Bakı: Elm, - 1993, - s.3-235.
11. Mahmudov Y.M. Azərbaycan tarixi. Erkən İtibah dövrü. - Bakı: Aspoliqraf, - 2008, - 128 s.
12. Mahmudov Y.M. Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi. - Bakı: Təhsil, - 2005, - 140 s.
13. Şərifli M.X. IX əsrin ikinci yarısı – XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətləri. - Bakı: Elm, - 1978, - 344 s.

ПЕРИОД РАННЕГО ВОЗРОЖДЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА В ИССЛЕДОВАНИЯХ В. В. БАРТОЛЬДА

Рена Ш.ШАХБАЗОВА

РЕЗЮМЕ

В статье отражена культурная и политическая ситуация в Азербайджане в эпоху Раннего Возрождения (IX – XI вв.). Большое внимание В. В. Бартольда к истории государств Азербайджана в IX – XI вв., его пристальное наблюдение за военно-политическими событиями этого периода также показывают, что образование в Азербайджане после продолжавшегося до 600 лет владычества Сасанидов и Халифата независимых государств – Ширваншахов Мазьядидов, Саджидов, Саларидов, Шеддадидов явилось важным событием в политическом, этническом, религиозном и культурном развитии Азербайджана.

Ключевые слова: Возрождение, государство, политика, халифат, Саджиды, Ширваншахи

AN EARLY RENAISSANCE PERIOD OF AZERBAIJAN IN ACADEMICIAN V.V.BARTOLD'S RESEARCH

Rana S.SHAHBAZOVA

SUMMARY

The article reflects the cultural and political situation in the history of Azerbaijan during the early Renaissance (IX-XI centuries). Great attention by V.V. Bartold to the history of the states of Azerbaijan in the 9th-11th centuries, his close observation of the military-political events of this period also show that the independent states of Azerbaijan - the Shirvanshah Mazyads, Saji, Salari, The existence of the state created by the Shaddadids was an important event in the political, ethnic, religious and cultural development of Azerbaijan.

Keywords: renaissance, state, political, caliphate, Saji, Shirvanshahs

UOT 94 (979.24)

**XX ƏSRİN I YARISINDA
CƏNUBİ AZƏRBAYCAN TARİXİNƏ DAİR
("AZƏRBAYCAN" QƏZETİNİN MATERIALLARI ƏSASINDA)**

Əli R.FƏRHADOV*

Məqalədə 1947-1949-cu illərdə nəşr olunmuş "Azərbaycan" qəzetinin materialları əsasında Qacarlar və Pəhləvilər dövrü araşdırılır. S.C.Pişəvərinin 1945-ci ildə Təbrizdə əsasını qoyduğu "Azərbaycan" qəzetində Qacarlar və Pəhləvilər dövrünə, Azərbaycan tarixi mövzusunda baxış əsas yerlərdən birini tutur. S.C.Pişəvərinin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Demokrat Firqəsinin (ADF) orqanı olan "Azərbaycan" qəzetində Səttarxan, Xiyabani kimi azadlıq qəhrəmanlarına, məşrutə inqilabına, M.Ə.Talıbov, Z.Marağayi kimi azərbaycanlı ziyalılara yüksək qiymət verilir, əsərləri təbliğ edilirdi. Həmçinin M.H.Rüşdiyyənin "Vətən dili" dərsliyi haqqında oxuculara məlumat verilir.

1945-1946-cı illərdə Təbrizdə dərc olunan qəzetin sonrakı nəşrləri ADF-nin məğlubiyəti səbəbilə Bakıda buraxılmışdır. Bunlar, qəzetin 1947-1949-cü illərdə çapdan çıxmış 128 saydan ibarət məcmusudur. Qəzetin bu nömrələrində də Qacarların və Pəhləvilərin xalqa zidd siyasəti, xarici imperializmin, şah məmurlarının Azərbaycanı istismarı, xalqa vurduğu zərbələr haqqında məlumatlar verilir. Qəzetdə Səttarxanın, Şeyx Xiyabaninin, azərbaycanlı ziyaluların Azərbaycanın demokratikləşməsi üçün mübarizəsindən də bəhs olunur.

Son olaraq deyə bilərik ki, "Azərbaycan" qəzetinin araşdırılması XX əsrin əvvəlləri Qacarlar və Pəhləvilər dövrünü, şah rejiminə qarşı xalq inqilablarını öyrənmək baxımından önəmlidir və öz araşdırmaçıları gözləyir.

Açar sözlər: S.C.Pişəvəri, Azərbaycan, İran, Qacarlar, Pəhləvilər

Giriş. 21 Azər hərəkatının lideri S.C.Pişəvərinin yaradıcılığında, o cümlədən onun təsis etdiyi Azərbaycan Demokrat Firqəsinin (ADF) orqanı olan "Azərbaycan" qəzetində XX əsrin əvvəlləri dövrü, Qacarlar və Pəhləvilər dövründə İran və Azərbaycan tarixinin araşdırılması əsas yerlərdən birini tutur. O, öz əsərlərində və redaktoru olduğu "Azərbaycan" qəzetində M.H.Rüşdiyyə, Səttarxan, Xiyabani kimi dövrün görkəmli şəxsiyyətlərinə, İran məşrutə inqilabına və Xiyabani hərəkatına xüsusi yer ayırmışdır. O, özündən əvvəl İran məşrutə inqilabı dövrünü araşdırmış Ə.Kəsrəviyə də obyektiv qiymət vermiş, "Ə.Kəsrəvidə Azərbaycan inqilabı barədə müəyyən mənfi fikirlər varsa da, onun yazdığı tarix Azərbaycan xalqının həqiqətən

* AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru; ali_farhadov@yahoo.com; ORCID ID: 0000-0002-9322-3670

özünəməxsus xüsusiyyətlərini qoruyub saxladığından yaxşı xəbər verir” [11, 156] demişdir. Həqiqətən də, Ə.Kəsrəvinin “İranda məşrutə tarixi” və s. əsərlərində Qacarlara qarşı xalq azadlıq hərəkatı, tənbəki üsyanı, məşrutə inqilabı, Xiyabani hərəkatı geniş təqdim və şərh olunmuşdur.

S.C.Pişəvəri və “Azərbaycan” qəzetində Cənubi Azərbaycan tarixinə baxış. S.C.Pişəvərinin məqalə və çıxışlarında İran məşrutə inqilabının, Xiyabani hərəkatının müəyyən məsələləri geniş şərh olunmuş, inqilab rəhbərlərinə yüksək qiymət verilmiş, həmçinin onların xəyanətə uğradığı qeyd olunmuşdur [11, 155]. Müəllif göstərirdi ki, “Rusiyada baş vermiş 1905-ci il inqilabı, habelə Türkiyədə Sultan Əbdülhəmid əleyhinə başlanan hərəkat (Gənc türklər hərəkatı – Ə.F.) Azərbaycan xalqının ruhiyyəsinə dərin təsir göstərdi. Təbrizlilər Məhəmmədəli Mirzənin sarayındakı vəziyyəti yaxşı bilirdilər və başa düşürdülər ki, bu çürümüş mühit və pozğun ünsür İranda bədbəxtliyə və fəlakətə sövq edəcək” [11, 15-16]. Həqiqətən də mənən pozulmuş Qacar sarayı ölkənin ağır ictimai-siyasi problemlərini həll etmək iqtidarında deyildi və bu da yeni inqilablara və nəticədə Rusiya və İngiltərənin İranda öz nüfuz dairəsinə salmasına, Cənubi Azərbaycanda baş vermiş qırğınlara və Qacarların süqutuna şərait yaratdı.

Pəhləvilərə qarşı mübarizə aparmış 21 Azər hərəkatının lideri S.C.Pişəvəri daha öncə Mirzə Kiçik xanın rəhbəri olduğu Gilan inqilabının, Cəngəli hərəkatının iştirakçısı və hökumət üzvü olmuşdur [12, 44-45]. Cəngəli hərəkatı da eynilə məşrutə inqilabı kimi XX əsrin əvvəlində Qacarların xalqa zidd siyasətinə qarşı İranda baş vermiş bir inqilab idi və nəticədə məğlub olsalar da, inqilabçıların məqsədi monarxiyaya yox, məhz xalq hakimiyyətinə əsaslanan bir hökumət qurmaq idi. S.C.Pişəvəri qeyd edirdi ki, “Azərbaycanlılar öz azadlıqları yolunda fədakarlıq edərək qarşılarında yüksək və böyük məqsəd qoymuşdular. Məşrutə hərəkatı heç də süni və öz-özünə törənmiş bir hadisə olmamışdır. Onu Azərbaycan xalqına heç kəs zorla və ya diktə etməmişdir” [11, 17]. Müəllif burada göstərmək istəyirdi ki, məşrutə inqilabı və konstitusiyə hərəkatı xalqın ölkədəki problemləri həll etmək istəyindən qaynaqlanırdı və bu hərəkat xarici qüvvələrin, imperialist dövlətlərin diktəsilə yox, məhz xalqın köhnə rejimi yenisi ilə əvəz etmək arzusunun qaynaqlanırdı.

Məşrutə inqilabının qəhrəmanı Səttarxanın nüfuzu o qədər yüksək idi ki, S.C.Pişəvərinin yazdığına görə o, Təbrizdən Tehrana gəldiyində “addım-başı ayağının altında qurbanlar kəsilmişdi, İranda paytaxtı ürəkdən şadlıq edirdi” [11, 20]. Çünki o, deyirdi ki, “Ona görə qurbanlar verib fəaliyyət etdik ki, hökumət xalqın öz əlinə verilsin” [11, 22]. Lakin Səttarxan elə Tehrandada da xəyanətə uğradı.

XX əsrin əvvəllərində Təbriz həm də mədəni mərkəzlərdən biri idi. Bu dövrdə Mirzə Həsən Rüşdiyyənin tətbiq etdiyi qabaqcıl təlim üsulu İran-

da geniş yayılmışdı. M.Tərbiyə "Danışməndani-Azərbaycan" əsərində yazır ki, M.H.Rüşdiyyə M.F.Axundzadə kimi əlifba islahatından ilham alaraq, Cənubi Azərbaycanda sövti üsulla (səs, fonetika) yazılmış ilk dərslikləri ("Vətən dili", "Ana dili") yazmışdı [19, 31; 10, 19]. "Vətən dili" adlı dərslik 1905-ci ildə türk (Azərbaycan) dilində Təbrizdə nəşr edilmişdi [4, 47]. "Vətən dili" kitabı ta 1917-1918-ci ilə qədər Qafqaz və Türkünstanın məktəblərində də ibtidai sinif vəsaiti kimi tədris olunmuşdu [13, 109]. S.C.Pişəvəri bu əsəri "Azərbaycan maarifi tarixində misilsiz bir əsər" adlandırmışdır [11, 128]. M.H.Rüşdiyyə öz məktəblərində Azərbaycan türkcəsini də tədris edirdi [5, 418]. S.C.Pişəvərinin redaktoru olduğu "Azərbaycan" qəzetində M.H.Rüşdiyyənin milli pedaqoji fəaliyyəti təbliğ edilir, o, "böyük xalq və maarif xadimi" adlandırılırdı [3, 1].

"Azərbaycan" qəzetində Səttarxan, Xiyabani kimi azadlıq qəhrəmanları ilə yanaşı M.Ə.Talıbov, Z.Marağayi təbliğ edilir, M.H.Rüşdiyyənin "Vətən dili" dərslisi haqqında oxuculara məlumat verilirdi. S.C.Pişəvəri İran məşrutə inqilabını, bu hərəkətdə Azərbaycanın rolunu anlamaq üçün "Talıbovun kitablarını, "İbrahimbəyin səyahətnaməsi" kitabını oxuyun" [11, 16] deyər tövsiyə edirdi.

1945-1946-cı illərdə Təbrizdə dərc olunan "Azərbaycan" qəzetinin sonrakı nəşrləri ADF-nin məğlubiyyəti səbəbilə Bakıda buraxılmışdır. Bunlar, qəzetin 1947-1949-cu illərdə çapdan çıxmış 128 sayından ibarət məcmu-sudur. Qəzetdə Səttarxan, Xiyabani kimi azərbaycanlı inqilabçıların şah rejiminə qarşı mübarizəsi haqqında məqalələr, həmçinin şeirlər də verilir [9, 4]. Qəzetin 2 dekabr 1947-ci il nömrəsindəki bir şeirdə belə deyilirdi:

"Hani bəs qəhrəman Səttarxan, hani?

Çağır imdadıva o mərd insanı

Bəlkə xilas edə Azərbaycanı

Bir təkən verə bu zəmanə Təbriz" [1, 1].

Qəzetin 3 yanvar 1948-ci il nömrəsində M.S.Ordubadinin "Dumanlı Təbriz" romanından, Səttarxan və Bağırxandan bəhs edilir. Böyük yazıçı istibdad və zülmə qarşı isyan etmiş Azərbaycan xalqının şanlı mübarizəsini şairanə ifadə və mahir qələmlə geniş tabloda təsvir edir. Qəzetin 29 may 1948-ci il nömrəsində "Səttarxan, Bağırxan, məşrutə inqilabı, Xiyabaninin qiyamı, quldur Rza şah hakimiyyəti əleyhinə aparılan mübarizələr tariximizin parlaq səhifələrini təşkil edir" deyilirdi [2, 4]. 2 iyun 1948-ci il nömrəsində göstərilirdi ki, "İran istibdadının və Qacar hakimiyyətinin qara heykəli Savalan və Səhənd dağlarının arasında məhv edildi. İrana azadlıq günəşi, məşrutə işığı Azərbaycandan doğdu" [6, 4].

Qəzetdə Şeyx Xiyabani "Azərbaycanın görkəmli seyidlərindən biri və böyük mütəfəkkir" adlandırılır, Təbrizdə ilahiyyat elmlərini tədris etdiyi, dini elmlərdə geniş məlumat sahibi olduğu və Kərimxan məscidində xidmət etdiyi qeyd olunur [16, 2; 11, 155]. Qəzetdə Osmanlı ordusunun Təbrizə

daxil olması, onların burada “İttihadi-islam” cəmiyyəti yaradıb məzhəb münaqişəsi yaratmalarından, Azərbaycanı Türkiyəyə birləşdirmə planlarından, Şeyx Xiyabaninin Azərbaycanın azadlığı üçün osmanlılara qarşı mübarizəsindən də bəhs olunur [17, 2]. Qəzetdə Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin nəşr etdiyi “Təcəddüd” qəzeti haqqında da məlumat verilir [15, 2].

“Azərbaycan” qəzetində M.Ə.Talıbov, Z.Marağayi, M.H.Rüşdiyyə kimi ziyalılar təbliğ edilir və 26 may 1948-ci il nömrəsində belə deyilirdi: “19-cu əsrin axırlarında İrənin ictimai həyatını təlatümə gətirən “Səyahət-nameyi-İbrahim bəy” kitabı olmuşdur. Bu kitab məmləkətdə elə dərin təsir buraxdı ki, Qacar hökuməti onu oxumağı qadağan edib ələ keçən nüsxələrini yandırır, məhv edirdilər. İftixarla qeyd etmək lazımdır ki, bu kitabın müəllifi azərbaycanlı idi. Onu maraqlı Hacı Zeynalabidin yazmışdı. “Səyahətname” ilə bərabər İranda digər bir əsər də meydana gəlmişdi. Bu da “Səfineyi-Talibi və yaxud Kitabı-Əhməd” idi. Bu əsər tam mənasıyla əhaliyə mədəniyyət üsullarını öyrədən bir əsər idi. “Səfineyi-Talibi” və onlarca digər elmi əsərlərin də müəllifi təbrizli Əbdürrəhim Talıbov idi. İranda üsulicədidə məktəbinin tətbiq edilməsi tarixi yazılırsa, mütləq azərbaycanlı Mirzə Həsən Rüşdiyyənin adı birinci səhifədə qeyd edilməlidir. Çünki köhnə üsul mollaxanaları ləğv edib Avropa üsulunda birinci məktəbi Təbrizdə Mirzə Həsən Rüşdiyyə açmışdır” [7, 4].

S.C.Pişəvəri XX əsrin əvvəlində İngiltərə ilə birlikdə İrəni müstəmləkə vəziyyətində saxlayan çar Rusiyasının imperialist missionerlik siyasətini də ifşa edirdi. Güneyli tədqiqatçı M.Şəmsi yazır ki, bu məkrli siyasətə Rusiyada bolşevik çevrilişindən sonra son qoyuldu [20, 17]. Lenin elan etmişdi ki, “1907-ci ildə Rusiya – İngiltərə arasında bağlanmış müqavilə parçalandı və zülmkar çar hökumətinin İrəndəki bütün imtiyazları ləğv edildi” [18, 76]. S.C.Pişəvəri də bu inqilabın imperializmin qalasını yıxdığını bildirmişdi [18, 73]. Lakin təəssüf ki, bolşeviklər Şərqi müsəlman xalqlarına verdikləri istiqlalçılıq sözlərinə sona qədər əməl etmədilər.

S.C.Pişəvəri XX əsrin əvvəlində daşnakların müsəlmanlara qarşı soyqırımından da ürək ağrısı ilə bəhs edir. Mart döyüşlərində daşnak partiyasının hərbi alaylarının Bakı Soveti dəstələri ilə birgə çıxış etməsi böyük milli qırğına səbəb olmuşdu. Bakıda olan xarici turistlər yazırdı ki, “Erməni əsgərləri müsəlman məhəllələrinə girib, günahsız əhalini, o cümlədən uşaqları öldürür, evləri yandırır, heç kimə rəhm etmirdilər”. S.C.Pişəvəri də yazırdı ki, hətta “bitərəf iranlılar da öldürülüb, meyidləri yandırılırdı” [8, 2].

Yekun. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, “Azərbaycan” qəzetinin araşdırılması nəinki 21 Azər hərəkatının, o cümlədən XX əsrin əvvəlləri dövrünün faciələrini, monarxiyaya qarşı xalq azadlıq hərəkatını, məşrutə inqilabını, Xiyabani hərəkatını öyrənmək baxımından da əhəmiyyətlidir. Həmçinin Cənubi Azərbaycanda milli mədəniyyətə və inqilaba, milli hərəkata öz töh-

fəsinə vermiş milli ədib, şair və yazarlarımızın, mütəfəkkirlərimizin öyrənilməsi baxımından da önəmlidir və öz tədqiqatçılarını gözləyir. S.C.Pişəvərinin dediyi kimi şah rejiminə qarşı mübarizə aparan qəhrəmanların, Azərbaycan inqilabçılarının “azadlıq uğrundakı əməlləri heç vaxt yaddan çıxmayacaq” [11, 155]. Pəhləvi şah rejiminə qarşı mübarizə aparan S.C.Pişəvəri və onun rəhbərlik etdiyi 21 Azər hərəkəti daxili və xarici amillər səbəbilə məğlub olsa da, onun inqilabi ideyaları yaşadı. “Azərbaycan” qəzetinin 2 oktyabr 1948-ci il nömrəsində yazdığı kimi – “Azərbaycan milləti şah və şahlıq üsul-idarəsiylə qurulan hökumətə nifrət edir. Xüsusilə xain Rza xanın quldur oğlu satqın Məhəmmədrzani görməyə gözü yoxdur. Bunu tarix və yaxın gələcək göstərəcəkdir” [14, 4].

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan xalqının azadlıq uğrunda apardığı şanlı mübarizəsi” / “Azərbaycan” qəz., № 1, 2 dekabr 1947, s.1.
2. “Azərbaycan xalqının fars işğalçılarına qarşı mübarizəsi” / “Azərbaycan” qəz., № 52, 29 may 1948, s.4.
3. “Azərbaycanın böyük xalq və maarif xadimi Rüşdiyyə” / “Azərbaycan” qəz., № 1, 24 sentyabr 1945-ci il, s.1.
4. Beregian S. Azeri and Persian literary works in twentieth century Iranian Azerbaijan. - Berlin: Schwarz, - 1988, - 238 p.
5. “Cənubi Azərbaycan” // Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. X cild, - Bakı: ASE Baş Redaksiyası, - 1987, - s.418.
6. Həbibli Q.M. “Azərbaycan İranda azadlıq hərəkətinin məşəldarıdır” / “Azərbaycan” qəz., № 53, 2 iyun 1948, s.4.
7. Həbibli Q.M. “Azərbaycan İranda azadlıq hərəkətinin məşəlidir” / № 51, 26 may 1948, s.4.
8. Qaziyev Y. Erməni məsələsi: yalanlar və gerçəklər. - Bakı: Nurlar, - 2009, - 175 s.
9. “Qəhrəman mücahidlərə xitab” // “Azərbaycan” qəzeti, № 60, 21 noyabr 1945-ci il, s.4.
10. Məmmədli P. Cənubi Azərbaycan mətbuatı tarixi. - Bakı: Elm, - 2009, - 230 s.
11. Pişəvəri S.C. Məqalə və çıxışlarından seçmələr (Təbriz 1945-1946-cı illər). - Bakı: Nurlan, 2016, 432 s.
12. Rəhimli (Bije), Ə. Mübarizə burulğanlarında keçən ömür. Seyid Cəfər Pişəvəri. - Bakı: - Nurlar, - 2009, - 400 s.
13. Sərdariniya S. “İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur”. Tərc: İ.Quliyev. – Bakı: Zərdabi, - 2014, - 202 s.
14. “Şah, Tehran hökuməti və Azərbaycan” / Azərbaycan qəz., 1948 2 oktyabr № 88, s.4.
15. “Şeyx Məhəmməd Xiyabani. “Təcəddüd” ruznaməsinin tarixçəsi” // “Azərbaycan” qəzeti, № 76, 11 dekabr 1945-ci il, s.2.
16. “Şeyx Məhəmməd Xiyabani” // “Azərbaycan” qəzeti, № 43, 1 noyabr 1945-ci il, s.2.
17. “Şeyx Məhəmməd Xiyabani” // “Azərbaycan” qəzeti, № 46, 5 noyabr 1945, s.2.
18. Şəmsi M. “İrəvan ictimai və siyasi xadimləri Böyük Oktyabr sosialist inqilabının əhəmiyyəti haqqında”. s.71-78 // Böyük Oktyabr və xarici Şərç. - Bakı: Elm, - 1987, - 208 s.
19. Tərbiyət M. Danişməndani-Azərbaycan. - Bakı: Azərnaşr, - 1967, - 464 s.
20. Шамси М. Развитие просвещения в Иране (1851-1917). Автореферат диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. - Баку, - 1981, - 45 с.

ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ ЮЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА (ПО МАТЕРИАЛАМ ГАЗЕТЫ «АЗЕРБАЙДЖАН»)

Али Р.ФАРХАДОВ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются Гаджарский и Пехлевийский периоды по материалам газеты «Азербайджан», издававшейся в 1947-1949 годах. Газета «Азербайджан», основанная С.Дж.Пишевари в Тебризе в 1945 году, посвящена гаджарскому и пехлевийскому периодам и истории Азербайджана. Газета «Азербайджан», орган Азербайджанской Демократической Партии (АДП) под руководством С.Дж.Пишевари, восхваляла героев свободы, таких как Саттархан и Хиябани, конституционную революцию, азербайджанских интеллектуалов, таких как М.А.Талыбов и З.Марагайи, и пропагандировала их творчество. Читатели также были проинформированы об учебнике М.Х.Рушдии «Ватан Дили» («Родной язык»).

Последующие номера газеты, издававшиеся в Тебризе в 1945-1946 годах, в связи с поражением АДП выходили в Баку. Это 128 номеров газеты, вышедших в 1947-1949 гг. В этих номерах газеты также содержится информация об антинародной политике гаджарцев и пехлеви, эксплуатации Азербайджана иностранным империализмом, шахскими чиновниками, ударах, нанесенных народу. Газета также рассказывает о борьбе Саттархана, Шейха Хиябани и азербайджанской интеллигенции за демократизацию Азербайджана.

Наконец, можно сказать, что изучение газеты «Азербайджан» важно с точки зрения изучения Гаджарского и Пехлевийского периода начала XX века, народных революций против шахского режима и ждет своих исследователей.

Ключевые слова: С.Дж.Пишевари, газета «Азербайджан», Иран, Каджары, Пехлеvidы

A LOOK AT THE HISTORY OF SOUTH AZERBAIJAN IN THE FIRST HALF OF THE XX CENTURY (ACCORDING TO THE MATERIALS OF "AZERBAIJAN" NEWSPAPER)

Ali R.FARHADOV

SUMMARY

The article examines the Qajars and Pahlavis periods based on the materials of the "Azerbaijan" newspaper published in 1947-1949. The Azerbaijan newspaper, founded by S.J.Pishevari in Tabriz in 1945, focuses on the Qajars and Pahlavis period and the history of Azerbaijan. The "Azerbaijan" newspaper, an organ of the Azerbaijan Democratic Party (ADP) led by S.J.Pishevari, praised freedom heroes such as Sattarkhan and Khiabani, the constitutional revolution, Azerbaijani intellectuals such as M.A.Talibov and Z.Maragayi, and promoted their works. Readers were also informed about M.H.Roshdieh's textbook "Vatan Dili" ("Native language").

Subsequent editions of the newspaper, published in Tabriz in 1945-1946, were published in Baku due to the defeat of the ADP. These are the 128 issues of the newspaper published in 1947-1949. These issues of the newspaper also provide information about the anti-people policy of the Qajars and Pahlavis, the exploitation of Azerbaijan by foreign imperialism, shah officials, and the blows inflicted on the people. The newspaper also talks about the struggle of Sattarkhan, Shaikh Khiabani and Azerbaijani intellectuals for the democratization of Azerbaijan.

Finally, we can say that the study of the "Azerbaijan" newspaper is important in terms of studying the Qajars and Pahlavis periods, the people's revolutions against the Shah's regime, and awaits its researchers.

Keywords: S.J. Pishevari, "Azerbaijan" newspaper, Iran, Qajars, Pahlavis

UOT 94 (479.24)

HEYDƏR ƏLİYEVİN ƏSƏRLƏRİ MÜSTƏQİL AZƏRBAYCANIN İQTİSADI İNKİŞAFINI ÖYRƏNMƏK ÜÇÜN MƏNBƏ KİMİ**Elnur N.ƏBİLOV***

Heydər Əliyev Azərbaycana iki dəfə rəhbərlik etmişdir və hər ikisində Azərbaycanı tənəzzüldən, böhrandan xilas edərək inkişaf yoluna qoymuşdur. Bu isə birbaşa onun iqtisadi dünyagörüşü ilə bağlı idi. Ulu öndər Azərbaycan iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək üçün iqtisadi islahatların həyata keçirilməsini, həmçinin xarici investisiyanın Azərbaycana gəlməsi, xarici investorlara Azərbaycanda əlverişli şəraitin yaradılması, Azərbaycanda özəl sektorun inkişafı üçün imkan, əlverişli şərait yaradılmasını qarşısına əsas vəzifə kimi qoymuşdu. Bundan əlavə, Xəzər dənizinin enerji ehtiyatlarını ilk dəfə dünyaya təqdim etmək təşəbbüsü də məhz Heydər Əliyevə məxsusdur. Bu isə onun öz dili ilə desək, Azərbaycan dövlətinin dünya birliyi qarşısında xüsusi xidmətidir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Azərbaycanın iqtisadi inkişafı, neft strategiyası, iqtisadi islahat, iqtisadi əlaqələr

Giriş. Ümummillə lider Heydər Əliyev bütün ömrünü Azərbaycanın tərəqqisinə, xalqının xoş günlərə qovuşmasına həsr etmişdir və o həm sovet dövründə, həm də müstəqillik illərində bu məqsədinə çatmaq üçün əsas təminatı iqtisadiyyatın inkişafında görmüşdür. Ulu öndər hər zaman qeyd edirdi ki, iqtisadiyyatı güclü olan dövlət hər şeyə qadirdir və istənilən müstəqilliyin kökündə iqtisadiyyat durur. Bu mənada Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyası, xüsusilə də neft siyasəti strategiyasının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi həmişə Heydər Əliyev irsində ön planda olmuşdur. Bu bir reallıqdır ki, Heydər Əliyev Azərbaycan tarixində ilk dəfə olaraq xalqın bu dəyərli sərvətinin milli müqəddəratımızda oynadığı rolu ətraflı araşdıran, düzgün qiymət verən dövlət xadimidir.

Heydər Əliyevin Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyasına baxışı. 1993-cü il iyunun 15-də xalqın tələbi və istəyi ilə yenidən hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyev Azərbaycanın iqtisadi cəhətdən ağır vəziyyətdə olduğunu yaxşı başa düşürdü. Heydər Əliyev bu iqtisadi geriliyi tezliklə

* *Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin dekan müavini, dissertant; elnurabilov@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0002-3539-069X*

aradan qaldırmaq və inkişaf yoluna qədəm qoymaq üçün Azərbaycanın bütün iqtisadi imkanlara malik olduğunu dönə-dönə vurğulayırdı: “Azərbaycanın iqtisadi potensialı, geopolitik-coğrafi vəziyyəti respublikamız, xalqımız üçün böyük, gözəl, xoşbəxt gələcək təmin edir. Azərbaycan tükənməz təbii sərvətlərə, zəngin sənaye, aqrar və sosial ehtiyatlarına, lazımi intellektual potensiala, əsaslı istehsal fondlarına, istənilən qədər işçi qüvvəsinə malikdir. Bütün bunlardan respublikanın müstəqilliyini möhkəmləndirmək və insanların həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaq üçün səmərəli istifadə olunmalıdır.” [1, 93].

Ulu öndərin bu fikirləri qısa zamanda öz nəticəsini göstərdi və Azərbaycan tez zamanda iqtisadi böhrandan xilas ola bildi. Heydər Əliyev böhrandan xilas olmaq, həmçinin vergi və sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üçün geniş islahatlar proqramının həyata keçirilməsini mühüm hesab edirdi: “İqtisadiyyatımızın bu günü və gələcəyi yalnız və yalnız iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. İqtisadi qanunlar, prinsiplər əsasında işi qurmalıyıq ki, bu gözəl torpağımızdan, mövcud iqtisadi potensialımızdan səmərəli istifadə edək.” [1, 93].

Heydər Əliyev insanların hər birinin öz işi ilə sərbəst, özü istədiyi kimi məşğul olmasına şərait yaratmaq üçün sahibkarlar təbəqəsi yaratmaq və insanlara mülkiyyətçilik keyfiyyətləri aşılamağı vacib hesab edirdi. 1993-cü ildə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Sahibkarlığının İnkişafı” (1993-1995) adlı Dövlət proqramı Azərbaycanda sahibkarlığı inkişaf etdirmək üçün atılmış ilk addım idi. Dahi siyasətçi istehsalla məşğul olan müəssisələrin sahiblərinə yardım etməyi, onların problemlərini həll etməyi əsas vəzifə hesab edirdi, çünki sərbəst iqtisadiyyatın, bazar iqtisadiyyatının inkişafını bunda görürdü. Nəticə etibarilə dövlət tərəfindən ayrı-ayrı dövrlərdə qəbul olunmuş “Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığa Dövlət Yardımı Proqramı (1997-2000-ci illər)”, “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı (2002-2005-ci illər)” Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarların sayının artmasına səbəb olmuşdur. Dövlət proqramları hal-hazırda, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir.

Heydər Əliyevin yürütdüyü iqtisadi siyasət bir çox sahələri əhatə edirdi. “Torpaqdan, kənd təsərrüfatının potensialından səmərəli istifadə olunmalıdır” tezisini əsas tutan ümummilli lider kənd təsərrüfatının inkişafı ilə əlaqədar da bir sıra islahatlar həyata keçirmişdi. Heydər Əliyev iqtisadi islahatlar yolu ilə kənd təsərrüfatının idarə olumasını, mülkiyyət formasını dəyişdirməyə çalışır və deyirdi: “Bu, ümumən iqtisadiyyatda, o cümlədən kənd təsərrüfatında strateji yolumuzdur.”

1994-cü ildə dövlət başçısı kənd təsərrüfatında olan problemlərin həlli istiqamətində 9 müşavirə keçirmişdir. 1995-ci il fevralın 18-də isə “Aqrar

islahatın əsasları haqqında” və “Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında” qanun qəbul olundu. Həmçinin 1996-cı il iyulun 16-da “Torpaq islahatı haqqında” mühüm qanun qəbul edildi. Ümumilikdə 1995-2004-cü illər arasında aqrar sahədə 100-dən çox normativ-hüquqi akt qəbul olunmuşdur.

Vergi sistemi də Heydər Əliyevin hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Vergi işinin iqtisadiyyatımızın və bütün iqtisadi-maliyyə sistemi-mizin ən əsas bir sahəsi olduğunu qeyd edən böyük siyasətçi, eyni zamanda, bazar iqtisadiyyatı yolu ilə gedən ölkə üçün birinci növbəli məsələnin vergilərin yığılması olduğunu göstərir. Bununla əlaqədar olaraq, Heydər Əliyev belə bir vacib amili də diqqətə çatdırır ki, əgər biz bazar iqtisadiyyatı yolu ilə gediriksə və bu sahədə artıq bir çox nailiyyətlər əldə etmişiksə, demək, biz bazar iqtisadiyyatının ən əsas sahəsi olan vergi orqanlarının işinə gərək çox diqqət yetirək. [2, 93].

Bu siyasətə uyğun olaraq, 01 yanvar 2001-ci il tarixindən “Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi” qüvvəyə minmişdir. Bir sıra mühüm qanunlar – “Mədən vergisi haqqında” (1995-ci il), “Əmlak vergisi haqqında” (1995-ci il), “Müəssisələrin və təşkilatların mənfəət vergisi haqqında” (1996-cı il) qanunları qəbul edilmiş və qüvvədə olan qanunlara əlavə və dəyişikliklər edilmişdir. Vergi sistemini tənzimləməyə yönəlmiş bütün bu qanunlar Azərbaycanda vergi işini xeyli dərəcədə möhkəmlətməmişdi.

“Özəlləşdirmənin əsas məqsədi istehsalı artırmaq, iqtisadiyyatı inkişaf etdirməkdir. Əgər bu məqsədə nail ola bilmiriksə, demək, bu özəlləşdirmənin heç bir əhəmiyyəti olmayacaq, olan şeylərdə dağılacaqdır” [2, 104] deyən Heydər Əliyev bir sıra dövlət mülklərinin özəlləşdirilməsi nəticəsində dövlətə ödənilən verginin artmasına və milli büdcənin artımına nail olmuşdu.

İpək yolu qədimdən müasir dövrümüzdə qədər həmişə Avropa ilə Asiya arasında körpü rolunu oynamışdır. Əsrlər boyu iqtisadiyyatın, mədəniyyətin, elmin, sivilizasiyaların qarşılıqlı zənginləşməsinə kömək etmiş Böyük İpək Yolunun bu gün də onun üzərinə qoyulan ümidləri doğruldacağını, onun keçmişdən başlansa da, gələcəyə doğru gedən yol olduğunu deməklə, əslində, dahi lider İpək yolunun Azərbaycan ərazisindən keçməsinin, Azərbaycanın burada tranzit rolunu oynamasının ölkəmizə iqtisadi və maddi cəhətdən böyük imkanlar yaradacağını bildirdi.

1993-cü ilin may ayında Brüssel şəhərində keçirilmiş konfransda Avropa Komissiyasının TRASEKA (Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizi) Proqramının yaradılması təklifini irəli sürən 8 ölkədən biri də Azərbaycan Respublikası olmuşdur. Bununla bağlı Heydər Əliyev Tarixi İpək yolunun bərpaı üzrə Bakıda keçirilmiş Beynəlxalq Konfransda etdiyi çıxışda (8 sentyabr 1998-ci il) Tarixi İpək yolunun bərpaının region xalqlarının yaxınlaşması və qarşılıqlı surətdə zənginləşməsi, yeni müstəqillik qazanmış

dövlətlərin istiqlaliyyətinin və suverenliyinin möhkəmlənməsi, bu dövlətlərdə bazar islahatlarının uğurla aparılması üçün güclü təkan verəcəyini, sülhün, sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin olunmasına kömək göstərəcəyini demişdir.

Müstəqil Azərbaycanın neft strategiyasının Heydər Əliyevin əsərlərində əksi. Azərbaycanın iqtisadi inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edən sahələrindən biri də neft sənayesidir. Heydər Əliyev dövlət başçısı kimi ən böyük uğurlarından birini də məhz neft sahəsində qazanmışdır. Geridə qalan müddət ərzində neft strategiyasının işlənilməsi və hazırlanmasını və realığa çevrilməyə başlanmasını xalqımızın mühüm nailiyyəti hesab edən ümummilli lider Azərbaycanın xarici dövlətlərin neft şirkətləri ilə müqavilələr bağlayaraq dünya iqtisadiyyatına qovuşmasını təmin etdiyini böyük qürur hissi ilə vurğulayırdı. Heydər Əliyev “Əsrin müqaviləsi” (20 sentyabr 1994-cü il) ilə neft strategiyasının inkişaf tərmini qoymuş, Bakı-Tbilisi-Ceyhan lahiyəsi ilə bu uğuru davam etdirmişdi. Xalqımızın dahi oğlu yazırdı: “Məhz böyük dövlətlərin, böyük ölkələrin, onların neft şirkətlərinin müstəqil Azərbaycan dövlətinə göstərdiyi etimadın nəticəsində “Əsrin müqaviləsi” imzalanmışdır. Ondan sonra isə tərəfdaşlarımızla, Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinə daxil olan şirkətlərlə və başqa xarici şirkətlərlə bizim gördüyümüz işlər dünyaya bir daha sübut etdi ki, birincisi, Xəzər dənizi, onun Azərbaycan sektoru zəngin neft və qaz yataqlarına malikdir, ikincisi, Azərbaycan dövləti ilə uzunmüddətli, etibarlı iş görmək olar” [2, 94, 95].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciətində müasir dövrdə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsində neft amilinə ayrıca diqqət yetirilir: “O, (yəni neft) Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişaf etdirilməsi, yeni sahələrin yaradılması, xalqın rifah halının yüksəldilməsi kimi ali məqsədlərimizin uğurla həyata keçirilməsi üçün güclü bir vasitədir, əlverişli bir mənbədir. Tam qətiyyətlə demək olar ki, bu vasitədən səmərəli və məqsədyönlü istifadə etməklə, bu mənbədən lazımınca bəhrələnməklə biz yaxın gələcəkdə Azərbaycanı ən yüksək həyat səviyyəli ölkələrdən birinə çevirə biləcəyik.” [3, 9]

Azərbaycan tarixini ətraflı və geniş təhlil edən Heydər Əliyev Müraciətdə, çox düzgün olaraq, neftin XX əsr tarixində, xüsusilə xalqımızın və ölkəmizin iqtisadi inkişafının yüksələn xətlə davam etdirilməsində danılmaz rol oynadığını göstərir: “Başa çatmaqda olan XX əsr Azərbaycan xalqının taleyində mühüm rol oynamış bir dövr olmuşdur. Bəzi siyasətçilər XX əsr neft əsri adlandırırlar. Həqiqətən də, neftin bu əsrdə dünya siyasətində və iqtisadiyyatında oynadığı müstəsna rol danılmazdır. Azərbaycanın dünyada məhz neft mərkəzlərindən birinə çevrilməsi bizə bir çox xalqların neçə-neçə

əsr ərzində çatdığı zirvələri qısa müddətdə fəth etmək imkanı verdi.”

Neft, tarixi şəraitdən asılı olaraq bəzən xalqlara xoşbəxtlik, bəzən isə bədbəxtlik gətirmişdir. Bu qiymətli məhsul tarix boyu, bir çox digər nadir məhsullarla, sərvətlərlə yanaşı, ayrı-ayrı xalqların tarixində və dünyanın beynəlxalq münasibətlərində mühüm rol oynamışdır və bu rolunu müasir mərhələdə daha geniş miqyasda davam etdirməkdədir [4, 11]. Bununla bağlı olaraq Heydər Əliyev belə bir tarixi həqiqəti də nəzərə çatdırır ki, neft bazarları uğrunda gedən kəskin mübarizə dünyada qüvvələr nisbətinin formalaşmasına, beynəlxalq siyasətin gedişinə öz güclü təsirini göstərmiş, elə buna görə də bəzi xalqlar öz təbii sərvətlərinin tam sahibi olmaq uğrunda həmişə mübarizə aparmış və öz məqsədlərinin həyata keçirilməsinə bu və ya digər dərəcədə nail olmuşlar [4, 11].

Azərbaycan xalqının ümumdünya tarixindəki xidmətlərinə dərinləndirən bələd olan Heydər Əliyev Müraciətdə dünyada, o cümlədən keçmiş SSRİ ərazisində neft hasilatı, kadr hazırlığı, xüsusilə mütərəqqi qazma üsulları, həmçinin digər sahələrdə xalqımızın misilsiz rolunu ilk dəfə olaraq həm tarixçi alim kimi, həm də görkəmli siyasətçi kimi olduqca yüksək qiymətləndirmişdir: “XX əsrdə Azərbaycanın neft hasilatı, o cümlədən Xəzər dənizində neftçixarma sahəsindəki uğurları yüksək qiymətə layiqdir. Dünyada neft hasilatı sahəsində həyata keçirilmiş işlərin bir çoxu öz başlanğıcını Azərbaycandan götürmüşdür. Neçə-neçə qazma üsulları, neft texnologiyaları, dənizdə neft çıxarılması üçün yaradılmış nadir Neft Daşları şəhəri Azərbaycan mütəxəssislərini bu sahədə dünyada aparıcı mövqelərə çıxartdı. Keçmiş SSRİ-nin yeni yaranan neft rayonlarının “İkinci Bakı”, “Üçüncü Bakı” adlandırılması buna əyani sübutdur. Ölkəmizdə neftçixarmanın inkişafı elmin, Geologiya kimi, sənayenin neft maşınqayırması, neftayırma, boru-prokat istehsalı, kimya, neft kimyası kimi sahələrinin vüsət almasına təkan verdi. Azərbaycanda neftlə bağlı sahələr üzrə böyük alim və mütəxəssislər ordusu yarandı” [3, 8].

Heydər Əliyev neftin Azərbaycan xalqına, gələcək nəsillərə məxsus olduğunu, eyni zamanda, 1994-cü ildən həyata keçirilən neft strategiyasının əsas məna və prinsiplərinin xalqımızın rifahı naminə səmərəli istifadə etməkdən ibarət olduğunu xüsusilə qeyd edirdi.

Müstəqil Azərbaycanın dünya dövlətləri ilə iqtisadi əlaqələri Heydər Əliyevin çıxışlarında. Heydər Əliyev həmişə deyirdi: “Heç bir ölkə, ən böyük bir ölkə də yalnız öz çərçivəsində iqtisadiyyatını inkişaf etdirə bilməz.” [6]. Bu prinsipi əsas tutan ümummilliyat liderin o dövrdə böyük dövlətlərlə, o cümlədən beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla qurduğu iqtisadi əlaqələr bu gün də uğurla davam etməkdədir.

Dünyanın iqtisadi cəhətdən fəvqəldövləti olan ABŞ-la iqtisadi münasibətlər hər zaman Heydər Əliyevin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu mə-

nada Heydər Əliyevin Azərbaycan-Amerika ticarət palatasının və beynəlxalq anlaşma təşkilatı işgüzar şurasının üzvləri ilə görüşdəki çıxışını (Nyu-York, 29 iyul 1997-ci il) xüsusi vurğulamaq lazımdır: “Azərbaycan Sovet İttifaqı dağılandan sonra öz müstəqilliyini əldə etmiş, Qafqazda yerləşən bir ölkədir. Mən sizə bildirmək istəyirəm ki, Azərbaycan dövlət müstəqilliyi yolu ilə inamla gedir, bundan sonra öz dövlət müstəqilliyini əldən verməyəcəkdir. Azərbaycanda demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət qurulur. Azərbaycanın iqtisadiyyatı bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında qurulur və bu, iqtisadiyyatda bizim strateji yolumuzdur. Azərbaycan dünya iqtisadiyyatı üçün öz qapılarını açıbdır. Azərbaycan öz iqtisadiyyatını dünya iqtisadiyyatı ilə bağlamaq yolu ilə gedir. Azərbaycanın böyük təbii sərvətləri, iqtisadi potensialı vardır. Bu sərvətlərdən, potensialdan istifadə etmək üçün respublikamızın xarici sərmayəyə ehtiyacı vardır. Bunların hamısı Azərbaycanın bugünkü gerçəkliyini təşkil edir” [7]. Məhz ulu öndərin ABŞ-a səfərləri ABŞ-ın güclü maliyyə-kredit strukturlarının Azərbaycana maraq göstərən neft kompaniyalarına qoşulmasına səbəb oldu.

Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə əlaqələri respublikamız üçün digər sahələrdə olduğu kimi iqtisadi sahədə də geniş imkanlar vəd edirdi. Bununla əlaqədar 17 aprel 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Avropa Birliyi rəhbərləri ilə görüşmək üçün Belçikaya yola düşərkən Binə Hava Limanında jurnalistlərə verdiyi müsahibədə deyirdi: “Bu birlik və onun iqtisadi komissiyası Azərbaycana xeyli kömək-humanitar yardım edib, respublikamıza xüsusən taxıl məhsulları və başqa ərzaq malları göndərmişdir. Onlar ölkəmizin böhran vəziyyətindən çıxmasına kömək edirlər. Bu yardımın indən sonra da davam etdirilməsi üçün onların geniş bir proqramı var. Ona görə də Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq aləmdə mövqelərinin daha da möhkəmləndirilməsi və qarşımızda duran bütün məsələlərin, siyasi məsələlərin, o cümlədən Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsinin aradan qaldırılması və Avropa Birliyinin, onun iqtisadi komissiyasının ölkəmizə köməyinin daha da artırılması üçün bu səfər çox əhəmiyyətlidir” [5, 16].

Heydər Əliyevin başçılığı altında Azərbaycan Respublikası İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Qara Dəniz Hövzəsi Ölkələri İqtisadi Əməkdaşlığı, Ümumdünya Bankı və digər sərbəlləşdirilmiş beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla əməkdaşlıq edirdi. Dahi şəxsiyyət 1995-ci il 5 dekabr tarixində Parisdə Ümumdünya Bankının təşkil etdiyi "Azərbaycan üçün investisiyalar" beynəlxalq konfransının açılış mərasimindəki çıxışında dünya maliyyə sisteminə, dünya iqtisadiyyatına qoşulmağın ən mühüm vasitəsini məhz Ümumdünya Bankı ilə əməkdaşlığı daha da genişləndirməkdə gördüyünü və həm Ümumdünya Bankı üçün, həm də Azərbaycana maraq göstərən digər dövlətlər üçün ölkəmizin layiqli tərəfdaş olacağını əminliklə bildirmişdir.

Nəticə. Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən bu günə qədər dövlət quruculuğu, iqtisadi dirçəliş, ictimai-siyasi və sosial həyatda inkişaf dövrünü əhatə edən bütöv bir epoxası ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə sıx bağlıdır. Azərbaycan hələ onun hakimiyyətinin birinci mərhələsində-1969-1982-ci illərdə, respublikada güclü iqtisadiyyatın əsasının qoyulması nəticəsində qısa bir zamanda yüksək iqtisadi inkişafa nail olmuşdu. Bu isə ulu öndərin həm görkəmli siyasətçi, peşəkar dövlət xadimi olması, həm də yüksək iqtisadi savadı və xalq təsərrüfatına dərindən bələd olması ilə birbaşa bağlı idi. Elə buna görə də Heydər Əliyevin iqtisadi baxışları, həmçinin Heydər Əliyev irsində iqtisadi-sosial aspektlərin araşdırılması çox mühümdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev H.Ə. Müdrik fikirlər: iyun 1993 - 1998 oktyabr: I kitab. - Bakı: Çarşıoğlu, - 2008, - 399 s.
2. Əliyev H.Ə. Müdrik fikirlər: oktyabr 1998 - 2003 oktyabr: II kitab. - Bakı: Çarşıoğlu, - 2009, - 415 s.
3. Əliyev H.Ə. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. - Bakı: XXI-Yeni Nəşrlər Evi, - 2001, - 56 s.
4. Hüseynova L.Ə. Heydər Əliyev irsində Azərbaycan tarixi məsələləri. - Bakı: Təhsil, - 2011, - 213 s.
5. Bakı – Brüssel, Azərbaycan – Avropa İttifaqı münasibətəri. - Bakı: - Heydər Əliyev irsini araşdırma mərkəzi, - 2011, - 413 s.
6. Heydər Əliyev və Azərbaycanda İqtisadi Dirçəliş // <https://haydaraliyevcenter.wordpress.com/heyder-eliyev/heyd%C9%99r-%C9%99liyev-v-%C9%99-az%C9%99rbaycanda-iqtisadi-dir%C9%99lis/>
7. Azərbaycan-Amerika ticarət palatasının və beynəlxalq anlaşma təşkilatı işgüzar şurasının üzvləri ilə görüşdə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin çıxışı - Nyu-York, 29 iyul 1997-ci il // <https://lib.aliyevheritage.org/az/607838.html>

ТРУДЫ ГЕЙДАРА АЛИЕВА КАК ИСТОЧНИК ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ НЕЗАВИСИМОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Эльнур Н.АБИЛОВ

РЕЗЮМЕ

Гейдар Алиев дважды возглавлял Азербайджан, и оба раза поставил Азербайджан на путь развития, спасая его упадка и кризиса. А это, в свою очередь, напрямую было связано с его мировоззрением в плане экономики. В своих произведениях, выступлениях и речи великий лидер всегда подчеркивал необходимость осуществления экономических реформ для развития экономики Азербайджана, а также создания благоприятных условий для притока иностранных инвестиций в Азербайджан, создания благоприятных условий для развития частного сектора в Азербайджане. Кроме того, в основу его выступлений и докладов на экономические темы была положена тема представления миру энергетических ресурсов Каспийского моря. Гейдар Алиев

, как он сам говорил, расценивал эту инициативу как “особую деятельность азербайджанского государства перед мировым сообществом.”

Ключевые слова: Гейдар Алиев, экономическое развитие, нефтяная стратегия, экономическая реформа, экономические отношения.

HEYDAR ALIYEV'S WORKS AS A SOURCE TO STUDY THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF INDEPENDENT AZERBAIJAN

Elnur N.ABILOV

SUMMARY

Heydar Aliyev ruled Azerbaijan twice and in both cases saved Azerbaijan from decline and crisis and put it on the path of development. This was directly related to his economic outlook. In his writings and speeches the great leader has always emphasized the implementation of economic reforms to develop the economy of Azerbaijan, as well as the influx of foreign investment in Azerbaijan, the creation of favorable conditions for foreign investors in Azerbaijan and the development of the private sector in Azerbaijan. In addition, the initiative to present the energy resources of the Caspian Sea to the world formed the basis of his speeches and reports on economic issues. In his own words, Heydar Aliyev assessed this initiative as “a special service of the Azerbaijani state to the world community.”

Keywords: Heydar Aliyev, economic development, oil strategy, economic reform, economic relations

UOT 94`04/15”

XVI ƏSRDƏ FRANSA-İSPANIYA MÜNASİBƏTLƏRİNƏ DAİR

Sevinc Ə.ZEYNALOVA*

XVI əsrdə Avropa beynəlxalq münasibətlərin yeni mərhələsinə qədəm qoydu. Bu zaman bir çox ölkədə torpaqların birləşdirilməsi başa çatmışdı, mütləq dövlətlər ortaya çıxmışdı. Mütləq monarxiyaların yaranması ilə iri dövlətlər arasındakı ziddiyyətlər ön plana çıxmışdı.

Avropada beynəlxalq ziddiyyətlərin başlıca düyünlərindən biri fransız-İspan ziddiyyətləri idi ki, onların da əsasında, bir tərəfdən, imperator V Karlın Avropadakı hegemonluq iddiaları, imperatorun qonşu dövlətlərin daxili işlərinə qarışması, digər tərəfdən, Fransanın özünü maraqları dururdu. Bu dövrdə “Böyük Coğrafi Kəşflər”in sayəsində İspaniyanın okeanın digər tərəfindəki mülləri onu müstəmləkə dövlətləri içərisində önə çıxarmışdı.

Bu iki dövlət arasında baş vermiş İtaliya müharibələri (1494-1559) XVI əsrdə beynəlxalq münasibətləri kəskinləşdirən amillərdən olmuşdur. Fransa ilə İspaniya arasındakı ziddiyyətlər nəinki həll olmadı, əksinə daha da kəskinləşdi. Bu münaqişə qüvvələr nisbətini müəyyən edərək, Avropada siyasi, o cümlədən diplomatik mübarizənin əsas istiqamətlərini təyin etdi.

Açar sözlər: Orta əsrlər, Avropa, Fransa-İspaniya münasibətləri, İtaliya müharibələri, beynəlxalq münasibətlər

Giriş. XVI əsr – Avropanın orta əsrlər tarixinin son mərhələsi olmaqla bərabər, sosial-siyasi və iqtisadi həyatda, həmçinin beynəlxalq münasibətlərdə köklü dəyişikliklərin baş verdiyi dövrdür. Bu dövrdə feodal təsisatların ortadan qalxması, kilsənin ikinci plana keçməsi, siyasi və sosial həyatın dünyəviləşməyə başlaması beynəlxalq münasibətlərə də ciddi şəkildə təsir göstərmişdir. Bu dəyişiklikləri aşağıdakı şəkildə icmallaşdırma bilərik: XVI əsrdə Avropa dövlətlərinin beynəlxalq münasibətlərində yeni mərhələ başlayır və bu mərhələnin ən səciyyəvi cəhəti qitədə milli dövlətlərin – mütləq monarxiyaların təşəkkülü olmuşdur. Digər tərəfdən, bu dövrdə beynəlxalq iqtisadi münasibətlər də sistem halını alır. Həmin sistemin yaranması, bilavasitə Amerika qitəsinin, həmçinin Hindistana dəniz yolunun avropalılar üçün açılması ilə bağlı idi. Avropa dövlətlərinin yeni torpaqlarda müstəmləkə maraqlarının toqquşması Avropanın qitə siyasətinə də təsir göstərir. XVI əsrdə müstəmləkələr uğrunda mübarizənin və dünyanın bölüşdürül-

* Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi; sevinc_zeynalova@hotmail.com; ORCID ID: 0000-0001-6679-2483

məsinin ilk mərhələsi başlayır. “Böyük Coğrafi kəşflər” adlandırılan hadisə beynəlxalq əlaqələri də genişləndirir: Amerika qitəsi ilk dəfə, Hind okeanı bölgəsi isə daha fəal şəkildə dünyanın siyasi və iqtisadi əlaqələrinə qatılır.

Avropanın bu dövrdə siyasi xəritəsi dəyişir. Belə ki, XVI əsrin əvvəllərinə doğru İngiltərə, Fransa, İspaniya, Portuqaliya, Danimarka və İsveç artıq dövlət vəhdətinə nail olur, bu ölkələrdə milli dövlətlər yaranır və həmin ölkələrin tarixi torpaqlarının coğrafiyası əsasən tamamlanır. Eyni zamanda, XVI əsrdə Habsburqların çoxmillətli imperiyası (“Müqəddəs Roma imperiyası”) parçalanır və onun yerində yeni dövlətlər meydana çıxır. Avropanın bu siyasi coğrafiyası XIX əsrin əvvəllərinədək (Napoleon müharibələrinədək), demək olar ki, dəyişmir.

Mütləq monarxiyaların yaranmasının ardından, XVI əsrin əvvəllərinə doğru Avropa ölkələrində dövlət vəhdətinin zərurəti ortaya çıxır və “dövlət marağı” prinsipi həm daxili, həm xarici siyasətin başlıca meyarına çevrilir. “Dövlət marağı”nı və “ümumi rifah”ı təmin etmək üçün dövlətlərin istifadə etdiyi bütün vasitələr məqbul sayılır. Din artıq siyasətdə ikinci dərəcəli rol oynayır, Avropa siyasəti dünyəviləşir: kilsənin mövqeyi kəskin şəkildə aşağı düşür. 1648-ci il Vestfaliya sülhündən sonra isə Avropa diplomatiyası Yeni dövrün diplomatiyası olur.

Təəssüf ki, bu dəyişikliklərin fonunda Avropanın bir qisim ölkəsi də var idi ki, onların siyasi həyatı köhnə, feodal pərakəndəliyi qaydalarını saxlamaqda idi və bu dövlətlərin içərisində İspaniya öndə dururdu. 1492-ci ildə Rekonkistanı uğurla başa çatdıran İspaniya XVI əsrə vahid, mərkəzləşmiş dövlət kimi daxil olsa da, onun siyasi quruluşu, siyasi ənənələri yenə də feodal səciyyəsinə saxlamaqda idi. Ölkədə feodal üsul-idarəsi çox güclü idi, kapitalist münasibətlərinin yaranması prosesi ləng gedirdi. Amma XVI əsr həm də İspaniyanın beynəlxalq nüfuzunun çox yüksək olduğu dövrdür: bunun da başlıca səbəbləri – səkkiz əsr davam etmiş Rekonkistanın doğurmuş olduğu hərbi ənənələr, hərbi güc, böyük donanma, diplomatiya və əlbəttə ki, əldə edilən müstəmləkələr idi. İspaniyanı güclü edən məqamlardan biri də 1519-cu ildə ölkənin Habsburqlar imperiyasının tərkibinə daxil olması idi ki, bu imperiyanın da coğrafi hüdudları və maddi imkanları XVI əsr boyu nəhəng olmuşdur.

Fransa-İspaniya ziddiyyətlərinin səbəbləri. İspaniyanın xarici siyasətinin fəallığı bütün XVI əsr boyu davam etmişdir. Bir yüzillik boyunca Avropada elə bir beynəlxalq əhəmiyyətli hadisə olmamışdır ki, İspaniya həmin hadisədə bu və ya digər dərəcədə iştirak etməsin, ya da başqa ölkələrin daxili siyasətinə müdaxilə etməsin. Bəlkə bu səbəbdəndir ki, XVI əsr Avropada İspaniyanın üstünlüyü dövrü kimi qiymətləndirilir [1, 11].

Kristofor Kolumb, Vasko da Qama və Fernado Magellanın məşhur səyahətlərindən sonra İspaniyanın müstəmləkələr uğrunda Portuqaliya ilə

rəqabəti çox kəskinləşmişdi və bu, 1580-ci il İberiya uniyasının imzalanmasına qədər davam etmişdi. Amma bu dövrdə İspaniyanın Avropa qitəsinin özündə də bəzi dövlətlərlə ziddiyyətli münasibətləri var idi. Bu dövlətlərin içərisində ən başda Fransa, daha sonra İngiltərə gəlirdi. XV əsrin sonu – XVI əsrin əvvəllərinə doğru İspaniya–Fransa gərginliyinin artmasında iki məqam böyük rol oynamışdır: birincisi, 1519-cu ildə İspaniyanın yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “Müqəddəs Roma İmperiyası”nın tərkibinə qatılması və bununla da ölkənin xarici siyasətinin Habsburqların beynəlxalq ziddiyyətləri orbitinə daxil olması və ikincisi, Fransanın özünün də qitədə hegemonluq siyasətinin güclənməsi.

Məlum olduğu kimi, XV əsrin sonu Fransa krallarının mərkəzləşmə siyasətinin XI Lüdovik (1461-1483) tərəfindən başa çatdırılması və vahid, mərkəzləşmiş Fransa üçün ən böyük təhlükə olan Burqundiya hersoqu Cəsur Karlın məhv edilməsi (1477) ilə Fransanın sərhədləri “Müqəddəs Roma imperiyası”nın hüduklarına qədər genişlənməmişdi. Cəsur Karlın qızı Burqundiya Mariyanın Maksimilian Habsburqla (1486-1519) nigahı isə bu sonuncunu Fransanın güclü rəqibinə çevirmişdi [2, 73]. Üstəlik, imperator Maksimilianın Mariya ilə nikahından doğulan oğlu I Filipp (1504-1506) İspaniya şahzadəsi Xuana (Araqonlu Ferdinand və Kastilyalı İzabellanın qızı) ilə evləndiyindən, bu nigahdan doğulan Karlos həm də İspaniya taxtının vəliəhdi olmuşdu [3, 44]. Bu da o demək idi ki, Habsburqlar ailəsinin mülkləri Fransanı hər tərəfdən əhatələmişdi. Bu əhatədən çıxmaq üçün ən zəif halqanı qırmaq lazım idi ki, Fransa üçün bu zəif halqa, İtaliya idi, çünki İtaliya pərakəndə halda idi və Habsburqlardan asılılığı daha çox formal xarakter daşıyırdı [4, 140].

Məlum olduğu kimi, 1519-cu ildə imperator Maksimilianın vəfatından sonra taxta onun nəvəsi, o zaman İspaniyanın kralı olan V Karl[os] (1519-1555) keçdi. Fransa bütün istiqamətlərdə alman imperiyasının təhlükəsi qarşısında qalmış oldu: şimalda Habsburqlar Niderlanda sahib idilər, Niderlandın iki qraflığı – Flandriya və Artua isə fransız kralının vassalı idilər. Şimal-şərqdən və şərqdən Almaniya ilə Fransa arasında sərhəd çox qeyri-müəyyən qalırdı, çünki Fransanın sərhədində yerləşən bəzi knyazlıqlar imperiya ilə çox zəif əlaqədə idilər, İsveçrə isə bu dövrdə faktiki müstəqil idi. Cənubda Savoyya hersoqları da İmperiya ilə əlaqələrini “unutmağı” üstün tuturdular [5, 131]. Beləliklə, Almaniyanın siyasi vəziyyəti onun Fransa ilə mübarizə qüdrətini azaldırdı.

Əslində İspaniya və Fransa arasında münasibətlər XV əsrin sonunadək dinc xarakter daşmışdır. Lakin XV əsrin sonu hər iki dövlətin əraziləri toqquşunca və sərhəddəki mübahisəli ərazi – Russilyon məsələsi ortaya çıxınca, münasibətlər kəskinləşməyə başladı [6, 135]. İspaniya, daha dəqiq desək, Araqon sülaləsi bu dövrdə Aralıq dənizinin qərbində xeyli ərazilər

əldə etmişdi: Balear adaları, Siciliya və Sardiniya İspaniyaya məxsus idi, Araqon sülaləsinin bir qolu isə 1435-ci ildən Neapolda hakimiyyətə gəlmişdi. Yeni dünyanın kəşfi ilə isə İspaniya, onunla bir yerdə Habsburqlar yeni gəlir mənbələri əldə etmişdi. Belə bir qüdrətli dövlətin varlığı Fransa'nın qitədəki hegemonluq iddialarına tərs mütənasib idi.

Beləliklə, Avropanın qərbində yaranan İspaniya / Habsburq – Fransa ziddiyyətləri iki əsrdən çox beynəlxalq aləmin əsas ziddiyyət ocaqlarından biri oldu. Fransa, İspaniya və “Müqəddəs Roma imperiyası” arasında ziddiyyətlər İtaliya müharibələrinə (1494-1559) gətirib çıxardı. Bəzi tarixçilər (S.Skazkin, Y.İvonin) İtaliya müharibələrini Ümumavropa münaqişəsi hesab edirlər, bu müharibələr təkcə İtaliyada yox, bütün Avropada hegemonluq uğrunda aparılmışdır [7, 35; 8, 98]. Digər tərəfdən, bu münaqişədə adı çəkilən ölkələrlə yanaşı, İngiltərə də iştirak etmiş, Osmanlı dövləti ilə Fransa arasında məhz bu müharibə gedişində “kapitulyasiya” müqaviləsi bağlanmışdır.

İtaliya müharibələri (1494-1559) gedişində Fransa-İspaniya ziddiyyətləri. İspaniya və demək ki, Habsburqlarla müharibənin zəruriliyini başa düşən Fransa düşmənə zərbəni, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, ən zəif halqada – İtaliyada vurmağa çalışırdı və “Anju vərəsəliyi” bu yolda fransızlar üçün bəhanə idi. “Anju vərəsəliyi”nin – Neapol krallığının Fransaya geri qaytarılması planı hələ XI Lüdovikin dövründə hazırlanmışdı [7, 38]. Lakin İtaliya yürüşünün hazırlanması üçün güclü qonşuların – İspaniyanın, İngiltərənin və Habsburqlar imperiyasının neytrallaşdırılması zəruri idi. Bu problemlər əvvəlcə Bretanın fransız krallığına birləşdirilməsi (1491), daha sonra İspaniya və İmperiya ilə bir neçə müqavilənin imzalanması (1493) sayəsində həll edildi. Fransa İspaniyaya Russilyon və Perpinyan qraflıqlarını güzəştə getdi, Maksimilianla danışıqlarda isə fransız kralı Franç-Konte və Flandriyadan əl çəkməli oldu [9, 45].

Bretanın birləşdirilməsindən sonra Fransa üçün İtaliyaya yürüş real oldu. İtaliya dövlətlərinin siyasi durumu – pərakəndəliyi də bu yürüşü asanlaşdırdı. Yürüşün olacağından xəbər tutan italyanlar antifransız liqasını yaratmaq yerinə diplomatik fəaliyyəti gücləndirməyi üstün bildilər, lakin artıq 1494-cü ilin yayında fransız ordusunun avanqanrdları Romanya vilayətinə daxil oldular. İtalyanlar bir-birinin ardınca ağır məğlubiyyətlərə uğradılar. 1494-cü ilin sentyabrında Fransa kralı VIII Karl (1483-1498) özü İtaliyaya gəldi, 1495-ci ilin fevralında fransızlar artıq Neapolda idilər [10, 167].

Fransız ordusunun bu qələbələri imperator Maksimilianı, həmçinin Kastiliya və Araqon krallarını narahat etməyə bilməzdi və bu üç dövlətin arasında bir antifransız ittifaqının yaradılması zəruri idi. İspaniyanın və alman imperiyasının təşəbbüsü ilə yaradılan antifransız liqasına az sonra Milan, Venesiya və Papa vilayəti daxil oldu [10, 167]. Qeyd edək ki, anti-

fransız liqasının yaradılması haqqında danışıqlar gizli aparılmış və fransız diplomatları onun haqqında gec xəbər tutmuşdular. 6 iyun 1495-ci ildə Liqa qoşunları ilə fransızlar arasında baş verən Fornovo döyüşündəki məğlubiyyət fransızların İtaliyanı tərk etməsi ilə nəticələndi [5, 133]. Lakin fransızların İtaliyanı tərk etməsi bu ölkəyə sakitlik gətirmədi. İtaliyadakı siyasi mütənəsiblik tezliklə dağıldı və Fransa bundan istifadə etmək qərarına gəldi. 1498-ci ildə hakimiyyətə gələn Fransanın yeni kralı XII Lüdovik (1498-1515) daha real məqsədlər qarşıya qoymuşdu – Milanda bərqərar olub Apeninin şimalında möhkəmlənmək.

1500-cü ilin noyabrında Fransa Neapol krallığının bölüşdürülməsi haqqında İspaniya ilə müqavilə imzaladı. Müqaviləyə görə, Fransa Neapolu, Kampaniyanı və Abrussanı, İspaniya isə – Apuliyanı və Kalabriyanı alırdı. 1517-ci ilin martında isə Fransa və İspaniya razılaşmasına Venesiya və Papa vilayəti də qoşuldu. Bağlanan müqaviləyə görə, Apenin yarımadası Fransa, İspaniya, Venesiya və papalıq arasında nüfuz dairələrinə bölündü [5, 133]. Lakin bu qüvvələr nisbəti də sabit olmadı.

1519-cu ildə İspaniya kralı Karlosun alman imperatoru seçilməsi ilə Fransa hər tərəfdən Habsburq mülkləri ilə əhatələndi. Münaqişənin siyasi coğrafiyası genişləndi, Paris üzərində Niderland təhlükəsi peyda oldu. Lakin bu zaman imperiya torpaqlarında başlayan Reformasiyanın və İspaniyadakı Kommuneros üsyanından istifadə edən Fransanın yeni kralı I Fransisk (1515-1547) 1521-ci ilin yazında hərbi əməliyyatlara başladı. Bu əməliyyatlar uzun çəkdi və Fransaya uğur gətirmədi. Üstəlik, Paviya döyüşündə əsir düşən I Fransisk Madridə gətirildi. 1525-ci il Madrid sülhünə görə, Fransa italyan torpaqlarına iddialarından, Burqundiyaaya olan hüquqlarından əl çəkirdi. Məhz bu dövrdə I Fransiskin Osmanlı sultanı I Süleyman ilə (1520-1566) diplomatik yazışmalarının başladığı hesab edilir [1, 176-177].

1526-cı ilin aprelində I Fransisk Parisə döndü və Madrid sülhünü ratiifikasiya etməkdən imtina etdi [7, 51-52]. Osmanlı dəstəyinə arxalanan fransız kralı dərhal antihabsburq koalisiyasının yaradılması haqqında danışıqlara başladı. 1526-cı ilin mayında təşkil olunan Konyak liqasına (vilayətin adı ilə) Fransa, Papa dövləti, Venesiya, Genuya, Florensiya və Milan daxil oldu. Lakin Liqa üzvləri arasında çox güclü nifaq mövcud olduğundan, artıq 1527-ci ilin martında Konyak Liqası buraxıldı. 1529-cu ilin yazında Kambredə İmperiya, Fransa, İngiltərə və Savoyya hersoqluğu arasında danışıqlar başladı, avqust ayında Kambre sülhü bağlandı. Bu sülh danışıqlarının əsas vasitəçiləri V Karlın bibisi Avstriyalı Marqarita və I Fransiskin anası Navarralı Marqarita olduğu üçün, bu sülhə bəzən “xanımların sülhü” də deyilir. Sülhə görə, İmperiya Fransanın Burqundiya üzərində hüquqlarını tanıyırdı, Fransa isə İtaliyaya, Flandriyaya və Artuaya olan iddialarından əl çəkirdi. Fransa, həmçinin türklərə qarşı mübarizədə impera-

tora kömək göstərəcəyinə söz verirdi [7, 55].

Kambre sülhündən sonra Avropa siyasətində təşəbbüs Habsburqların əlinə keçdi. V Karl öz uğurları ilə kifayətlənmək istəməyib Fransanı Osmanlı türklərinə qarşı mübarizəyə cəlb etmək istəyirdi. Fransanın isə bu dövrdə diplomatik fəaliyyəti bir neçə istiqamətdə gedirdi: Almaniyanın və İngiltərənin protestantları ilə əlaqələri möhkəmləndirmək; Osmanlılarla yaxınlaşmaq; papa və italyanlarla intriqları davam etdirmək.

1536-1538-ci illərdə baş verən hərbi əməliyyatların təşəbbüskarı da Fransa oldu. Hərbi cəhətdən fransızlar strateji məqamı düzgün seçsələr də (imperiya qoşunları Tunisdə Osmanlı türkləri ilə vuruşurdu), diplomatik baxımdan bu, uğursuz addım idi, çünki Osmanlı dövləti ilə “kapitulyasiya” müqaviləsi bağlamış I Fransisk (müqavilənin mahiyyəti haqqında bax: 12, 245-252] türklərlə mübarizə aparən V Karla qarşı çıxış edirdi; bu isə xristian dünyasında çox pis qarşılanmışdı. Hərbi əməliyyatlar tərəflərdən heç birinə uğur gətirmədi və 1538-ci ilin iyununda Nitsada danışıqlar başladı. Osmanlı türklərinə qarşı mübarizənin daha vacib olduğu ideyası ilə çıxış edən papa III Pavel bu danışıqlarda vasitəçi idi. İyunun 18-də bağlanan sülhə görə, hər iki tərəf bir-birilərinə olan iddialarından əl çəkirdi [7, 60].

Sonrakı illərdə Avropada qruplaşmalar xeyli dəyişikliyə uğradı: V Karl İngiltərəni öz tərəfinə çəkə bildi, Fransa isə Danimarka və İsveç ilə yaxınlaşma xətti götürdü (Otuzilik müharibədə də fransızların müttəfiqləri dəyişməz qaldı). Bir neçə illik hərbi əməliyyatlardan sonra, 1544-cü ilin sentyabrında Krepidə sülh bağlandı [11, 182]. 1555-ci ildə V Karl imperator taxtından əl çəkəndən və imperiya onun qardaşı Avstriyalı I Ferdinandın və oğlu II Filipin arasında bölünəndən sonra, Fransanın İtaliya siyasəti yenidən fəallaşdı. 1556-cı ildə II Henri papa IV Pavel ilə ittifaq bağlamağa müyəssər oldu [13, 234].

İtaliyadakı qoşunlarına o qədər də ümid bağlamayan ispan kralı II Filipp (1555-1598) Fransaya şimaldan zərbə endirmək qərarına gəldi. Bu məqsədlə II Filipp arvadı, İngiltərə kraliçası Mariya Tüdüru Fransaya qarşı müharibəyə təhrik etdi və 1557-ci ildə İngiltərə Fransaya müharibə elan etdi. Lakin 1558-ci ilin yanvarında ingilislərin qitədəki dayaq məntəqəsi – Kale qalası fransızların əlinə keçəndən sonra İngiltərə faktiki müharibədən çıxdı. 1558-ci ilin noyabrında Mariya Tüdürun vəfatı və taxta Yelizavetanın keçməsi ilə, İngiltərə İspaniya ilə ittifaqdan çıxdı. Bəzi tarixçilər müharibənin başa çatmasında onu maliyyələşdirən Antverpen və Lion banklarının iflas etməsi faktının da az rol oynamadığını düşünməkdədirlər [7, 66].

1559-cu il aprelin 2-3-də Kato-Kambrezidə bağlanan sülh İtaliya müharibələrinə son qoydu. Fransa Lotaringiyada Mets, Tul və Verden qalalarını, İtaliyada Asti qraflığını qazanırdı, Frans-Konte üzərində hüquqlarını bərpa edirdi, lakin İtaliyaya olan iddialarından əl çəkirdi. İspaniya Neapol

krallığını və Milan hersoqluğunu ələ keçirirdi [5, 136]. Beləliklə, II Filipp əsas məqsədinə çatdı – İtaliyanı özünə tabe etdirə bildi. Fransaya gəlincə, o, öz milli ərazilərinin kiçik bir hissəsini də itirmədi. Digər tərəfdən, Fransa V Karlın imperiyasını parçalamağa müyəssər oldu. Tezliklə İspaniyanın başı Niderlanddakı milli-azadlıq hərəkatına qarışdı, Fransada isə vətəndaş müharibələri (1562-1594) başladı.

İtaliya müharibələri Ümumavropa münaqişəsi olaraq qitədəki yeni qüvvələr nisbətini bərqərar etdi və buradakı siyasi, o cümlədən diplomatik mübarizənin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirdi.

Nəticə. Məqalədə nəzərdən keçirdiyimiz problemin yekunu olaraq aşağıdakıları söyləyə bilərik: XVI əsrdə Avropada milli dövlətlərin öz maraqları uğrunda mübarizəsi ticarət mübahisələrini, xüsusilə də dəniz yollarını, xammal və istehlak bazarlarını ələ keçirmək, müstəmləkələrdə üstünlük qazanmaq üçün münaqişələri doğururdu. Milli dövlətlərin inkişafı üçün ciddi maneə – orta əsrlərin sülalə prinsipi idi, bu prinsipə görə nigahlar və vərəsəlik yolu ilə etnik və ərazicə ayrı olan vilayətlər bir hökmdarın hakimiyyəti altına düşürdü. Sərhəd məsələsi – ayrı-ayrı ölkələr arasında sərhədlərin qeyri-müəyyənliyi, müxtəlif dövlətlərin bəzi sərhəd vilayətlərinin siyasi müstəqilliyinin saxlanması da gərgin mübarizəyə gətirib çıxarırdı. Lakin bu sadələdiyimiz prinsiplər daha çox İspaniya və onun bir müddət tərkibinə qatıldığı Habsburqlar imperiyası üçün əhəmiyyət kəsb edirdi, bu imperiya isə tarixi anoxronizmə çevrilməkdə idi.

XVI əsrin beynəlxalq münasibətlərində ön plana mərkəzləşmiş iri dövlətlər arasındakı ziddiyyətlər çıxır, orta və xırda dövlətlər isə bu münaqişələrə bu və ya digər dərəcədə qoşulmalı olur. Bu səbəbdən, həmin münaqişələr ümumqitə xarakteri alır. Həmin münaqişələrdə hər hansı bir ölkənin üstünlüyünə yol verilmirdi, əvvəlki qüvvələr nisbəti qorunurdu. Beynəlxalq münasibətlərin başlıca prinsipi isə siyasi mütənəsbilik idi.

İspaniya monarxları – I Karlos (alman imperatoru olaraq – V Karl) və onun oğlu II Filippin istər daxili, istərsə də xarici siyasətləri çox radikal, qəddar və avantürist xarakter daşımışdır. Bu səbəbdən də XVI əsrin ikinci yarısından başlayaraq İspaniya uzunmüddətli iqtisadi tənəzzül dövrünə daxil olur. II Filippin xarici siyasəti kralın avantürist planına – dünyada protestantların kökünün kəsilməsi məqsədinə tabe edilmişdi. Mariya Tüdorun vəfatından sonra İngiltərədə hakimiyyətə protestant kraliçanın – Yelizaveta Tüdorun gəlməsi ilə İspaniyanın bu ölkə ilə münasibətləri kəskin surətdə pisləşir. Üstəlik, İngiltərə İspaniyaya Atlantikada rəqibi kimi baxırdı və Avropa siyasətində də böyük ziddiyyətlərə malik idi. 1588-ci ildə “Məğlubedilməz Armada”nın İngiltərə tərəfindən darmadağın edilməsi isə İspaniyanın Atlantikadakı qüdrətinə böyük zərbə vurur və onun Avropadakı nüfuzunu endirmiş olur.

İspaniyanın bu məğlubiyyəti onun növbəti yanlış addım atmaqdan çəkindirmir – II Filipp Fransadakı vətəndaş müharibələrinə (1462-1494) birbaşa müdaxilə edir, bu isə İspaniyaya heç bir xeyir gətirmir. İspaniyanın Osmanlı dövləti ilə münasibətləri də uğursuz olur. 1571-ci ildə Lepantoda türk donanmasını ağır məğlubiyyətə uğratmaqda ən böyük rolu II Filippin qardaşı don Xuanın donanması oynayır. Lakin II Filipp qardaşının bu qələbəsindən ehtiyatlanaraq onu antiosman kampaniyasından uzaqlaşdırır. Nəticədə don Xuanın ələ keçirdiyi Tunis yenidən osmanlıların əlinə keçir. Hakimiyyətinin sonuna doğru (1598) II Filipp öz planlarının necə bir uğursuzluğa düşər olduğu başa düşür. İspaniya Avropanın iqtisadi baxımdan geridə qalmış bir ölkəsinə çevrilir, onun Avropa siyasətindəki üstünlüyü Fransanın və İngiltərənin əlinə keçir.

ƏDƏBİYYAT

1. Gözəlova Y.H. Beynəlxalq münasibətlər tarixi (XVI-XVII əsrin birinci yarısı). - Bakı: Elm, - 2006, – 62 s.
2. История средних веков. Под ред. С.П.Карпова. Т.2. Раннее новое время. - Москва: МГУ, - 2000, – 432 с.
3. История Испании. – Москва: Астрель, - 2006, – 222 с.
4. Мамедова Н.Б. Международные отношения в Западной Европе накануне Итальянских войн (1494-1559) // Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar Elmlər Seriyası, 2010, sayı 2, s.139-143.
5. Çağlayan Y.H., Məmmədova N.B., Zeynalova S.Ə. Orta əsrlər tarixi. Son orta əsrlər və ya Erkən Yeni dövrün başlanğıcı. -Bakı: 2017, – 164 s.
6. Альтамира-и-Кревеа Р. История Испании. Т.2. - Москва: Иностранная литература, - 1951, – 359 с.
7. Ивонин Ю.Е. У истоков европейской дипломатии Нового Времени. - Минск: Изд-во Университетское, - 1984 – 160 с.
8. Ивонин Ю.Е. Становление европейской системы государств. - Минск: Изд-во Университетское, - 1989, - 199 с.
9. История Европы. Т.3. От средневековья к Новому времени. - Москва: Наука, - 1993, – 656 с.
10. История Италии. Т.1. Под ред. С.Д.Сказкина, Л.А.Котельниковой, В.И.Рутенбурга. - Москва: Наука, - 1970, – 426 с.
11. Pıncık H. Kuruluş ve İmparatorluk Sürecinde Osmanlı. - İstanbul: Tımas, - 2011, – 304 s.
12. Kallek C., İnalçık X. İmtiyazat // TDV İslam Ansiklopedisi, 2000, cilt 22, s.245-252.
13. Сказкин С.Д. Итальянские войны // Сказкин С.Д. Из истории социально-политической и духовной жизни Западной Европы в средние века. - Москва: Изд-во Зарубежной литературы, - 1981 – 295 с.

О ФРАНЦУЗСКО-ИСПАНСКИХ ОТНОШЕНИЯХ В XVI ВЕКЕ

Севиндж А.ЗЕЙНАЛОВА

РЕЗЮМЕ

В XVI веке Европа вступила в новую фазу международных отношений. К этому времени в ряде стран завершился территориальное объединение, образовались абсолютистские государства. С рождением абсолютистских монархий на первый план выступили противоречия между большими государствами.

Одним из основных узлов международных противоречий в Европе являлись францужско-испанские противоречия, в основе которых лежали, с одной стороны, притязания императора Карла V на гегемонию в Европе, вмешательство императора во внутренние дела соседних государств, а с другой – интересы самой Франции. В этот сложный период, благодаря “Великим Географическим открытиям”, заокеанские колонии Испании выдвинули эту страну в число первых колониальных держав.

Итальянские войны (1494-1559) между этими державами еще более обострили международные отношения XVI века. Противоречия между Францией и Испанией не только не разрешились, а еще более ужесточились. Этот конфликт привел к четкому размежеванию сил и наметил основные линии политической, в том числе и дипломатической борьбы в Европе.

Ключевые слова: средние века, Европа, францужско-испанские отношения, Итальянские войны, международные отношения

RELATIONS BETWEEN FRANCE AND SPAIN IN THE 16TH

Sevindj A. ZEYNALOVA

SUMMARY

In the XVI century, Europe started the new stage of international relations. At that time, unification of lands had ended in most countries, and absolute states emerged. By the establishment of absolute monarchy, conflicts arose between great states.

One of the main knots of international conflict was France-Spain conflicts, and they were based on domination claims of the Emperor Charles V in Europe, the emperor's interference in internal affairs of neighboring states on the one hand, and France's own interests, on the other hand. In those times, Spain's properties on the other side of the ocean due to the Age of Discovery put it forward among colonial states.

Italian Wars between these two states (1494-1559) were one of factors escalating international relations in the XVI century. Conflicts between France and Spain did not only remain unresolved, but also further intensified. This conflict identified the correlation of forces and determined main directions of both political and diplomatic struggle in Europe.

Keywords: middle age, Europe, relations between France and Spain, Italian Wars, international relations

UOT 94 (479.24)

**GƏNCƏNİN MADDİ-MƏDƏNİ MÜHİTİNİN TƏDQIQINDƏ
YAŞAYIŞ MƏHƏLLƏLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ
(XIX ƏSRİN SONU – XX ƏSRİN BİRİNCİ YARISI)****Elnur L.HƏSƏNOV***

Elmi əsər Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin elan edildiyi “Şuşa ili”nə həsr olunmuşdur. Məqalədə qədim tarixə malik Gəncə şəhərinin maddi mədəniyyətinin, eləcə də milli-mənəvi dəyərlərimizin elmi əsaslarla araşdırılmasında çoxəsrlik səciyyəvi inkişaf xüsusiyyətləri ilə seçilmiş məhəllələrin mühüm mənbə kimi əhəmiyyəti tədqiq edilmişdir. Tədqiqat işində müxtəlif tarixi məxəzlər, arxiv sənədləri, yazılı mənbələr əsasında şəhərdə sosial-iqtisadi tərəqqinin təmin edilməsi, elm, təhsil, mədəniyyət kimi sahələrdə davamlı inkişafın əldə olunmasında mühüm şəhərsalma vahidləri hesab edilən tarixi məhəllələrin dəyəri öyrənilmişdir. Dulusçular, Ozan, Əttarlar, Şərəfxanlı, Zərrabi, İmamli, Qacarlar, Xəl-fəli, Misgərlər, Xərabat kimi məhəllələrin keçmişinə dair arxeoloji, tarixi-etnoqrafik məlumatlar əsasında Gəncə şəhərinin zəngin maddi və mənəvi irsinin bir sıra mühüm məqamları tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, maddi mədəniyyət, Gəncə, milli-mənəvi dəyərlər, şəhər məhəllələri

**“Məmləkətin dayağı ədalətdir hər zaman,
Ədalətlə nəsibin səadətdir hər zaman”.**

Nizami Gəncəvi

Giriş. Qədim elm və mədəniyyət mərkəzi olan, ən azı beş dəfə yerini dəyişmiş Gəncə şəhərində tarixi şəhərsalma vahidləri olan məhəllələr mahiyyəti etibarilə icma münasibətlərini özündə cəmləşdirirdi. Məhəllə sözü burada “məhlə” formasında bir qədər məhdud mənada – yaşayış evinin həyəti, həyətyanı sahə anlamında işlədilir. Bir məqamı qeyd etmək lazımdır ki, məhəllələri daha kiçik şəhərsalma vahidləri hesab edilən meydan, küçə, döngə və sair ilə qarışdırmaq olmaz. Gəncənin baş meydanı (“Bazar meydanı”) istisna edilməklə məhəlli meydanlar, küçələr, döngələr, “cərgələr” mə-

* *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Gəncə Bölməsi, Mərkəzi Aparatın baş mü-tə-xəssisi; lnurh273@gmail.com; ORCID ID: 0000-0001-6358-593X*

həllənin tərkib hissələrini təşkil etmişdir. Gəncədə məhəllələrə “basalax” (basalaq) da deyilir ki, bu da mahiyyəti etibarilə məhəllə məfhumunun dialekt ifadəsidir.

Tarixi-arxeoloji məlumatlara əsaslanaraq Gəncədə antik dövrdən etibarən məhəllələrin təşəkkül tapdığını, ilk orta əsrlərdə inkişaf edərək ərazicə genişləndiyini qeyd etmək mümkündür. Duluşçular, Şərbəflər, Boyaqçılar, Dəmirçilər, Misgərlər, Şüşəçilər, Bağbanlar, Qəssablar, Zərrabi, Əllaflar, Dabbaqlar, Səbzavad, Ozan, Ərəbli, Əttarlar kimi məhəllələr şəhərin qədim ərazisində yaranaraq uzun müddət ərzində mövcudluğunu qoruyub saxlamışdır. Yuxarıda sadaladığımız məhəllələrdən başqa İmamlı, Sofulu, Xərabat, Sərraclər, Sarvanlar, Seyidlər, Məstçilər, Çölək, Xasa yeri, Gavurküçə kimi məhəllələr yaranmışdı. Mənbələrdə və elmi ədəbiyyatda olan müxtəlif səciyyəli məlumatları təhlil edərək ilk orta əsrlər dövründən etibarən Gəncədə Tuyuğçu, Qacarlar, Qaramanlı, Xəlfəli, Şərəfxanlı, Təbrizli, Şatırgörən, Allahdad, Şöylü-bəyli, Arazbar, Daylaqçılar, Dəlləklilər, Nöyüdcülər, Sadıllı, Xocalı, Şamlı adlanan yaşayış məhəllələrinin mövcud olduğu üzə çıxır [4, 158-164].

Qeyd etmək lazımdır ki, XVII əsrə qədər Gəncə məhəllələrinin tarixi ilə bağlı ticarət və sənətkarlığa dair mənbələrə, əhalinin yerdəyişmələrinə aid məlumatları əks etdirən tarixi məxəzlərə, ayrı-ayrı hökmdarların köçürmə siyasətləri və bu bölgədəki demoqrafik proseslər barəsində fərqli qaynaqlara istinadən məlumatlar əldə etmək mümkündür. Gəncənin sonuncu - təqribən beşinci dəfə köçürülməsindən sonrakı dövr ilə bağlı (XVII əsrdən sonrakı mərhələ nəzərdə tutulur – E.H.) toplanmış çoxsaylı məlumatlar məhəllələrin tarixi ilə bağlı məqamları daha geniş, ətraflı şərh etməyə imkan verir. Şəhərin sayca beşinci olan son yerdəyişməsindən sonra qədim Gəncənin İmamlı, Sofulu, Zərrabi, Bağbanlar (Bala bağban adı ilə), Ozan, Səbzavad, Dəmirçilər, Tuyuğçu, Ərəbli, Şərbəflər, Xəlfəli, Allahdad, Arazbar, Əllaflar, Dabbaqlar, Qəssablar, Nöyüdcülər, Sarvanlar, Şatırgörən, Şöylü-bəyli, Xocalı, Şamlı, Qaramanlı, Şərəfxanlı, Seyidlər, Sərraclər və b. kimi məhəllələri şəhərin yeni ərazisinə köçmüşdü. Bu fikri həm də adlarını çəkdiyimiz məhəllələrin əsas etibarilə şəhərin tarixi nüvəsində – İcqala və Şah Abbas meydanı ətrafında yerləşmələri sübut edir. Bununla bərabər, müxtəlif səbəblərdən (məhsuldar qüvvələrin inkişafı, şəhərin hərbi əməliyyat meydanına çevrilməsi, orta əsrlər dövrünün iki qüdrətli dövləti olmuş Səfəvilərin və Osmanlıların fasiləsiz müharibələri və s.) bir çox məhəllələr artıq tədricən sıradan çıxırdı. Bu prosesdə bir tərəfdən şəhərin köksündən silinən məhəllələrin yerində və ya onlarla yanaşı yeni məhəllələr yaranırdı ki, bunlara nümunə kimi Şahsevən, Tatabad, Səfərabad, Qırıxlı, Todanlı, Tapqışlaq, Çaylı, Mollacəlilli, Dördyol, Xanlıqlar, İyirmidörd, Çələbyurd, Kilsəkənd, Alacanlı, Qırxkilimçili, Sutökülən, Mülkədarlılar, Cəhirlə və digərləri-

ni qeyd etmək olar. Bunların əksər qismi Gəncə şəhəri yerini növbəti – beşinci dəfə dəyişərkən yaranmış məhəllələr idi. Onların bəziləri I Şah Abbas tərəfindən köçürülmüş, digərləri sürətlə tərəqqi edən şəhərin ərazisinə sırayət etmiş, bir qismi isə yeni əraziyə köçürülmüş şəhərin ərazisində əvvəllər mövcud olmuş kəndlərin tədricən genişlənən Gəncəyə qarışib onun tərkibində “əriməsi” nəticəsində formalaşmışdı [3, 5; 4, 160-163].

Son orta əsrlər dövründən, xüsusilə XVIII-XIX əsrlərdən etibarən Gəncə şəhərində Qazaxlar, Qızıl Hacılı, Şabanlı, Talalı, Xödəkli, Yanallar, Daşdəmirli, Mahmudlu, Noraşen, Kərki və digər məhəllələr təşəkkül tapmışdır. Gəncə xanlığının Rusiyaya birləşməsindən sonrakı dövrdə (XIX əsrin əvvəllərindən) Təbrizli, Qaramanlı, Şamlı, Şatırgörən, Arazbar, Allahdad, Şöylü-bəyli və s. məhəllələrin adları tədricən işlənilmir və zaman keçdikcə unudulur. Artıq şəhərdə bu dövrdə Hacıməlikli, Xan bağının ərazisində Molokanlar, Mollacəlillidə Azadlılar, Səbzavadın ərazisində isə Əzimbəyli və digər ərazi vahidləri yaranır. Bu proses 1905-ci ilin sonlarına kimi davam edir və həmin ilin noyabrında Gəncədə yerli əhaliyə qarşı rus-erməni hərbi təcavüzündən sonra sağ sahiləki Mollacəlilli məhəlləsinin yerli türk-müsəlman (azərbaycanlı) əhalisi sol sahilə (Dördyol və İmamlı məhəllələrinin yaxınlığına), Noraşen erməniləri isə əks istiqamətə köçmüşlər.

Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisindən 1918-ci ildə didərgin düşmüş soydaşlarımız Gəncə şəhərinə pənah gətirərək Quru qobu adlanan ərazinin yaxınlığında yerləşdirilirlər və burada Yeni İrəvan məhəlləsi yaranır. Nəhayət, 1920-ci il may üsyanının yatırılmasından sonra şəhər etnik prinsip üzrə Gəncə çayı ilə iki hissəyə bölünmüşdür və artıq XX əsrin əvvəllərindən məhəllələr şəhərin ictimai həyatındakı əvvəlki mövqelərini nəzərəcərpacaq dərəcədə itirirdi. Onların hələ XIX əsrin ikinci yarısından etibarən başlanan tənəzzülü həmin dövrdə xeyli sürətlənmişdi. Bunu XX əsrin 20-ci illərinin sonlarında Gəncəbasar kəndlərindən köçüb şəhərdə yerləşən Aşıqlar (Şahsevənlər məhəlləsi ilə Şərəfخانlı arasında), Çıraqlı (Böyük Bağban yaxınlığında) küçələrində müşahidə edirik. Sonrakı irimiqyaslı demografik proseslər və yeni sənaye müəssisələrinin tikilməsi nəticəsində Gəncədə yaranmış yeni yaşayış massivləri məhəllə kimi yox, şəhər tipli kiçik qəsəbələr kimi formalaşmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, 1948-1951-ci illərdə Qərbi Azərbaycandan (indiki Ermənistan ərazisindən) köçürülən əhəlinin yerləşdirildiyi “Dəmiryolu” ərazisindəki qəsəbə istisna edilməklə digər yaşayış qəsəbələrinin heç birində məhəlli-icma münasibətlərinin əsas səciyyəvi əlamətləri müşahidə edilməmişdir [1, 3].

Beləliklə, ictimai-siyasi həyatda baş verən köklü dəyişikliklər nəticəsində Gəncə məhəllələri şəhər əhalisinin maddi, mədəni və ictimai həyatında dərin izlər qoyaraq tarixə qovuşdu. Yaşayış məhəllələrinin öz əvvəlki mahiyyətini itirməsi tarixən obyektiv proses olmuşdur və şəhərdə icma münasibətlərinin itirilməsi tarixən obyektiv proses olmuşdur və şəhərdə icma münasibətlərinin itirilməsi tarixən obyektiv proses olmuşdur və şəhərdə icma münasibətlərinin itirilməsi tarixən obyektiv proses olmuşdur.

sibətlərinin tədricən sıradan çıxması şərtlənmişdir. Gəncənin yaşayış məhəllələrinin adları onların yerləşdiyi hissələrdəki əsas küçələrin adlarında 1928-1937-ci illərə kimi qalmaqda idi. Lakin onların, demək olar ki, hamısı zaman-zaman dəyişdirilmiş, başqa adlarla əvəz olunmuşdu [2, 3]. Amma 2010-2021-ci illər ərzində Gəncənin tarixən mövcud olmuş və ümumi sayı 100-dən artıq olan tarixi məhəllələrinin əksəriyyətinin adları şəhərin müxtəlif küçələrinə verilərək əbədləşdirilmişdir [9, 146-149].

Tədqiqatın əsas mənbəyini Gəncədə şəhər mədəniyyətinin mühüm göstəricisi qismində çıxış edən məhəllələrin tarixinə dair çoxsaylı sənədlər, arxiv materialları, yazılı elmi mənbələr (yerli və xarici alimlərin əsərləri), həmçinin çöl tədqiqatlarının nəticələrinə dair məlumatlar təşkil edir.

Mövzunun araşdırılmasında tarixi mənbələr, yazılı sənədlərlə yanaşı, şəhərin yaşlı sakinlərinin hafizəsində qorunub saxlanılmış dəyərli məlumatların çoxsaylı sorğular əsasında elmi təhlili aparılmışdır. Söyləyicilərin şifahi olaraq ifadə etdikləri fikirlər təsnif edilmiş, sistemləşdirilmiş, anketləşdirmə üsulundan istifadə edilmiş, tədqiqatın etibarlılıq dərəcəsinin yüksəldilməsinə şərait yaradan və müasir dövrümüzə qədər şəxsi kolleksiyalarda qorunub saxlanılmış müxtəlif foto şəkillərin və yazılı sənədlərin surətləri çıxarılmışdır.

Şəhər mədəniyyətinin tədqiqində məhəllələrin mənbəşünaslıq dəyəri. Tədqiqat işində tarixi inkişaf xüsusiyyətləri, şəhər mədəniyyətinə məxsus səciyyəvi cəhətləri öyrənilmiş İmamlı məhəlləsi Gəncənin qədim şəhər-salma vahidlərindən biri hesab edilir. Bu çoxəsrlik tarixi irsə sahib məhəllənin təməlinin beşinci imam Məhəmməd Bağırın oğlu İbrahimin zamanında (vəfat tarixi – 739/740) qoyulduğu məlumdur. Məhəllənin adı imamlardan olanlar mənasını verir. “İmam” ərəb sözü olub peyğəmbərin xəlifələrinə inananlar mənasını ifadə edir [7, 5]. Bir məqamı xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, eyniadlı məhəllələr ilk orta əsrlər dövründə Azərbaycanın qədim şəhərlərindən hesab edilən Şamaxı və Bərdədə də mövcud olmuşdur [15, 136]. İmamlı məhəlləsinin ərazisi şimaldan Molla Cəlilli (1905-ci ildən sonra), şərqdən Mürsəl ocağı qəbiristanlığı, cənub istiqamətindən Əttarlar, qərbdən isə Şah Abbas meydanı və Dördyol məhəllələri ilə əhatə olunmuşdu. Məhəllənin ərazisi indiki Vaqif, Əttarlar, qismən İ.Məmmədov küçələri ilə Nizami prospekti I-III döngələrinin ərazilərini əhatə etmişdir [4, 173-176; 7, 24-29, 57-58, 87].

İmamlı məhəlləsinin sakinləri ticarət, sənətkarlıq (əsasən boyaqçılıq, şərbəfçilik, dulmuşçuluq) və xırda xidmət sahələrində (pirkeşiklik, odabaşılıq, arabaçılıq və s.) çalışırdılar. 1804-cü ilin mayında burada otuz doqquz ev, iki yüz iyirmi altı nəfər (yüz doqquz nəfər kişi və yüz on yeddi nəfər qadın) əhali qalmışdı. XX əsrin əvvəllərində İmamlıdakı ailələrin sayı doqquz yüz səksən nəfərə çatmışdı. Məhəllə ağısaqqallarından Məşədi Hüseynqulu Bağır

oğlu, Kərbəlayi Həsən Hacı Seyid oğlu, İbrahim Usub oğlu, Kərbəlayi Həmzə Hacı Hüseyin oğlu İmamının ictimai həyatında əsas mövqeyə malik idilər. İmamlı məscidi məhəllənin sayılan nəsilərindən birinin başçısı Hacı Saatının vəsaiti hesabına tikildiyindən «Hacısaatlı məscidi» də adlandırılırdı. Məhəllənin üzüm bağları, əsasən Gəncə çayının sol sahili boyunca salınmışdı. Onların suvarılması və İmamının su təchizatı Karxana arxının və Seyid kəhrizinin hesabına həyata keçirilirdi [15, 136].

İmamlı məhəlləsində üç ictimai hamam fəaliyyət göstərmişdir ki, bunlardan biri kişilər üçün Hacısaatlı hamamı (indiki Cavad xan və Nizami küçələrinin kəsişdiyi yerin şərq istiqamətində), qadınlar üçün Hacı Xeyransa hamamı (indiki Vaqif küçəsində) və nəhayət, iki hissədən ibarət – Xas hamamı. Xas hamamı İstanbul hamamları kimi «qoşa hamam»lar tipinə, yəni simmetrik xətlə ikiyə bölünmüş qadın və kişi hamamları tipinə aid olmuşdur [21, 189]. Hamamın adının mənşəyinə dair fikirlər ziddiyyətlidir. Gəncənin ağsaqqal sakinlərinin mülahizəsinə görə, bu hamam əziz gün olan xas günündə (əvvəllər həftənin günləri şənbə, bazar, tək, xas, çərşənbə, adna, cümə adlanırmış) işləmədiyinə görə belə adlanırmış. Ağbirçəklər isə hamamın adının onu işlədən qadının ismi ilə bağlı olduğunu söyləyirdilər. Ehtimal ki, on səkkizinci əsrdə yerli bəylərdən hansınsa xas mülkü olan yerdə bu hamam inşa edilmiş, yeni hamam həmin mülk formasının adına uyğunlaşdırılmışdır. Rusiya imperiyası tərəfindən Gəncə xanlığı xəyanət yolu ilə işğal edilənə qədər hamamın Cavad xana mənsub olması da belə mülahizə etməyə əsas verir [4, 158-164].

Vaxtilə müstəqil məhəllələr olan Dulusçular, Şərbaflar və Boyaqçılar XVIII-XIX əsrlərin qovşağında tədricən İmamlı məhəlləsinin tərkibində kiçik küçələr halında qalmışdılar. Onların içərisində Boyaqçılar məhəlləsi daha uzunömürlü olmuş, 1891-ci ildə Gəncədə Biyan kökü zavodu tikilənə qədər öz adını və əhatə etdiyi ərazini qoruyub saxlaya bilmişdi [15, 136-137].

Gəncə ətrafında təbii halda yetişən qızıl boya və biyan bitkilərinin köklərindən yerli əhali hələ çox qədim zamanlardan boyaq maddəsi olaraq bu boyayla ipək, pambıq parça, bez materiallarını müxtəlif rənglərə boyayırdılar. Nəinki Gəncədə, həm də şəhərdən çox-çox uzaqlarda böyük şöhrət qazanmış göy, tünd göy, tünd boz, yaşıl, açıq mavi, zoğalı rəngli ipək parçalara dünya bazarlarında tələbat boyaqçı sənətkarların xidməti idi. Kapitalist münasibətlərinin inkişafı boyaqçılıq sənətinin inkişafına mənfi təsir göstərərək Gəncə sənətkarları içərisində Boyaqçıların mövqelərini xeyli zəiflətmişdi. 1872-ci ildə burada iyirmi dörd boyaqxana olduğu halda, 1897-ci ildə cəmi altı boyaqxana qalmışdı və məhəllə sakinlərinin bir hissəsi həm də ticarətlə məşğul olurdular. Onlar qızıl boya kökünü yükləyib Tiflisə, Şuşaya, Nuxaya, İrəvana aparırdılar [22, 369-370].

Şərbaflar məhəlləsinə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, bu tarixi

məhəllə “Boyaqçılar”dan şərq istiqamətdə yerləşirdi. Şərbafların toxuduqları ipək parçalar çox zaman onların özü tərəfindən də boyanırdı. Ona görə bu iki sənət yönümlü məhəllə bir-biri ilə qonşuluqda salınmışdı. Xanlıqlar dövründə Karxana arxının üstündə üç yüz yetmiş beş dəzgahlıq böyük İpək karxanası fəaliyyət göstərmişdir. XX əsrin əvvəllərində tənəzzülə uğrayan şərbafçılıq 70-80-ci illərdə öz əvvəlki mövqeyini qismən qaytarmağa müvəffəq olmuşdur. 1898-ci ildə artıq manufaktura üsuluna keçmiş şərbafların Gəncədə cəmi səkkiz emalatxanası olmuşdur ki, burada da altmış iki işçi (fəhlə) çalışmışdır [4, 177-179; 22, 92, 137].

Şərəfxanlı məhəlləsi Gəncənin “Şəhristan” hissəsinin hüdudlarında salınmışdı. O, şərti olaraq şimaldan Şahsevənlər və Noraşen, qərb istiqamətindən Quru qobu, Aşağı Qarammədli, Tapqışlaq, cənub tərəfdən Qazaxlar, Şabanlı, Xan bağı, şərqdən isə Ozan və Qaramanlı məhəllələri ilə sərhədlənirdi. Gəncənin yaşlı sakinlərinin söylədiklərinə görə, bu məhəllənin keçmiş sakinləri Teymurləngin qız nəvəsi, Çingiz törəməsi Şərəfxanın nəslindən olmuşlar. Xalq yaddaşının verdiyi bu bilgiyə əsaslansaq, onda Şərəfxanlı məhəlləsinin Gəncədə məskunlaşmasını XIV əsrə aid etmək olar. XX əsrin əvvəllərində artıq Şərəfxanlıda altı yüz nəfərə qədər əhali yaşayırdı və onların əsas məşğuliyyəti bağçılıq, üzümçülük, qoyunçuluq imiş. Şərəfxanlı məscidi günbəzsiz olub, məhəllə camaatının hesabına tikilmişdir. On doqquzuncu əsrin ikinci yarısında Gəncə qazısı olmuş Məşədi Molla İbrahim kişi Şərəfxanlıdan olmuşdur. Şərəfxanlı məscidinin nəzdində fəaliyyət göstərən ibtidai məktəbdə çoxlu sayda uşaqlar təhsil almışlar [4, 178-182].

Gəncə məhəllələri içərisində Ozan məhəlləsi yerləşdiyi ərazinin genişliyinə görə xüsusilə fərqlənirdi. Onun “Aşağı Ozan” adlanan şimal hissəsi Şəhristanda, “Yuxarı Ozan” kimi tanınan cənub ərazisi isə Bayır şəhərdə böyük bir ərazini əhatə edirdi. Ozan məhəlləsi şimaldan Todanlı, Qırıxlı, qərb istiqamətindən Qırx Kilimçi, Xocalı, Xan bağı, cənubdan Bala Bağban, Təbrizli, Şöylü-bəyli, Səbzəvad, Cahara məhəllələri ilə əhatə olunmuşdu. Elxanilər dövründə sənətkarların “Ovzan” adlandırıldıqları məlumdur və ölkəmizin bir çox şəhərlərindəki “Ovzan məhəllələrinin” adı da bu sözlə əlaqələndirilir. Gəncədəki “Ovzan məhəlləsi” də sənətkarların evləri yerləşən məhəllənin adı olmuşdur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, 1804-1920-ci illərə aid rusdilli arxiv sənədlərinin hamısında bu məhəllənin adı məhz “Ovzan” şəklində yazılmışdır.

Lakin bir məqamı xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, demək olar ki, bütün türkdilli sənədlərdə bu istilah məhz “ozan” şəklində göstərilmişdir. Bu qədim tarixi toponimin adının “ovzan” sözündən deyil, qədim türk dilindəki “ozan” - el nəğməkarı, aşiq sözündən alınması ehtimalı da yüksəkdir. Nəzərə alsaq ki, Gəncəbasarda oğuz mənşəli “düyərlı”, “bayan”, “sofulu”, “tapqışlaq”, “alparux”, “xan yurd”, “çələbiyurd” və sair bu kimi çoxsaylı tarixi

məkan adlarına - toponimlərə rast gəlinir, onda «ozan»ın da məhz oğuz-türk mənşəli söz olduğu elmi cəhətdən də tam əsaslandırılan məqam kimi qəbul edilməlidir [4, 189-193; 7, 11-19; 21, 271].

Ozan məhəlləsi çox qədim dövrlərdən etibarən Gəncə şəhərində mövcud olmuş, bu qədim elm və mədəniyyət mərkəzi öz coğrafi yerini dəyişərkən bir çox məhəllələr kimi yeni ərazidə də şəhərin tərkibində təşəkkül tapmış, İçqalanın cənub istiqamətində yerləşmişdir. 1804-cü ilin mayında bu məhəllədə altmış ev, iki yüz beş nəfər sakin (yüz nəfər kişi və yüz beş nəfər qadın) qeydə alınmışdır. 1916-cı il məlumatına görə isə Ozan məhəlləsində cəmi yeddi yüz doxsan iki ailənin yaşadığı məlumdur.

Məhəllə sakinləri bağçılıq, əkinçilik, sənətkarlıq (bəzzazlar, dulusçular, dülgərlər, kərpickəsənlər və digər çoxlu sayda sənətkarlıq nişanları indi də Ozan məhəlləsində yaşayan ailələrdə qalmaqdadır və bu sənət ənənələri varislik yolu ilə nəsilən-nəslə ötürülür) və qismən ticarətlə məşğul olurdular. Ozan kəhrizi və Ozan məscidi məhəllə camaatının hesabına tikilmişdi. Ozan kəhrizinin çəkilməsində əsas maliyyə işlərini Məşədi Böyük bəy, Məşədi Musa kişi, Qafarbəylilər şəcərəsinin nümayəndələri olan xeyriyyəçilər öz üzərinə götürmüşlər. 1884-cü ildə Şah Abbas məscidinin sadələşdirilmiş formasında tikilmiş Ozan məscidinə uzun müddət ərzində yerli əhali tərəfindən həm də “Hacıabbaslı məscidi” deyirdilər. Ozan məhəlləsinin yaşlı sakinlərinin söylədiklərinə görə, Hacıkənd ərazisi də Hacı Abbas kişinin mülkü olmuşdur. Ozan məscidinin onun adı ilə çağırılması məscidin əsasən bu kişinin hesabına tikildiyini göstərir (Oxşar məqamı Sofuludakı Hacıqədimli, İmamlı məhəlləsindəki Hacısaatlı məscidləri ilə bağlı qeyd etmək olar). Tarixi mənbələrdə, ayrı-ayrı yazılı sənədlərdə XIX əsrin ikinci yarısında məhəllənin ictimai həyatında mühüm rol oynamış Yusif Hacı Abbas oğlu, İlyas Kərbəlayi Məhəmməd oğlu, Seyid Adil Əsgər oğlu kimi Ozan ağsaqqallarının adları qeyd edilmişdir. XIX əsrin birinci yarısında əvvəllər ayrıca məhəllələr olmuş Xocalı, Qırx Kilimçili məhəllələri tədricən Ozan məhəlləsinin tərkibinə daxil olmuşdur [4, 189-193; 15, 136-137].

Gəncə şəhərinin tarixində mühüm əhəmiyyəti ilə seçilən qədim Zərrabi məhəlləsinin tarixi ərazisi indiki Zərrabi, M.F.Axundov, Ə.Babayev küçələri və Atatürk prospektini əhatə etmişdir. “Zərrabi” sözünün mənası «pulkəsən», «sikkə vuran» deməkdir. Mümkündür ki, zərbxananın, pulkəsilən yerin adı ilə qədim şəhərin bir məhəlləsini əhali VII-VIII yüzilliklərdə belə adlandırmışdır. 713-cü ildə buraxılmış dirhəmin – gümüş pulun üzərində «Bi Cənzə, sənəərbəə və tisinə» (Gəncə şəhəri, 94-cü il hicri) yazıldığını nəzərə alsaq, onda Gəncədə hələ VIII əsrin əvvəllərindən zərbxana olduğunu tam əminliklə bildirmək mümkündür. Doğrudur, xronoloji çərçivəni Abbasilər (VIII əsr), Şəddadilər (X-XI əsrlər), Eldəgizlər (XII-XIII əsrlər), Gəncə tipli XIII əsr mis pulları ilə müəyyən qədər genişləndirmək olar.

Bununla belə, bütün bu dövrlərdə Gəncədə pul kəsilən yerə “Zərrabi” deyilməsinə şübhə etməyə bizim heç bir əsasımız yoxdur. Gəncənin tarixən mühüm elm, mədəniyyət mərkəzi olmaqla yanaşı, müxtəlif dövrlərdə paytaxt şəhəri kimi şöhrət tapması bir daha burada dövlətçiliyin göstərici olan pul zərbinin geniş yayıldığını inamla söyləmək olar [4, 181-184].

Zərrabi məhəlləsi hələ erkən orta əsrlərdə qədim Gəncədə mövcud olmuş, I Şah Abbas şəhəri köçürərkən yeni ərazidə də mövcudluğunu davam etdirmişdir. Burada 1804-cü ilin mayında otuz doqquz ev, iki yüz on üç nəfər (yüz altı nəfər kişi və yüz yeddi nəfər qadın) əhali olmuşdur. 1916-cı ildə buradakı ailələrin sayı 783-ə çatmışdır və əhalinin əsas məşğuliyyəti sənətkarlıq (papaqçılıq, çəllək istehsalı, çəkməçilik, zərgərlik, dəyirmançılıq və s.) və ticarət olmuşdur. Hələ ərəb işğalına qədərki tarixi mərhələdə Gəncədə təşəkkül tapmış Qəssablar məhəlləsi XVIII-XIX əsrlərdən etibarən ərazi baxımından daha böyük olan Zərrabi məhəlləsinin bir küçəsini təşkil edirdi. Halbuki, Qəssablar məhəlləsi orta əsrlər dövründə şəhərin Şeytan bazarı və məscid bazarları ilə Zərrabi məhəlləsi arasındakı ərazini əhatə etmişdir və artıq XIX əsrdən Zərrabi məhəlləsinin tərkibində kiçik ərazi vahidi kimi mövcudluğunu davam etdirdi. Ehtimal etmək olar ki, ölkəmizdə islam dininin ilk təbliğatçılarından olan və VII əsrdə yaşadığı güman edilən Comərd Qəssab “Qəssablar” məhəlləsini yaradanların nəslindən olmuşdur. Bu halal, dürüst tarixi şəxsiyyətin xatirəsini əbədiləşdirmək məqsədilə onun yerli əhali tərəfindən əsrlər boyu qorunub saxlanılmış türbəsi Heydər Əliyev Fondunun yardımı sayəsində 2004-cü ildə öz tarixi məkanında Gəncə milli memarlıq üslublarımıza uyğun yenidən bərpa olunaraq inşa edilmişdir [2, 3; 4, 181-182; 7, 19-22, 45-51].

Buradakı ikigünbəzli Zərrabi məscidi milli memarlığımızın qiymətli nümunələrindən kimi eyvanlı məscidlər tipində inşa edilmişdir. Məscid Zərrabi ağsaqqallarından Hacı Qəzənfər Kərbəlayi ağa oğlu, Məşədi Qasım Hacıəhmədli, Əli bəy Hacıəlibəyov, Kərbəlayi Sur Abdulla oğlu və başqalarının yaxından iştirakı ilə XIX əsrin sonlarında məhəllə sakinlərinin vəsaiti hesabına tikilmişdi. Zərrabidə, həmçinin iki hamam – Zərrabi hamamı, Molokan hamamı, Çökək dəyirman (indiki Ə.Babayev küçəsində olmuşdur), şəhərdə “Hacı Xudu dəyirmanı” tikilmişdi.

Burada XIX əsrin ikinci yarısı üçün yeganə teatr binası olan Forer şəhər teatrı da fəaliyyət göstərirdi. “Forer teatrı” Dik küçədə, Gəncə çayının sahilində (indiki C.Cabbarlı adına Gəncə Dövlət Dram Teatrının yerində) alman qotik-klassisizm üslubunda tikilmişdi. Tamaşa zalının quberniya mərkəzi olan bir şəhər üçün çox kiçik olmasına baxmayaraq, daxili hissədə akustika problemi çox uğurla həll olunmuşdu, tavana qalın məxmərdən üzlük çəkilmişdi və teatr onu inşa etdirən alman mühacirinin – Gəncə və Helenendorfda şərab zavodları və anbarlarının sahibi Forerin adı ilə uyğun-

laşdırılmışdır. Lakin burada verilən tamaşaların repertuarı Avropa və rus dramaturqlarının, bəstəkarlarının əsərlərindən ibarət olduğu üçün yerli müsəlman-türklər arasında o qədər də məşhur deyildi. Tamaşaçıların əksəriyyətini hakim rus məmurları və qeyri-müsəlman əhali təşkil edirdi. Teatr öz işinə M.F.Axundovun “Hacı Qara” komediyası ilə başlamış, repertuara həmçinin “Müsibəti-Fəxrəddin”, “Şamdan bəy”, “Nadir şah”, “Ağa Məhəmməd şah Qacar” və s. əsərlər də daxil idi. O zamankı teatr həvəskarları truppası tamaşaların təşkilində və oynanılmasında əsas qüvvə idi. Gəncə müsəlman dram dərnəyinin sədri Məmmədbağır bəy Şeyxzamanov, katibi Fərhad bəy Əliyev olmuşlar. Teatrda çıxış edənlərdən Mirhüseyn İslamzadə, Mahmud İbrahimov, Məşədi Yaqub Cəfərov böyük şöhrət qazanmışdılar. Teatrın işinə türk dünyasının və müsəlman Şərqi ilkin demokratik dövləti olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları, görkəmli dövlət xadimləri olmuş Ələkbər bəy Rəfibəyli, Həsən bəy Ağayev, Xəlil bəy Xasməmmədovun başçılıq etdikləri “Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının müsəlmanları arasında savadlılığı yayan cəmiyyət” tərəfindən yardım edilirdi. Cəmiyyətin katibi Mirzə Məhəmməd Axundov həm də aktyor kimi fəaliyyət göstərirdi. Artıq XX əsrin birinci yarısında teatrın işinə əsas yardımı Gəncə Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti edirdi [4, 182-184; 21, 234].

Nəticə. Böyük bir tarixi dövr ərzində mövcudluğunu qorumuş və ümumi sayı 100-dən artıq olan Gəncə məhəllələrinin bir çox özünəməxsus cəhətləri vardır. Əvvəla, şəhərin ərazisi antik, eləcə də orta əsrlər dövrlərində ən azı beş dəfə coğrafi yerdəyişmə ilə səciyyələnmişdir. Bundan əlavə, istər tayfa-qəbilə əsasları ilə (qan qohumluğu, etnik, dini bilgilər), istərsə də istehsal (sənətkar bilgiləri, sənətkar ittifaqları) əlamətləri əsasında şəhərin Zərrabi, Dulusçular, Ozan, Ərəbli, Əttarlar, Şərbaflar, Boyaqçılar, Dəmirçilər, Bağbanlar, Səbzavad, Sofulu, Bağbanlar, Tuyuqçu, Ərəbli, Xəlfəli, Allahdad, Arazbar, Şatırgörən, Şöylü-bəyli, Xocalı, Şamlı, Qaramanlı, Şərəfxanlı, Seyidlər kimi əksər tarixi məhəllələri salınmış və uzun müddət ərzində mövcudluğunu qoruyub saxlamışdır. İlk orta əsrlərdə sənətkar ittifaqları bəzən bir şəhər çərçivəsindən çıxaraq bütöv vilayətə və ya vilayətlərə yayılırdı.

Məhəllələrin məhz bu yuxarıda qeyd olunan əlamətləri onların memarlıqları quruluşunu, əhatə etdiyi ərazinin sahəsini müəyyən etmiş və məhəllələr küçələrdən, bəyliklərdən ibarət olmuşdur, hər küçənin ayrılıqda və bütöv məhəllənin ümumilikdə ağsaqqalı, yaxud ağsaqqalları olurdu. Məhəllə ağsaqqalları rəsmi vəzifə deyildi və onlar nadir hallarda seçilirdi. Əksər vaxtlar tayfanın və ya əsnafların öz müdrikliliyi və hörməti ilə bütün bölgənin və şəhərin rəğbətini qazanmış əsli-kökü bəlli olan yaşayış sakinləri ağsaqqal vəzifəsini yerinə yetirir, yazılmamış tayfa və sənətkarlıq qanunlarına riayət olunmasına nəzarət edirdilər. Bir qayda olaraq, onların haqq-ədaləti təcəs-

süm etdirən sözləri qanun hesab olunar və ona sakinlər tərəfindən ciddi surətdə əməl olunardı.

İctimai-dini, mədəni və məişət ocaqlarını inşa etmək üçün bütün məhəllənin imkanlarından istifadə olunardı. Bunun üçün məhəllə camaatından vəkillər seçilər, onlar da öz növbəsində sakinlərdən pul vəsaiti toplayar və tikintinin icrasına nəzarət edərdilər. Demək olar ki, hər məhəllənin və ya basalağın (bir neçə yaxın məhəlli birliyin) özünün məscid-mədrəsəsi, kəhrizi, su arxı, hamamı, bazarı və qəbiristanlığı olurdu.

Məhəllə camaatı imkan daxilində həmişə bir-birinə əl tutmağa, kömək göstərməyə çalışardı. Məsələn, ev tikmək istəyən ailə üçün Bağbanlar məhəlləsinin sakinləri Bəhram bəy torpağından araba ilə gil və torpaq, Gəncə və Quşqara (Qoşqar) çaylarından qum və çay daşı gətirər, evin tikilməsində çiy kərpic (“ayıbalası”, yəni monolit – E.H.) üsulundan istifadə etməklə yeni ailə ocağının yaradılmasına şərait yaratmışlar. Yeni ailə quranlar üçün də ayrı-ayrı nəsillərin, şəcərələrin nümayəndələri, qohum-əqrəbalar, qonşular iri və xırda buynuzlu mal-qara bağışlayar, yeni təsərrüfatların əsasını qoyardılar. XIX əsrin sonu - XX əsrin birinci yarısında məhsuldar qüvvələrin inkişafı, icma münasibətlərinin tənəzzülü ilə əlaqədar həmin xeyriyyə işlərini, qarşılıqlı yardımlaşma məsələlərinin icrasını Gəncə Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti və qismən şəhər Zemstvo idarəsi öz öhdələrinə götürmüşlər.

Orta əsrlər dövründə, xüsusilə də XVII – XVIII əsrlərdən etibarən Gəncə məhəllələrinin səciyyəvi cəhətlərindən biri də yaylaqlara mövsümi gedişlərin (istirahət üçün köçün) olması idi. Şəhərin yaxınlığında yerləşən saf iqlimi, sağlam bulaq suları, zəngin meşələri ilə bütün Qafqazda şöhrət qazanmış Hacıkənd şəhər sakinlərinin əsas yaylaq yerlərindən biri olmuşdur. Lakin 1874-1887-ci illərdə Yuxarı Hacıkənddə dövlətə məxsus on doqquz yaylaq evinin tikilməsi bu hissələrdə yerli əhalinin köç salmasına əngəl törətdi. Aşağı Hacıkənddə də tədricən Gəncənin ayrı-ayrı ailələri də yaylaq evləri tikdirəndən sonra bütöv məhəllələrin Hacıkəndə köçləri dayandı və bu proses hal-hazırda da yalnız müvəqqəti olaraq evləri kirayə etmə ilə səciyyələnir. Hacıkənd ilə yanaşı, Gəncə əhalisinin yaylaq yerləri həm də Xoşbulaq, Pirsultan, Zağalı, Nağarı, Muşavaq dağı, Göy yurd, Şuşa ətrafı idi. Əhali Xoşbulaq yaylağına Qurdlu körpüdən keçib Naltökən yol ilə, Göy yurda Zurnabad yolu ilə, Şuşaya Qarabağ yolu ilə getmişdir. Yaylağa mövsümi olaraq yollanan Gəncə sakinləri XX əsr ərzində də burada məhəlli-icma əsasları ilə köç salırdılar. Qohumluq əlaqələri də çox zaman məhəllənin daxilində həyata keçirilirdi.

Kapitalist münasibətlərinin və məhsuldar qüvvələrin inkişafı, ötən əsrin birinci yarısında siyasi həyatda baş verən köklü dəyişikliklər şəhərdə icma münasibətlərini təcəssüm etdirən məhəlli birliklərin tədricən sıradan çıxması ilə nəticələnirdi. Lakin məhəlli-icma münasibətləri xalqımızın psi-

xologiyasında, dünyagörüşündə, məişətində, mədəniyyətində, adət və ənənələrində, bütövlükdə milli-mənəvi dəyərlərimizdə dərin izlər qoymuşdur və ictimai həyatın müxtəlif sahələrində həmin səciyyəvi əlamətlər müasir dövrimüzdə də mövcuddur.

ƏDƏBİYYAT

1. Ахмедов Ф.М. Депортация Азербайджанских тюрков. Газета «Новости Гянджи», № 127 (8598). 29 ноября 1990 г., с. 3.
2. Ахмедов Ф.М. Вернуть подлинные имена. Газета «Новости Гянджи», № 9 (8619). 22 января 1991 г., с. 3.
3. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Dövlət Arxivinin Gəncə şəhər filialı. F. 20, s. 4, iş 12, v. 3-5.
4. Əhmədov F.M. Gəncənin tarix yaddaşı. - Gəncə: Elm, - 2007, - 246 s.
5. Hasanov E.L. Innovative Basis of historical and ethnographic research of art pottery of ancient Ganja. Mediterranean Journal of Social Sciences, 2016. Volume 7, number 1 (S1), p. 17-20. DOI: 10.5901/mjss.2016.v7n1s1p17
6. Hasanov E.L. About research of features of legal culture on the basis of historical-literary heritage. Information (Japan), 2017. Volume 20, number 4, p. 2289- 2296.
7. Hasanov E.L. Applied significance of investigation of handicrafts branches in Ganja city based on innovative technologies (Historical-ethnographic research). Prague: Vědecko vydavatelské centrum “Sociosféra-CZ” (Czech Republic), 2018, 110 p. ISBN 978-80-7526-323-0.
8. Həsənov E.L. Geschichtliche und ethnographische Merkmale der charakteristische Ornamente von traditionellen Gändschänischen angewandten Künsten. European Science and Technology (Die Europäische Wissenschaft und die Technologien): 21st International scientific conference. Munich (Germany), October 24-25, 2018, p. 11-18.
9. Hasanov E.L. Nizami Ganjavi 880: heritage of Ganja based on architectural and craftsmanship features of Sebzikar graveyard. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, Philadelphia (USA), 2021. Issue 01, volume 93, part 2, p. 144-150. Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2021.01.93.25>
10. Hasanov E.L. Local Ganja carpets as the samples of contemporary museum studies. Conferința științifică internațională a Muzeului Național de Istorie a Moldovei. Istorie - Arheologie - Muzeologie. Ediția 31, 28-29 octombrie 2021. Chisinau. Chișinău: Bons Offices SRL (Moldova), 2021, p. 139-140. ISBN 978-9975-87-140-2.
11. Hasanov E.L. Innovative research of national wisdom in works of Nizami Ganjavi. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, Philadelphia (USA), 2022. Issue 01, volume 105, p. 475-481. Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2022.01.105.36>
12. Hasanov S.L., Hasanov E.L. Applied features of comparative technical, sociological investigation of historical and contemporary heritage of Azerbaijan. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2018. Issue 1, volume 57, part 1. p. 9-16. Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2018.01.57.2>
13. Həsənov E.L. Gəncə İmamzadə türbəsi. - Bakı: Elm və təhsil, - 2012, - 268 s.
14. Hüseynova S.B. Gəncə şəhəri haqqında bəzi etnoqrafik qeydlər (XX əsrin əvvəlləri). Kirovabadın maddi, mədəni və ictimai həyatına həsr edilmiş II elmi konfransın materialları. - Bakı, - 1987, - s. 37.
15. Muradov V.H. Orta əsr Azərbaycan şəhərləri, - Bakı: Maarif, - 1983, - 155 s.
16. Mustafayev A.N. Azərbaycanda sənətkarlıq. - Bakı: Altay, - 2001, - 232 s.

17. Nemət M.S. Azərbaycanca pirlər. - Bakı: Azər nəşr, - 1992, - 104 s.
18. Poulmarc'h M., Laneri N., Hasanov, E.L. Innovative approach to the research of ethnographic-archaeological heritage in Ganja based on materials of kurgans. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2019. Issue 09, volume 77, part 4. p. 341-345. Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2019.09.77.60>
19. Smith W., Hasanov E.L. Importance of handicraft traditions in investigation of history of urban culture in Ganja. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2013. Issue 11, v. 7, p. 61-66. Doi: <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.2013.11.7.10>
20. The dawn of Art. Leningrad: Aurora Art Publishers, 1974, 196 p.
21. Фатуллаев Ш.С. Градостроительство и архитектура Азербайджана XIX - начала XX века. - Ленинград: Стройиздат, - 1986, - 456 с.
22. Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в. - Баку: АН АССР, - 1964, - 504 с.

ЗНАЧЕНИЕ ЖИЛЫХ КВАРТАЛОВ В ИЗУЧЕНИИ МАТЕРИАЛЬНОЙ И КУЛЬТУРНОЙ СРЕДЫ ГЯНДЖИ (КОНЕЦ XIX - ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XX ВЕКОВ)

Эльнур Л.ГАСАНОВ

РЕЗЮМЕ

Научная работа посвящается 2022-му – «Году города Шуша» в Азербайджанской Республике. В статье исследуется источниковедческое значение отдельных жилых исторических кварталов с многовековыми особенностями развития как важного фактора в изучении на научной основе наших национальных и духовных ценностей, а также материальной культуры древнего города Гянджи. В исследовательском труде рассматривается значение исторических кварталов, являющихся важными градостроительными единицами в обеспечении социально-экономического прогресса в городе, достижении устойчивого развития в таких сферах, как наука, образование, культура, на основе исследования различных исторических источников, архивных документов, письменных литератур. На основе археологических, историко-этнографических сведений о прошлом таких исторических жилых кварталов как Дулусчулар, Озан, Аттарлар, Шарафханлы, Зарраби, Имамлы, Гаджарлар, Халфали, Мисгярлар, Харабат и другие изучены ряд важных моментов богатого материального и духовного наследия города Гянджи.

Ключевые слова: Азербайджан, материальная культура, Гянджа, национально-духовные ценности, городские кварталы

**SIGNIFICANCE OF QUARTERS IN RESEARCH OF THE MATERIAL
AND CULTURAL ENVIRONMENT OF GANJA
(LATE XIX – FIRST HALF OF THE XX CENTURIES)**

Elnur L.HASANOV

This scientific work is dedicated to 2022 - the "Year of Shusha city" in the Republic of Azerbaijan. Article deals with the research of the source significance of individual residential historical quarters with centuries-old features of development as an important factor in the study on a scientific basis of our national and spiritual values, as well as the material culture of ancient Ganja city. In this research work has been examined the importance of historical quarters, which are important urban planning units in ensuring socio-economic progress in this city, achieving sustainable development in such areas as science, education, culture, based on the study of various historical sources, archival documents, and different written literatures. On the basis of archaeological, historical and ethnographic information about the past of such historical residential areas (quarters) as Duluschular, Ozan, Attarlar, Sharafkhanli, Zarrabi, Imamli, Gajarlar, Khalfali, Misgarlar, Kharabat and others, have been studied a number of important moments of the rich material and spiritual heritage of Ganja city.

Keywords: Azerbaijan, material culture, Ganja, national and spiritual values, city quarters

UOT 94 (479.24)

**BOLŞEVİKLƏRƏ QARŞI VAHİD CƏBHƏ YARATMAQ
CƏHDLƏRİ (XX ƏSRİN 20-Cİ İLLƏRİ)****Oksana Ə.ABBASOVA ***

Sovet Rusiyası Avropa iqtisadiyyatının bərpası ilə bağlı çağırılan Genuya konfransına böyük önəm verirdi. Bolşeviklər normal diplomatik əlaqələr yaratmağın mümkün yolunu axtarırdılar. Leninə görə, Genuya konfransında başlıca vəzifə ticarət sazişinə və digər düşürgənin pasifist dairələrinin birliyinə nail olmaqdan ibarət idi. Lakin sonrakı gedişatlar göstərdi ki, "Azərbaycan neftinə" olan maraqlar bir çox dövlətləri bolşeviklərə qarşı ciddi mübarizə aparmağa vadar etmişdi.

Məqalədə, həmçinin bolşeviklərə qarşı çıxış edən tərəflərin mövqeyi, onlar arasında əldə edilən razılıq, keçirilmiş konfransların məqsədi, nəticəsi və Qafqaz mühacir hökumətlərinin nümayəndələrinin konfransa gəlməsi və s. kimi məsələlər araşdırılmışdır.

Sonda belə nəticəyə gəlinir ki, qərb dövlətlərinin bolşevikləri özlərindən asılı vəziyyətə salmaq üçün etdikləri bütün səylər uğursuzluqla nəticələnmişdi. Qərb dövlətlərinin bolşeviklərə qarşı yönəldilən bütün cəhdləri, sonrakı illərdə bolşevikləri beynəlxalq miqyasda daha da güclü qüvvəyə çevirəcəkdir.

Açar sözlər: Genuya konfransı, Haaqa konfransı, Lloyd Corc, Diterdinq, Bakı nefti, bolşeviklər

Giriş. I Dünya müharibəsindən sonra dağıdılmış Avropa iqtisadiyyatını dirçəltmək üçün konfransların çağırılması vacibliyi ön planda idi və qarşıda iflas etmiş infrastrukturunu, siyasi və maliyyə vəziyyətini Rusiyanın hesabına bərpa etmək məsələsi dururdu. Hələ Rusiya keçmişdə Avropa iqtisadi sisteminin çox zəruri bir həlqəsi olmuşdur və onun iqtisadi cəhətdən bərpası həm Rusiyanın özünün, həm də Avropa iqtisadiyyatının inkişafında mühüm rol oynaya bilərdi [1, 528]. Beləcə, Genuya konfransı (1922) da bu məsələlərin həlli yolu kimi çağırılmışdır. Xarici kapitalistlər SSRİ-dən çar Rusiyasının borclarını tələb etməklə yanaşı, eyni zamanda Azərbaycan neft mədənlərinin keçmiş neft firmalarına qaytarılmasını da istəyirdilər [2, 95]. Konfransda İngiltərə öz məqsədinə çatmaq yolunda bir sıra addımlar atacaqdır. İlk növbədə, Lloyd Corc Sovet Rusiyası ilə iqtisadi əlaqələr qurmağa

* *Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsinin doktorantı;
oksana.abbasova.ebdul@bsu.edu.az; ORCID İD: 0000-0001-6979-3609*

can atırdı. Lloyd Corc hesab edirdi ki, Moskva ilə Qərb dövlətləri arasındakı problemlərə həll yolu tapılmadan ticarət əməkdaşlığı mümkün ola bilməzdi. Belə ki, o, məsələni öz lehinə həll etmək üçün Çiçerinə məktub yazmışdır: “Biz Sovet Rusiyası ilə ticarət əlaqələrinə dair danışıqlar aparmağa razıyıq” [3, 9]. Çiçerinin isə öz növbəsində arzusu tezliklə Avropada sosial inqilab doğurmaq və bununla da çətin vəziyyətdən xilas olmaq idi. Buna görə İngiltərə ilə əməkdaşlıq onun üçün olduqca vacib bir məsələ idi. Bu məsələ ilə əlaqədar Çiçerin Nəriman Nərimanova məktub yazır və yazısında vurğulayırdı ki, “İran inqilabçılarında hər cür köməyi dayandırmaq lazımdır, belə ki, bu, İngiltərə ilə əlaqə yaratmaqda bizə mane olur” [3, 9].

Eyni zamanda, Amerikanın neft sahəsinə olan maraqları Rusiya ilə iqtisadi əlaqələrin qurulmasını gücləndirirdi. Lakin Amerikanın regionda Avropa dövlətləri üçün güclü bir rəqib ola biləcəyindən ehtiyat edən “Royal Doyç” şirkəti İngiltərənin köməyindən istifadə edərək, bolşeviklər ilə razılıq əldə etmək fikrində idi. Belə ki, “Royal Doyç” bütün Bakı neft ərazilərinə yiyələnərək “Standard Oyl” şirkətini Bakıya buraxmamaq istəyirdi.

Beləliklə, Britaniyanın Baş naziri Lloyd Corc Genuya konfransının ümumavropa təsərrüfatının bərpa olunmasında mühüm rol oynayacağına inanırdı. Ona görə də bolşeviklərlə ümumi dil tapmaq və iqtisadi razılaşma Amerika və İngiltərə üçün vacib idi. İlk dövrlərdə ümumi razılıq üçün edilən cəhdlər sonradan bolşeviklərə qarşı vahid blokda da birləşmək fikrini gücləndirdi.

XX əsrin 20-30-cu illəri çox mürəkkəb, ziddiyyətli dövr olmuşdur. O dövrün ictimai-sosial və siyasi şəraiti, keçid dövrünün ziddiyyətləri, yeni ənənələrin yaranması, sərt ideoloji sıxıntı ciddi çətinliklər yaradırdı. Bu yanaşma nöqtəyi-nəzərindən, eləcə də Vətən tarixşünaslığında bu mövzuya digər tədqiqatlardan fərqli olaraq az yer verildiyini nəzərə alaraq, məqalə xüsusü aktualıq kəsb edir.

Bolşeviklərə qarşı vahid cəbhə. İngiltərə Rusiya ilə yenidən Avropa iqtisadiyyatının dirçəlməsi üçün danışıqlar aparmağa razı olsa da, bəzi ölkələr buna qarşı idi. Belə ki, Lloyd Corc Almanıyanın və Sovet Rusiyasının beynəlxalq konfransa bərabərhüquqlu üzvlər kimi dəvət olunmasını istəyirdi. O, bu təklifə narazı olan Fransa tərəfi ilə görüşlər keçirdi [4, 21-22]. Lloyd Corc Avropanın iki iddialı xalqının - alman və fransızların qitədə hegemonluq istəyini heçə endirmək məqsədi güdürdü. Lakin Amerikanın mövqeyi də Fransanın mövqeyilə üst-üstə düşürdü. Belə ki, o da Sovet Rusiyasının güclənməsini qətiyyənlə istəmirdi. Fransa, Belçika və Amerika Sovet Rusiyası ilə hər hansı bir razılığa gəlməyi belə düşünmürdü [5, 790].

Bununla yanaşı, Genuya konfransı başlamazdan bir neçə gün öncə bolşeviklərin zülmündən xilas olmaq üçün Qafqaz mühacir hökumətlərinin nümayəndələri də İtaliyaya gəlmişdi. Bu isə Sovetlər üçün arzu edilməz bir

vəziyyət idi. Konfransda Qafqaz mühacir hökumətlərinin nümayəndələri olduqca fəal idilər. Onlar Qafqazın mənafeyinin qorunması barədə İngiltərə nazirlər kabinetinin üzvləri ilə danışıqlar aparırdılar. Onların əsas məqsədlərindən biri də Qafqaz respublikalarının federasiyasını yaratmaq, Qafqaz xalqlarının müstəqilliyi uğrunda "bolşevik" rejiminə qarşı mübarizə aparmaq idi. Bununla əlaqədar mühacirətdəki Azərbaycan nümayəndələri fəallıq göstərmiş, etiraz notaları vermişdilər. Mühacirlər beləcə "Azərbaycan davası"nı bu və ya digər şəkildə davam etdirirdilər.

Sovet nümayəndələri mühacirlərin onlara qarşı çıxışlarının təşkilində ingilislərin rolu olduğunu düşünürdülər. Əslində isə Fransa hökuməti bolşeviklərə qarşı Qafqaz mühacir hökumətlərinin nümayəndələrinə böyük maddi və mənəvi köməklik göstərmişdi. Belə ki, Ankaradakı Azərbaycan səfiri İbrahim Əbilov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin İstanbuldakı keçmiş səfirliyinin bir əməkdaşından gizli şəkildə əldə etdiyi məlumata əsasən Nəriman Nərimanova yazırdı ki, Fransa hökuməti antisovet fəaliyyətini gücləndirmək üçün Əlimərdan bəy Topçubaşov başda olmaqla Parisdəki mühacirlərə böyük həcmdə - 3,5 milyon frank məbləğində pul vermişdir.

Eyni zamanda, Genuya konfransı ərəfəsində Fransanın baş naziri Raymon Puankare mart ayının 31-də parlamentdəki çıxışında Azərbaycanın Fransa üçün xüsusi önəm daşdığını qeyd etmişdir. Raymon Puankare deyirdi: "Biz Azərbaycan hökumətinin müstəqil hüquqlarını pozan hər hansı hərəkətləri tanıya bilmərik. Amerikanın mövqeyi də bizim mövqeyimizlə üst-üstə düşür" [6, 498].

Beləliklə, Qafqaz mühacir hökumətlərinə rəsmi xarakter vermək üçün aprel ayının 1-də Raymon Puankare hökuməti Rusiya tərəfindən işğal olunmuş Gürcüstanın mühacir hökumətini de-yure olaraq tanıdığı bildirilmiş və Genuya konfransının açılışından bir gün sonra, aprel ayının 11-də bu qərar Akaki Çxenkeliyə çatdırılmışdı. Bununla da, Fransa hökuməti Parisə mühacirət etmiş Gürcüstan hökumətini rəsmi olaraq Gürcüstan hakimiyyəti kimi tanıdığı bəyan etmişdi. Genuyaya gələn Qafqaz mühacir hökumətləri nümayəndəliyinin Gegeçkəri başda olmaqla təşkil edilməsi Gürcüstanın de-yure tanınması ilə bağlı idi. Lakin konfransın əsas mövzusu Bakı nefti ilə bağlı olduğundan Azərbaycan nümayəndələri diqqət mərkəzində idilər. Xüsusilə Bakı neftinin müəyyən hissəsinin guya bolşeviklər tərəfindən "Royal Dutch Shell" holland şirkətinə satılması barədə mətbuatda həyəcanlı xəbərlərin yayılması Fransa hökumət dairələrinin ciddi narahatlığına səbəb olmuşdu. Onlar Azərbaycan mühacir hökuməti vasitəsilə Bakı neftinə münasibətdə müəyyən təsir imkanları əldə etmək istəyirdilər.

Bununla bağlı, Qafqaz respublikalarının Rusiya tərəfindən işğal edildiyi, onların öz müstəqilliklərini itirdikləri barədə Avropada geniş təbliğat kampaniyası qura bilmişdilər. Nəriman Nərimanov olduqca fəal olan mü-

hacir hökumətlərin nümayəndələrinə yazırdı: "Bizim Sovet Rusiyası ilə sıx əməkdaşlığımız sizə əsas verir ki, Cənubi Qafqaz respublikalarının müstəqillikdən məhrum olması haqqında danışırsınız. Bu, doğru deyil. Biz lap əvvəldən öz qarşımıza aydın şəkildə sual qoymuşduq ki, Cənubi Qafqaz respublikaları nə zaman müstəqil ola bilər, Sovet Rusiyası dövründə və ya Denikin təkidlə bərpa etmək istədiyi Nikolayın dövründə? Bəlkə İngiltərə və Fransanın, Rusiyada kadet və ya çar hökumətinin bərpası ilə sizin respublikalarınız müstəqil qalacaqdır vədlərindən sizin başınız gicəllənmişdir? Siz Rusiyada sovet hakimiyyətini məhv etmək istəyirsiniz. Bu şəraitdə hadisələrin sonrakı gedişini nəzərə alırsınız mı? Biz nəzərə alırıq. Ona görə də nəinki Sovet Rusiyası ilə əməkdaşlıq edirik, eyni zamanda onun möhkəmlənməsi, həyatının davam etməsi üçün qurbanlar veririk. Belə ki, bizim həyatımız ondan asılıdır. Bütün bədbəxtlik ondadır ki, siz imperiyaya inanırsınız, öz taleyinizi ona etibar edirsiniz. Biz isə sadə dil, vicdanlı rus fəhlə və kəndlilərinə inanırıq və ümid edirik ki, bizim müstəqilliyimiz onların əlindədir. Əgər Qafqaz üçün keçirdiyiniz sıxıntılar bizi Puankare və Lloyd Corca da olmayan şeyləri danışmağa məcbur edərsə, bu, sizin üçün daha pis olacaq. Hər halda biz ümid etmək istəyirik ki, siz zamanın tələbini anlayacaq, ondan nəticə çıxaracaqsınız, xalqların bədbəxtliyinin əsl səbəblərini biləcəksiniz, vətənə qayıdacaq və indi onun daha çox ehtiyac duyduğu bir şeyi - biliklərinizi ona verəcəksiniz" [6, 497]. Məktub sırf sovet ideologiyası və təbliğatının qaydalarına uyğun yazılmışdı.

Hələ Genuya konfransına getmək ərafəsində Bakı Soveti 1922-ci il fevralın 14-də N.Nərimanova öz tapşırığını verdi: "Genuya konfransında Beynəlxalq burjuaziyanın Sovet respublikalarının zəhmətkeş kütlələrini iqtisadi əsarət altına almaq və qarət etmək məqsədilə təzyiq etməyə cəhd göstərəcəklərini nəzərə alaraq, Bakı Soveti sənə tapşırır ki, imperialist dövlətlərin birləşmiş cəbhəsinə qarşı, birləşmiş Sovet nümayəndəliyinin şəxsiyyətində zəhmətkeş kütlələrə və fəhlə-kəndli Qızıl ordusuna arxalanan birləşmiş ölkələrin Sovet İttifaqını qoyasan"[1, 491].

Bakı Soveti, eyni zamanda, N.Nərimanova imperialist müdaxiləsi və vətəndaş müharibəsi dövründə Azərbaycanda yaratdıqları çox böyük dağıntıları beynəlxalq burjuaziyanın yadına salmağı, vurulmuş ziyanın əvəzini tələb etməyi də tapşırırdı. Beləliklə, bolşeviklər öz mövqelərini haqlı çıxarmaq üçün konfransa ciddi hazırlamışdılar.

Genuya konfransı çox səs-küylü keçdi. Konfransın uğursuz nəticəsi çox böyük bir təsir və hərəkətə səbəb oldu. Genuya konfransı sovetlərlə beynəlxalq bir miqyasda fəaliyyət göstərmənin çətin və hətta qeyri-mümkün bir xəyaldən ibarət olduğunu çox aydın bir şəkildə göstərdi. Sovetlərin özlərinə məxsus nə bir planları, nə də fəaliyyət göstərmək üçün müəyyən bir proqramları vardı. Hətta onlar fransız və ingilislər ilə əməkdaşlıq etmək

kimi boş müzakirələrin aparılmasından zövq alırdılar. Əslində onlar ingilislərdən qorxurdular. Bolşeviklər tarixi çox yaxşı bilirdilər və çox məlumatlı adamlar idilər. Xüsusilə böyük ixtilafların tarixini olduqca yaxşı bilirdilər. Bolşeviklər oxuduqları çox saylı kitablardan bilirdilər ki, tarixdə bir çox işğalları edən məhz ingilislərdir. Bundan başqa ingilislər dəniz blokadasında böyük təcrübəyə malikdirlər. Buna görə də, bolşeviklər hər vasitə ilə ingilislərə yaxınlaşmaq və onların rəğbətini qazanmaq istəyirdilər.

Genuya konfransının davamı kimi, **Haaqa konfransı** öz işinə 1922-ci il iyun ayının 15-də başladı. Əslində Haaqa konfransının “rus məsələsinin” müzakirə olunması, Rusiya ilə işgüzar münasibətləri bərpa etmək, keçmiş borcları, xüsusilə XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Bakı neft sənayesinə qoyulmuş böyük həcmdə kapitalı geri almaq və yekun bir nəticə əldə etmək məqsədilə çağırılması qərara alınmışdı. Lakin nümayəndələrin siyasi çəkisi baxımından Haaqa konfransı Genuya konfransı ilə müqayisədə zəif idi. Burada daha çox işgüzar dairələrin nümayəndələri iştirak edirdi. Haaqa konfransı ilə bağlı L.Trotskinin hazırladığı tezislərdə deyilirdi ki, Avropanın indiki hakimləri iqtisadi münasibətləri bərpa etmək haqqında deyil, zor siyasətini davam etdirmək haqqında düşüncələrini Genuya və Haaqada göstərdilər. Beləliklə, Haaqa konfransı da qarşısına qoyulmuş heç bir öhdəliyi yerinə yetirə bilmədi, Genuya konfransı kimi Haaqa konfransı da nəticəsiz qaldı [1, 542].

Daha sonra, nəticəsiz qalmış məsələləri həll etmək üçün növbəti konfransın keçirilməsi mütləq görünürdü. “Lecoprrieo de petrole” qəzeti yeni bir konfransın çağırılması haqqında bunları yazırdı: “İyulda Parisdə fransız hökumətinin dəstəyi ilə təşkil ediləcək bir konfrans hər millətə mənsub Qafqaz petrol imtiyaz sahiblərini bir araya toplayacaqdır” [7, 50].

İyulun 19-da isə eyni qəzet “Əcnəbilər bir blok təşkil edir və ayrı-ayrı olaraq heç bir təklif qəbul etməməyə qərar vermişdilər!” deyər yazırdı [7, 48]. Şübhəsiz, o zamanlardakı hadisələrin gedişatı Sovetləri blokada etmək fikrinin “Standard Oyl”a aid olduğunu aşkar göstərdi.

Açılması əvvəlcədən xəbər verilən konfrans, nəhayət, 1922-ci il iyul ayında Parisdə işə başladı. Orada “Standard Oyl”, “Royal Doyç”, “Anqlopersan”, “Fransbiljpsk” sindikası və keçmiş Rusiya imperatorluğu daxilində mövcud olan bir neçə müxtəlif kompaniyalar təmsil edilməkdə idilər; bundan başqa Azərbaycan neftçilərini keçmiş milli Azərbaycan hökumətində ticarət və xeyriyyə naziri olmuş Ağamirzə Əsədullayev təmsil edirdi. Hər kəsin tanıdığı Diterdinq rəisliyə təsis olundu. Diqqətəlayiq bir nöqtə varsa, o da ingilislərin heç bir zaman kənarda qalmaq istəmədikləridir. Onlar həmişə rəqiblərini təcrid etmək istəyirdilər. Belə ki, İngiltərənin konfransa qoşulmasında öz məqsədləri vardı: birinci növbədə konfransda nələrin baş verəcəyindən xəbərdar olmaq, ikincisi isə xalqı özünə tabe etmək istəyirdi.

İngilislər tabe etmək istədikləri bu xalqı “qrovpeyment” və ya “birləşmiş cəbhə” adlandırırdılar. Onun bütün üzvləri sovetlərə qarşı birləşəcəklərini və təcrid olunmuş şəkildə hərəkət etməyəcəyini vəd edirdilər. Bu birləşmənin idarə heyətində aşağıdakılar yazılmışdı:

“Bolşeviklərə qarşı mübarizə apararaq onları təslim etmək və nəticədə xüsusi mülkiyyətin geri qaytarılmasını təmin etmək.

- 1) Bu konfransda birbaşa və ya dolayısı ilə təmsil olunan tərəflərdən heç biri, sovet qanunları əsasında əmlakı müsadirə edilmiş digər sahiblərin sonradan əldə etdikləri hüquqlarına qarşı zidd hərəkət edə bilməzdilər.
- 2) Neft ərazisinin istehlakında maraqlı olanlar bunu, ancaq bir şərtlə edə bilərlər ki, onların hüquqları və malları bərabər təmin olunsun.
- 3) Dövlətə məxsus olan neft ərazisi neft sənayesinin hərtərəfli inkişafı üçün zəruri fond təşkil edəcək və bu ərazi üzərində imtiyazlı tərəflərin heç biri tərəfindən digər imtiyazlıların icazəsi olmadan şəxsi imtiyaz alınma bilməz”[7, 48].

Yuxarıdakı hesabatdan da göründüyü kimi Parisdə toplanan dərnək üzvləri sovetlərə qarşı birləşmişdilər.

Bakı nefti barədə razılışmalar. Fransa hökumətinin təşəbbüsü ilə keçirilən Paris konfransının əsas məqsədi, Qafqaza maraqlı göstərən neft şirkətlərini bir araya toplayıb Sovet Rusiyasına qarşı vahid mövqedən çıxış etmək idi. Konfransın qərarına görə, istər dövlət rəsmiləri, istər şirkətlər və istərsə də ayrı-ayrı əmlak sahibləri neft məsələsi ilə bağlı sovetlərlə heç bir sazişə getməməli idi. Belə bir şüar səsləndirirdilər: “Hər kəs cəmiyyətin mənafeyini və ümumilikdə fərdin mənafeyini müdafiə etməlidir” [7, 50]. Beləliklə, sovetlərə qarşı blokada elan edilməsi, bolşevikləri təslim olmağa məcbur edəcəkdir. Belə ki, bu vəziyyət “Standard Oyl” üçün çox əlverişli idi. Diterdinqin sədrliyi ilə keçirilən Paris konfransı, bolşeviklərə qarşı vahid bir blokada qurulması ilə sovetləşmədən sonra Avropa ölkələrinin Bakı nefti uğrunda başladığı gərgin mübarizənin ilk mərhələsi başa çatmış oldu.

Fransız və amerikalılar bolşeviklərə qarşı yönəldilən mübarizədə olduqca güclü fəaliyyət göstərirdilər. İngilislər bu mübarizəyə könülsüz qoşulsalar da, əslində məqsədləri yalnız digərlərindən geri qalmamaq idi. Digər tərəfdən əgər cəmiyyət öz proqramını qurmağa müvəffəq olsaydı, şübhəsiz ingilislər özlərinə böyük bir ərazi tələb etmiş olardılar. Bir çoxlarının vəziyyəti ağır idi və bu razılıqdan bir çox şey gözləyirdilər. Çünki, onlara görə, bir halda ki, ingilislər, amerikalılar və fransızlar artıq ittifaq etmişdilər, şübhəsiz ki, bolşeviklər öz məğlubiyətlərini qəbul etməkdən başqa çarələri qalmayacaqdı.

Bu nikbinlik çox qısa müddət davam etdi. “Royal Doyç”un bolşeviklərlə razılıq əldə etdiyi haqqında yeni şayiələr yayılmağa başladı. Ancaq həqiqəti söyləmək lazım gələrsə, Diterdinq bolşeviklərlə ticarət münasibətlə

rinin lazım olduğunu daima müdafiə edirdi, halbuki “Standard Oyl” heç bir zaman “qızıl”, yaxud da “qanlı” neftə yaxınlaşılmaması nöqtəyi-nəzərini müdafiə və təbliğ edirdi. “Royal Doyç”un çoxdan bəri Londondakı “Arkus” şirkəti ilə müzakirələr etdiyi bir çoxlarına məlum idi. Digər tərəfdən isə Moskvada olan ingilis agentləri öz hökumətlərinə, “Standard Oyl”un başlıca əcdadlarından biri olan cənab “Dodge”yə rast gəldiklərini, xüsusi ilə onun Moskvaya Azərbaycan nefti haqqında bolşeviklərlə bir növ gizli danışıqlar aparmaq üçün gəldiyini xəbər verirdilər.

Eyni zamanda, Diterdinqin bolşeviklərlə razılıq əldə etdiyinə dair şahidlik araşdırması da istintaqdan sonra doğru çıxdı. Bu isə məlum dairələr üzərində ciddi bir təsir buraxdı. Diterdinq cəmiyyətin digər üzvi ilə bir yerdə olaraq bolşeviklərlə razılığa gəlməsi haqqında müqavilə bağlamışdı. Deməli, indi o, əl altından və kimsənin xəbəri olmadan bolşeviklərlə razılığa gəlmişdi. Hətta 1923-cü il mayın 26-da neft məsələsi ilə bağlı çoxlu xəbərlərin yer aldığı Times qəzetində Diterdinqin bolşeviklərdən yüz min ton neft aldığına dair məlumat dərc edilmişdi. Halbuki Diterdinq ictimai müzakirələr zamanı bolşeviklərin boykot edilməsini təşviq və müdafiə etməkdə idi. Bu da diqqət edilməsi lazım olan bir hal idi ki, özünün də mənsub olduğu bu cəmiyyət üzvündən bir çoxu bolşeviklərdən necə neft almış olduğunu özünə soruşduqlarında o, təbəssüm bir əda ilə cavab vermişdi: “Bazarı məhv etmək istəmədim də ona görə: artıq, - deyirdi- mən bolşeviklərdən neft almaqla heç bir surətlə cəmiyyətin çıxarmış olduğu qərara müxalif hərəkət etmirəm. Çünki mən işlənmiş qaz deyil, neft hasilatı alırdım. Halbuki məhdud qərarla ərazidən bəhs edilmiş, neftdən bəhs edilməmişdir” [7, 51].

Bizcə, bu qərribə məntiqi o özü belə izah edə bilməyib. Çünki neftsiz ərazi heç bir faydaya malik deyildi. Çox hayəcanlı və uzun müzakirələrdən sonra cəmiyyət Diterdinqə neftdən imtina etməsini təklif etdi. Diterdinq almış olduğu neftin yarısını cəmiyyət üzvünə verəcəyini açıqladı. Cəmiyyət üzvləri bu təklifi rədd etdilər. Cəmiyyətdə hökm sürən əhval-ruhiyyə son dərəcə gərgin idi. “Royal Doyç” vahid cəbhəyə zərbə endirmiş olduğundan hər kəs onu sədaqətsiz bir dost kimi istismar edirdi.

Daha sonrakı illərdə İngiltərə, Fransa və İtaliya Sovetlərlə ümumi razılığa gələrək, bolşeviklərdən neft almışdılar. Belə ki, 1924-1925-ci illərdə bolşeviklər səksən milyon pud neft ixrac etdilər. Bu yekundan ingilislər 34 milyon, italyanlar 14 milyon və fransızlar isə 812 milyon pud neft aldılar. Onlar artıq bolşeviklərin müştəriləri olmuşdular. Lakin onlardan fərqli olaraq, amerikalılar səbr göstərdilər və Sovetlərdən neft almağa tələsmədilər. Keçmiş mülkədarlar isə öz növbəsində, daha ciddi şəkildə neft verilməsi əleyhinə etiraz etdilər və özləri üçün təzminat istədilər. Ancaq onların etiraz səslərinə kimsə əhəmiyyət vermədi.

Diterdinq 1925-ci ilə qədər Sovetlərin müştərisi ola bildi. O, Sovet-

lərin neft sahəsində ingilislərə rəqib olmasını istəmirdi. Bolşeviklərin digər dövlətlərlə, xüsusilə Amerika ilə ticarət əlaqələrini zəiflətmək üçün Sovet neftini “qanlı neft”, yaxud “oğurlanmış neft” adlandırdı. Hətta Amerika və Avropa qəzetlərindən bir çoxu Moskva ilə ticarət əleyhinə böyük bir təbliğata başladılar. Diterdinq, beləliklə, ticarət dairələrini aldatmaq və Moskva ilə ticari-iqtisadi münasibətə girmələrinə mane olmaq istədi. Diterdinqin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, amerikalılar nəinki bu təbliğata əhəmiyyət vermədilər, hətta bu cəhdi özləri üçün böyük bir şans hesab edərək, ticari üstünlük kimi dəyərləndirdilər. Belə ki, 1927-ci il 22 iyun “Standard Oyl” bolşeviklərlə 5 illik müqavilə imzaladı. Bu müqavilə əsasında bolşeviklər hər il İstanbul, Port-Səid və Kolumbiya limanlarında “Standard Oyl”a yüz min ton neft verməyi öhdələrinə götürdülər. Həqiqətən bu alış-veriş ingilis mənafeyinə çox böyük bir zərbə endirirdi. Çünki amerikalıların öz neftlərini Amerikadan gətirərək Şərqdə satmaları onlar üçün çox baha başa gəldiyindən sovet nefti sayəsində Şərq-qərb bazarı üçün güclü bir rəqib olacaqdır. Halbuki Şərq-qərb bazarı Diterdinq üçün böyük bir əhəmiyyət kəsb edirdi. Eyni zamanda, Amerika və Rusiyanın birləşərək güclü bir rəqibə çevrilməsi, ingilis siyasi və iqtisadi dairələrini qorxuya salmışdı. Göründüyü kimi, Diterdinq neft uğrunda mübarizədə Amerikaya məğlub olmuşdu.

Nəticə. Keçirilmiş Genuya, Haaqa, Paris konfranslarında bolşevik nümayəndə heyətinin Rusiyanın keçmiş borclarının olmasını qəbul etməsi Avropa dövlətlərini razı saldı. Bununla da konfranslar öz işlərini başa çatdırmış olurdular. Aparılan bir çox araşdırmalar bu konfransları, dövlətlər arasında olan maliyyə-iqtisadi məsələlərin həllinin mümkün olmadığı üçün nəticəsiz adlandırırıdılar. Əslində, bu konfransları sadəcə nəticəsiz adlandırmaq düzgün deyil, çünki bu konfransların beynəlxalq münasibətlərin normallaşdırılmasında, bolşeviklərin qərb dövlətləri ilə ticari münasibətlərinin yaxşılaşmasında mühüm rolu olmuşdur. Belə ki, sonrakı illərdə, İngiltərə, Fransa və İtaliya Sovetlərlə razılıq əldə edərək, onlardan neft əldə etmişdilər. Daha sonra, Amerika Sovetlərlə yaxınlaşmış və iqtisadi münasibətləri səhmana salmaq üçün müqavilə imzalamışdılar.

Genuya, Haaqa, Paris konfransları bolşeviklər üçün düşərli olmuşdur, belə ki, beynəlxalq münasibətlərin nizamlanmasında onların rolu əvəzsiz idi. Əslində, bu konfranslar Avropa dövlətlərinə faydalı olmalı idi, nəinki Sovet Rusiyasına. Belə ki, onlar Sovetlərin hesabına dağıdılmış Avropa iqtisadiyyatını dirçəltməyi, bolşeviklərə məxsus olan bütün Bakı neft ərazilərini ələ keçirməyi planlayırdılar. Ancaq onların Bakı nefti ilə bağlı planları uğursuzluqla nəticələndi. Bakı nefti onların hər biri üçün önəmli yer tuturdu, bolşeviklər Bakı nefti üzərində hər zaman imtiyaz sahibi olmaq istəyirdilər. Beləliklə, Azərbaycan neftinə sahib olmaq üçün ayrı-ayrılıqda Avropa dövlətləri və Amerika bolşevikləri blokada etmək və güclənməsinin qarşısını

almaq fikrinə düşdülər. Sovetləri blokada etmək fikri “Standard Oyl”a məxsus idi. Beləliklə, fransız və amerikalılar bolşeviklərə qarşı yönəldilən mübarizədə daha çox fəal idilər. Onlar ittifaq edərək, bolşevikləri tabe etmək istəyirdilər. İlk vaxtlar bu ittifaqa ingilislər kənarda qalmaq istəmədiklərdən könülsüz qoşulsalar da, sonrakı illərdə, ingilis-bolşevik münasibətlərinin pozulması, xüsusilə Diterdinqin “qanlı neft” təbliğatı bolşeviklərə qarşı bu mübarizəni gücləndirdi. Lakin 1927-ci il 22 iyun “Standard Oyl”un Rusiya ilə 5 illik müqaviləsi bolşeviklərə qarşı qurulmuş vahid bir blokadaya zərbə endirmiş oldu. Hətta Amerika və Rusiya qüvvələrinin birləşməsi, Fransa və İngiltərə üçün təhlükə və qorxu hissi yaratmışdı. Beləliklə, Fransa, İngiltərə və Amerikan ilk vaxtlarda bolşeviklərə qarşı olan birlikləri, daha sonra öz aralarında siyasi və iqtisadi rəqabətə çevrildiyindən, onların həyata keçirmək istədiyi “bolşeviklərə qarşı vahid cəhbədə birləşmək” planı baş tutmadı.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənlı C. Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939). - Bakı: Adiloğlu, 2012, - 656 s.
2. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, VI c.. - Bakı: Elm, - 2008, - 547 s.
3. Nərimanov N. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair (İ.V.Stalinə məktub). - Bakı: Azərnaşr, - 1992, - 55 s.
4. John Saxon Mills, The Genoa Conference. - London: Hutchinson & Co., - 1922.
5. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1922 (In two volumes). Volume II, p.790
6. Həsənlı C. Tarixi şəxsiyyətin tarixi: Əlimərdan bəy Topçubaşov. - Bakı: Azərbaycan Diplomatik Akademiyası, - 2013, - 588 s.
7. Mir Yaqub Mehdiyev. Beynəlmiləl siyasətdə petrol. - Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, - 1994, - 60 s.

ПОПЫТКИ СОЗДАНИЯ ЕДИНОГО ФРОНТА ПРОТИВ БОЛЬШЕВИКОВ (20-е годы XX века)

Оксана А. АББАСОВА

РЕЗЮМЕ

Советская Россия придавала большое значение Генуэзской конференции, посвященной подъему европейской экономики. Большевики искали вполне возможный способ установления нормальных дипломатических отношений. По Ленину, главной задачей Генуэзской конференции было достижение торгового соглашения и единства пацифистских кругов другого лагеря. Однако последующие события показали, что интересы «азербайджанской нефти» побудили многие страны серьезно бороться с большевиками. В статье исследованы позиция партий, выступавших против большевиков, достигнутое между ними соглашение, цель и результат проведенных конференций, приезд на конференцию представителей кавказских эмигрантских правительств и др. вопросы.

В итоге приходится к выводу, что все попытки западных стран поставить

большевиков в зависимость от них провалились. Все усилия западных держав против большевиков сделали большевиков еще большей силой в международном масштабе в последующие годы.

Ключевые слова: Генуэзская конференция, Гаагская конференция, Ллойд Джордж, Детердинг, бакинская нефть, большевики

ATTEMPTS TO CREATE A UNITED FRONT AGAINST THE BOLSHEVIKS (20^s of the XX century)

Oksana A.ABBASOVA

SUMMARY

Soviet Russia attached great importance to the Genoa conference called on the recovery of the European economy. The Bolsheviks were looking for a very possible way to establish normal diplomatic relations. According to Lenin, the main task at the Genoa conference was to achieve a trade agreement and the unity of the pacifist circles of the other camp. However, subsequent developments showed that the interests of "Azerbaijani oil" made many countries to fight seriously against the Bolsheviks. In the article, the position of the parties who spoke against the Bolsheviks, the agreement reached between them, the purpose and result of the held conferences, and the arrival of representatives of the Caucasian émigré governments to the conference, etc. issues were investigated.

In the end, it comes to the conclusion that all the efforts of the western countries to make the Bolsheviks dependent on them had failed. All the efforts of the Western Powers against the Bolsheviks will make the Bolsheviks an even stronger force on the international scale in the following years.

Keywords: Genoa conference, Hague conference, Lloyd George, Deterding, Baku oil, Bolsheviks

UOT 94 (479.24)**CÜMHURİYYƏT QURUCULARININ ƏSƏRLƏRİNDƏ
QAFQAZ İSLAM ORDUSUNUN BAKI ZƏFƏRİ****Ləman H.EYVAZOVA ***

Məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) qurucularının əsərlərində Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən Bakının azad edilməsinə dair münasibətə yer verilmişdir. M.Ə.Rəsulzadə, Ə.M.Topçubaşov, N.Şeyxzamanlı, A.Atamalibəyov, M.B.Məmmədşadənin əsərləri təhlil edilmişdir. Bu əsərlərdə 15 sentyabr 1918-ci ildə Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən Bakının azad edilməsinin tarixi və siyasi əhəmiyyəti, türk qardaşlarımızın çətin anlarda köməyi öz əksini tapmışdır. AXC-nin təsisçilərinin əsərlərində Osmanlı dövlətinin Azərbaycana yardımına dair ziddiyyətli baxışlar və Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyəti faktlar əsasında izah olunmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Qafqaz İslam Ordusu, Bakı zəfəri, Nuru paşa

Giriş. Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycanın mürəkkəb tarixi-siyasi şəraitində mühüm rol oynamış, milli dövlətçiliyin, milli hökumətin formalaşmasında müstəsna xidmət göstərmişdir. Belə ki, I Dünya müharibəsi zamanı Azərbaycan həm sərvətlərinə, həm də geostrateji mövqeyinə görə böyük dövlətlərin maraq dairəsində olmuşdur. Beynəlxalq vəziyyətin belə olduğu bir zamanda daxildə erməni-bolşevik qüvvələri tarixi torpaqlarımızda separatçılıq fəaliyyəti aparır, xalqımıza qarşı soyqırımını həyata keçirirdi. Məhz belə bir mürəkkəb tarixi-siyasi şəraitdə Qafqaz İslam Ordusunun köməyi ilə sözügedən qüvvələrə qarşı aparılan uğurlu hərbi əməliyyatlar nəticəsində ərazi bütövlüyümüz təmin edilmiş, xüsusilə də neft Bakısı uğrunda böyük dövlətlər arasında başlamış mübarizə Azərbaycanın qələbəsi ilə başa çatmışdır. Oudur ki, Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycandakı fəaliyyəti, xüsusilə də Bakının düşmən qüvvələrdən azad edilməsindəki müstəsna rolunun araşdırılması bu gün də öz əhəmiyyətini saxlayır.

Mövzunun aktuallığını səciyyələndirən cəhətlərdən biri də 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə qardaş Türkiyənin Azərbaycana dəstəkləməsi və

---

* *Bakı Dövlət Universiteti Tarix fakültəsinin doktorantı, Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin əməkdaşı; eyvazli.leman93@gmail.com; ORCID ID: 0000-0002-7719-7839*

bunun da dövlətçiliyimizə zərbə vurmağa çalışan qüvvələrə sərf etməməsi və bu dostluq və qardaşlığa kölgə salmağa çalışan qüvvələrə qarşı elmi baxımdan mübarizə aparılmasıdır. Qafqaz İslam Ordusunun Bakını erməni-bolşevik qüvvələrdən azad etməsi, onun Azərbaycanda fəaliyyətinin səbəb və nəticələri, tarixi əhəmiyyətinin tədqiqat əsərlərində necə əks olunduğunun araşdırılması mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin əsərlərində Qafqaz İslam Ordusu. Azərbaycan tarixinin bir çox mühüm məsələlərinin öyrənilməsində M.Ə.Rəsulzadə irsinin xüsusi əhəmiyyəti var. Müəllifin əsərlərində məsələlər olduğu kimi, dövrün mürəkkəb mənzərəsi nəzərə alınmaqla, buna müvafiq olaraq baş vermiş tarixi-siyasi hadisələrə real qiymət verilərək təhlil edilmişdir. Bunlardan biri də Qafqaz İslam Ordusunun Bakının azad edilməsində iştirakının işıqlandırılmasıdır.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 1922–ci il İstanbulda nəşr olunan “Azərbaycan Cümhuriyyətinin keyfiyyəti-təşəkkülü və şimdiki vəziyyəti” əsəri Azərbaycan tarixi məsələlərini öyrənmək baxımından qiymətli mənbədir. Əsərə ümumi nəzər saldıqda, burada mart qırğınları ərəfəsindəki hadisələrə, mart qırğınlarına, Zaqafqaziya Seymində müsəlman deputatlarının fəaliyyətinə, Azərbaycan deputatların və Azərbaycan türklərinin gürcülərdən kömək gözləməsinə, lakin bunun baş tutmamasına, Bakının azad edilməsində Osmanlının rolu və s. məsələlərə toxunulduğunu görürük [7, 30].

Əsərdə Bakının azad olunmasında qardaş Türkiyənin köməyi, eləcə də Bakının Azərbaycan üçün əhəmiyyəti tarixi faktların təhlili nöqtəyi-nəzərindən göstərilmiş, həmçinin, Türkiyənin Bakının azad olunmasında göstərdiyi xidmətə minnətdarlıq hissi də aydın görünür: “Bakısız Azərbaycan – başsız bədəndir – demişdik. Başı məşhur Gilyotin məngənəsində olan bir adamın xilasını necə mümkündürsə, Bakının geri qaytarılması da o nisbətdə möcüzəli bir iş idi. Həqiqətən də belə idi. Sonradan məzarları unudulmuş qalan Anadolu Mehmedçikləri Bakıdakı şəhidlikləri ilə türklüyə yeni bir siyasi vücut verirdilər. Maddətən unudulmuş, fəqət mənən bütün qəlblərdə dəfn edilən bu qəhrəman şəhidlər yalnız Bakıdadırlarmı? Naxçıvandan, Qarabağdan, Şamaxıdan, Gəncədən Bakıya qədər bir yer varmı ki, orada belə bir fədakar yatmasın?!.. Bəli, Azərbaycanın hər yerində şairin təsvir etdiyi — Sarmaşılıqlı bir məzar taparsınız ki, qızlar-gəlinlər tərəfindən ziyarətqah halına çatan bu məzar, qardaş imdadına çatan —TÜRK məzarıdır” [7, 32].

M.Ə.Rəsulzadənin ensiklopedik məzmununa malik “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsəri Türkiyədə mühacirətdə olarkən yazdığı əsərlərdən biridir. Bu əsər 1923-cü ildə İstanbulda çap edilmişdir. Azərbaycan tarixinin mühüm məqamlarının əks olunduğu bu əsər on bir bölmədən ibarətdir. Azərbaycan Cümhuriyyəti əsərində qardaş Türkiyənin yardımı, Nuru paşanın Bakının xilas olunmasındakı əvəzsiz xidmətlərinə nəzər yetirilmişdir. Bu

yardımın hüquqi əsasları da əsərdə verilmişdir. Bununla yanaşı, Mudros müqaviləsinin Azərbaycan Cümhuriyyətinə təsiri məsələsinə də toxunulmuşdur. Belə ki, əsərin “Qardaş Türkiyənin imdadı” adlanan bölməsində məhz Qafqaz İslam Ordusunun Bakının azad edilməsindəki fəaliyyəti və bu məsələyə münasibətdən bəhs edilmişdir [8,28].

Bu əsərdə ilk növbədə erməni-bolşevik birləşmələrinin Bakıda törətdiyi soyqırım, bu soyqırımın miqyasının digər ərazilərə yayılması və mənfi nəticələri qeyd edilmişdir. Əsərdə göstərilirdi ki, Bakının bu təhlükədən xilaslı üçün Tiflisdən kömək gözlənilirdi, lakin bu baş tutmadı. Gürcüstanda daxili siyasi vəziyyət və beynəlxalq şərait buna imkan vermədi. Belə bir mürəkkəb siyasi şəraitdə Bakının xilasına Qafqaz İslam Ordusu gəlmiş oldu. Türk qardaşlarımızın köməyi sayəsində Bakı Qurban bayramı günündə bolşevik-erməni birləşmələrindən azad edilmiş oldu.

M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan” qəzetinin 1919-cu il 62 nömrəli buraxılışında “Qurtuluş günü” adlı məqaləsi dərc edilmişdir. Bu yazı Bakının azad edilməsinin il dönümünə həsr edilmişdir ki, burada Qafqaz İslam Ordusunun müstəsna xidmətləri yüksək qiymətləndirilmişdir. Məqalədən aydın olur ki, Bakının azad edilməsinin il dönümü münasibətilə hər iki dövlətin hərbiçilərinin iştirakı ilə Zəfər paradı təşkil edilmişdir. 44 günlük Vətən müharibəsi ilə bağlı keçirilmiş Zəfər paradını da bu tarixi hadisənin varisi hesab etmək olar [8, 37].

M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan” qəzetində dərc edilmiş digər məqaləsində Qafqaz İslam Ordusunun Bakının azad edilməsindəki xidməti yüksək qiymətləndirilmişdir. Onun “Haqq yerini tutan gün” adlı məqaləsində Bakının Azərbaycan üçün əhəmiyyətinə aydınlıq gətirilmişdir. Bu məqalədə bolşevik-erməni birləşmələrinin Bakını Azərbaycandan qoparmaq istəyi, Azərbaycan demokratiyasına qarşı qəsdli vurğulanmışdır. Məqalədən aydın olur ki, bolşeviklərlə siyasi hakimiyyət uğrunda müxalifətdə olan eser-mənşeviklər belə Bakını itirməmək üçün 1918-ci ilin martında bolşeviklər və ermənilərlə əlbir olaraq soyqırım törətmişlər. Birinci Dünya müharibəsinin gedişində və yekununda Bakının ingilislər, almanlar üçün də mühüm əhəmiyyətə malik olmasına da qısa şəkildə toxunulmuşdur.

Qafqaz İslam Ordusunun fədakarlığı və qəhrəmanlığı sayəsində Bakı xilas edilmiş, bunun uğrunda igid Mehmedçilər şəhid olmuşdur. Bunu yüksək qiymətləndirən M.Ə.Rəsulzadə qeyd etmişdir ki, qəhrəman türk oğulları yalnız özlərinin deyil, türk qardaşlarının hürriyyəti uğrunda mübarizə aparmış, haqqın öz yerini tutmasına öz töhfələrini vermişlər. M.Ə.Rəsulzadə bildirirdi ki, 1918-ci il mayın 28-də böyük bir haqq elan edilmiş, sentyabrın 15-də Bakının azad edilməsi ilə bu haqq yerini tutmuşdur [3, 316].

Qeyd olunanlardan əlavə M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycanın paytaxtı” adlı silsilə məqalələrində də bəhs etdiyimiz mövzu özünəməxsus yer tutur.

Burada müəllif Bakının əhəmiyyətinə toxunaraq qeyd etmişdir ki, Bakı mühüm bir ticarət mərkəzi və neftinə görə dünyada məşhur olan bir şəhərdir. Neftindən əlavə, qədimdən bu yana İran, Türkünstan, Rusiya yollarının qovşağında yerləşərək mühüm strateji mövqeyə sahib olmuşdur. M.Ə. Rəsulzadənin bu əsərində də bir daha göstərilir ki, Bakının Azərbaycanın paytaxtı olmasına mane olmaq üçün bütün rusiyaçı firqələr birləşərək mart faciəsini törətmiş, bununla da altı ay müddətində - yəni 1918-ci ilin sentyabrına kimi Bakı düşmənlə nəzarətində qalmışdır. Yalnız Bakının xilasını üçün yeni yaranmış AXC-nin iki dövlət arasında imzalanmış “Batumi” müqaviləsinin (04.06.1918) 4-cü bəndini rəhbər tutaraq Osmanlı dövlətinə müraciətindən sonra Bakının əsl sahiblərinə qaytarılması mümkün olmuşdur. Belə ki, Nuru Paşa, Mürsəl Paşa və Xəlil Paşanın komandanlığı altında 1918-ci il sentyabrın 15-də aparılmış hərbi əməliyyat nəticəsində Bakı rus-erməni qüvvələrindən xilas edilərək Azərbaycan türklərinin nəzarətinə keçmişdir [3, 185].

M.Ə. Rəsulzadənin “Azərbaycan” qəzetinin 3 oktyabr 1918-ci il tarixli 5 nömrəli buraxılışında çıxmış “Bakı məsələsinə dair müləqat” məqaləsində maraqlı fikirlər əks olunmuşdur. Burada bəhs etdiyimiz dövrdə Bakının “müstəqil şəhər” olması fikirlərinin ortaya atılması və ona qarşı Cümhuriyyət qurucularının mübarizəsindən bəhs edilir. Məqalədən məlum olur ki, Tiflisdəki saxta sosialist vərəqləri və erməni qəzetləri bu məsələni qabardaraq Avropa siyasi dairələrinin diqqətini bu məsələyə yönəltmək istəyir, bu məqsədlə də təbliğat aparırdılar. Bununla bağlı İstanbulda nəşr edilən “Tərcümani-həqiqət” qəzeti M.Ə. Rəsulzadəyə məsələ ilə bağlı açıqlama vermək üçün müraciət etmişdir. Məsələ ilə bağlı öz bəyanatında M.Ə. Rəsulzadə bildirmişdir ki, Bakının “sərbəst şəhər” elan edilməsini tələb etmək Azərbaycan demokratiyasına bir qəsdədir. Bakı neftinin əhəmiyyətini vurğulayaraq bunun iqtisadi əlaqələrdə mühüm rol oynaya biləcəyini qeyd etmiş və bu səbəbdən Azərbaycanda marağı olan Almaniya, İngiltərə kimi dövlətlərlə normal iqtisadi əlaqələr mümkün ikən, müharibə və Azərbaycan müstəqilliyinə müdaxiləyə heç bir ehtiyac olmadığını əsaslandırma bilmişdir [3, 51-52].

M.Ə. Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə İstanbulda nəşr edilmiş “Yeni Qafqasya” dərgisinin səhifələrində də Qafqaz İslam Ordusunun Bakının azad edilməsindəki rolundan bəhs edən müxtəlif səpgili məqalələr yer almışdır. M.Ə. Rəsulzadənin bu dərgidə dərc edilmiş “Türklüyün böyük günlərindən” adlı məqaləsində 15 sentyabr Bakı zəfərinin tarixi-siyasi əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Müəllif bu məqaləsində qeyd etmişdir ki, Bakıdakı qardaşlarının imdadına yetişməyi ən ciddi vəzifələrindən biri hesab edən Türkiyə rusların, ermənilərin ...öz müttəfiqi olan almanların müqavimət və manələrini dəf edərək sentyabrın 15-də Bakını işğaldan azad etdi.

M.Ə. Rəsulzadənin “Çağdaş Azərbaycan tarixi” əsərində də müəyyən tarixi-siyasi əhəmiyyətinə görə seçilən məsələlər yer tutur. Əsər 1951-ci ildə

mühacirətdə olduğu zaman işıq üzü görmüşdür. Osmanlının hərbi dəstəyi ilə Bakının azad edilməsi və artıq öz ordumuzun formalaşması əsərdə qeyd olunmuşdur [4, 58].

Digər Cümhuriyyət qurucularının əsərlərində Qafqaz İslam Ordusu. Cümhuriyyətimizin nəhəng simalarından olan **Əli Mərdan bəy Topçubaşov** da Qafqaz İslam Ordusunun Bakının azad edilməsindəki fəaliyyətini və bunun tarixi-siyasi əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirmişdir. O, “Azərbaycanın təşəkkülü” əsərində də bu məsələyə toxunmuşdur. Ə.M.Topçubaşov əsərin IX bölməsində paytaxt kimi Bakının əhəmiyyətindən bəhs etmiş, əsərin XI və XII hissələrində isə bolşevik-erməni birləşmələrinin mart soyqırımını törətməsi, Bakını işğal etmələri qeyd edilmişdir. Bakını azad etmək üçün Azərbaycan hökuməti türk qardaşlarından yardım istəmişdir. Bu istəyin hüquqi əsasını Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında bağlanmış “Dostluq, qardaşlıq müqaviləsi”nin 4-cü maddəsi təşkil edirdi. Buna uyğun olaraq Osmanlı hərbciləri Bakı ətrafına və Gəncəyə gələrək azərbaycanlı qardaşları ilə birlikdə Bakını azad etdilər [5, 65].

Bundan başqa, Ə.M.Topçubaşov Bakının azad edilməsində göstərdiyi şücaətə və fədakarlığa görə Osmanlı türklərinə öz təşəkkürünü bildirmiş və bunun Azərbaycanın istiqlalı üçün əhəmiyyətini vurğulamışdır: “Türk sərkərdə və əsgərlərinin dövlətimizin paytaxtı olan Bakının azad edilməsi uğrunda apardığı və uğurla başa çatdırdığı qəhrəmanlıq mübarizəsi bizi Azərbaycanın müstəqilliyinin təminatına həmişəlik olaraq inandırır və arxayın edir. Bu mənada biz indi sakit ola bilərik” [8, 35].

AXC parlamentinin deputatı olmuş, daha sonra mühacirət həyatı yaşamış **Abbas bəy Atamalibəyovun** xatirələrində də Bakının azad edilməsi məsələsinə toxunulmuşdur. Qeyd edək ki, A.Atamalibəyov xatirələrini fransızca qələmə almışdır. Bu xatirələr 2001-2002-ci illərdə mətbuat səhifələrində qismən dərc edilsə də, bütöv şəkildə 2018-ci ildə “Siyasi mühacirin xatirələri” adı altında çap edilmişdir [1]. Bu xatirələrində A.Atamalibəyov dövrün mürəkkəb tarixi-siyasi hadisələrini təsvir etməyə çalışmışdır. Qafqazda, o cümlədən, Azərbaycanda qonşu və dünya dövlətlərinin maraqlarının toqquşmasını, Bakını işğal edən rus-erməni birləşmələrinə qarşı Osmanlı dövlətinin köməyi ilə müqavimət göstərə bilməyimiz, Azərbaycanın ordusunun olmaması, türk ordusunun köməyi və dəstəyi ilə ordu quruculuğunun bərqərar olması kimi məsələlər onun xatirələrində öz əksini tapmışdır.

AXC-nin qurucularından biri, Tehrandakı səfirimiz **Adil xan Ziyadxanın** “Azərbaycan” adlı əsərində də Qafqaz İslam Ordusunun Bakının azad edilməsindəki rolu qeyd edilmişdir. Burada Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycana dəvətindən əvvəlki hadisələrə diqqət yetirilmiş, Bakının azad edilməsində Qafqaz İslam Ordusunun fədakarlığından bəhs edilmişdir. Müəllif bu əsərində yazırdı: “...Yayın hərərətli günləri altında Muğanın ilan mələyən

susuz səhralarında canını fəda edən qəhrəman türk ordusu hər bir cəfaya davam edib axırda sentyabr ayının 15-ci günündə sübh zamanı Azərbaycanın paytaxtı olan Bakını hər b ilə zəbt etdilər və arxaları ilə Azərbaycan hökuməti Gəncədən böyük şadlıq ilə Bakıya azim oldular...” [2, 92].

Adil xan Ziyadxan “Azərbaycan” əsərində Mudros müqaviləsinə əsasən türklərin Qafqazı tər k etmələri, Andranikə qarşı aparılan birlikdə mübarizənin bununla da yarımçıq qalması və sonrakı hadisələrə də aydınlıq gətirərək təhlil etmişdir [2, 92].

Cümhuriyyətin qurulmasında və fəaliyyətində mühüm rol oynamış şəxslərdən biri də **Nağı bəy Şeyxzamanlıdır**. O, Cümhuriyyətin təhlükəsizlik orqanına rəhbərlik etmiş, Aprel işğalından (1920) sonra ölkədən getmək məcburiyyətində qalmışdır. Onun 1964-cü ildə "Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri" adlı kitabı çapdan çıxmışdır. Bu kitabda müəllif Bakının azad edilməsi ilə bağlı aparılmış müzakirələr, qardaş Osmanlı dövlətinə müraciət edilməsi və türk qardaşlarımızın yardımını ilə Bakının azad edilməsi prosesinin şahidi olaraq açıqlamışdır. Belə ki, Nağı bəy Şeyxzamanlının xatirələrindən məlum olur ki, Osmanlıdan kömək istəmək və məsələni izah etmək üçün gizli şəkildə məhz o, Hüsaməddin bəylə birlikdə yola çıxmışdır. Səfərin hansı çətinliklərlə başa gəlməsi buradan aydın olur. Həmçinin N.Şeyxzamanlının xatirələrindən rus əsgərlərinin özbaşınalığı, dövrün olduqca mürəkkəb siyasi şəraiti məlum olur [6,45].

N.Şeyxzamanlının Osmanlı dövlətində apardığı görüşlər, Ənvər paşa, Tələt paşa, Xəlil paşa Mentəşe ilə danışıqları, azərbaycanlıların istiqlaliyyəti üçün türk qardaşlarından kömək istəməsini əsaslandırması bu xatirələrdə yer almışdır. Qeyd edək ki, Osmanlının bu əraziləri ilhaq etmək istəyi ilə bağlı məsələ bəzi ədəbiyyatlarda Cümhuriyyət qurucularının da bu fikirlə razılaşması kimi göstərilmişdir. Lakin N. Şeyxzamanlının xatirələrindən məlum olur ki, bu fikir əsassızdır. Belə ki, o, yuxarıda adları qeyd olunan paşalarla görüşündə türk qardaşlarından kömək istəyərkən dediyi bu sözlər bunun bariz sübutudur: “...Azərbaycan xalqı sizdən yardım gözləyir. Siz qardaş əlinizi bizə uzadaraq yardım edin. Müstəqil olaq. Siz bizi çəkib özünüzə qatmaq istəsəniz, biz buna razı ola bilmərik” [6, 47].

N.Şeyxzamanlı Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycana göndərilməsi üçün hazırlıq prosesində yaxından iştirak etmiş, dəyərli tövsiyələrini vermişdir. Nuru paşanın hərbi mütəxəssislərdən ibarət komanda toplamasını və bu prosesi ardıcılıqla qeyd etmişdir. O, həmçinin bu xatirələrində “ilhaq” məsələsinə də aydınlıq gətirmiş, bu fikrin tərəfdarları ilə mübarizə aparmaqlarından bəhs etmişdir. Bir istiqlal tərəfdarı olaraq “ilhaqçı”larla mübarizə aparmağın ruslarla mübarizə aparmaqdan daha çətin olduğunu göstərmişdir. Bu məsələdə Osmanlı Sülh Heyəti rəisi Xəlil bəyin ilhaqçılarla görüşündə dediyi fikirlər bir daha Azərbaycanın istiqlalının həm Azərbaycan türkləri,

həm Osmanlı, həm də region üçün mühüm əhəmiyyətə malik olduğu aydın olur. Belə ki, Xəlil bəy bildirmişdir ki, “Bizim birləşməyimizi nə düşmən, nə də dost dövlətlər qəbul edər. Biz sizə yardım edər və edəcəyik. İstiqalaliyyət qurub müstəqil yaşamanız üçün lazımı qədər əsgərimizi göndərəcəyik. Hər cəhətdən yardım edəcəyik. Öz Vətənimiz kimi sizin Vətəninizi də qoruyacağıq” [6, 55].

N.Şeyxzamanlı xatirələrində Nuru paşanın komandanlığı altında Bakının rus-erməni birləşmələrindən və ingilislərdən təmizləndiyini, Azərbaycan hökumətinin Bakıya köçdüyünü göstərmiş, Mudros barışıqına əsasən, Qafqaz İslam Ordusunun bu ərazilərdən getmək məcburiyyətində qaldığına aydınlıq gətirmişdir.

Əsərlərində Qafqaz İslam Ordusunun Bakı zəfərinə münasibət bildirən müəlliflərdən biri də **Mirzə Bala Məmmədzadə**dir. O, “Azərbaycan” və “Kurtuluş” jurnallarında bu məsələyə həsr olunmuş məqalələrlə çıxış etmişdir. Onun Ankarada dərc edilmiş “Azərbaycan” jurnalının 1954-cü il tarixli buraxılışında işıq üzü görmüş “Qafqaz İslam Ordusu” adlı məqaləsi belələrindən biridir. Bu məqaləsində müəllif Batum müqaviləsinin bağlanmasından bəhs edərək, bu müqaviləyə əsasən, Azərbaycana göndərilən türk ordusunun 5-ci Qafqaz diviziyasının Azərbaycan qüvvələri ilə birləşərək “Qafqaz İslam Ordusu” adlanmasını bildirmişdir. Qafqaz İslam Ordusunun 15 sentyabr 1918-ci ildə Bakını azad etməsi, lakin Mudros müqaviləsinə əsasən, buranı tərk etməsi qeyd edilmişdir [8, 88].

M.B.Məmmədzadə bu məqaləsində rəsmi Moskvanın mövqeyinə də aydınlıq gətirmişdir. Belə ki, müəllif qeyd edirdi ki, bolşevik hökuməti Osmanlı ordusunun Azərbaycanda və Şimali Qafqazda hərəkətinə hər vaxt mane olmağa çalışırdı. Məqalədə diqqət çəkən məsələlərdən biri də Mudros müqaviləsinə əsasən, Nuru paşa komandanlığı ilə türk ordusu bu əraziləri tərk etmək məcburiyyətində qalanda belə müəyyən sayda hərbiçilərin burada qalması idi. Belə ki, Osmanlı hökumətinin Qafqaz İslam Ordusunun Qafqazı tərk etməsi üçün verdiyi 26.10.1918-ci il tarixli 5276 sayılı əmrində də bu barədə deyilirdi: “Şimali Qafqazda və Azərbaycanda xidmət etmək istəyənlər qalacaqdır” [8, 89]. Bu əmrə müvafiq olaraq Nuru paşa Qafqaz İslam Ordusu komandanlığından istefa verərək, Azərbaycan ordusu komandanı ünvanını almışdır. Bundan sonra noyabrın əvvəllərində “Azərbaycan hökuməti ilə burada qalacaq zabitlər üçün əqd edilən müqavilə şəraiti” adı altında orduda təbliğat aparmışdır. 15 maddədən ibarət bu sənəddə Azərbaycanda qalacaq türk zabitlərinin Azərbaycan vətəndaşı olaraq fəaliyyət göstərməsi, onların hüquq və vəzifələrinin Azərbaycan qanunlarına əsasən tənzimlənməsi göstərilmişdir. Lakin Mudros müqaviləsinin şərtlərinə əsasən türk ordusunun burada qalması mümkün olmamışdır. Ona görə də, Osmanlı hökuməti 24 noyabr 1918-ci ildə 28.10.1918-ci il tarixli 5276 sayılı və daha

sonra verdiyi 5887 sayılı əmri ləğv etməsi ilə bağlı qərarını 9-cu orduya göndərmişdir [8, 90]. Nəticədə, Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycanı tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır.

M.B.Məmmədzaadənin “Qurtuluş” jurnalında 1935-ci ildə 15 sentyabr 1918-ci il zəfəri münasibətilə “İstiqlal zəfərinin dastanı” adlı məqaləsi nəşr edilmişdir. Burada 15 sentyabr Bakı zəfəri Azərbaycanı həqiqi istiqlalına qovuşduran şanlı istiqlal savaşı kimi göstərilmişdir. Məqalədə tarixi faktlarla yanaşı, 15 sentyabr Bakının azad edilməsinə həsr edilmiş ədəbiyyat nümunələrindən də sitatlar gətirilmişdir. Belə ki, Bakının türk ordusunun köməyi sayəsində azad edilməsi münasibətilə Məhəmməd Hadi, Əhməd Cavadın yazdığı şeirlərdən nümunələr də bu məqalədə verilmişdir [8, 93-94].

M.B.Məmmədzaadə “Azərbaycan” jurnalının 1958-ci il tarixli buraxılışında daha bir məqalə ilə çıxış etmişdir. “15 eylül 1918” adlı məqaləsində müəllif AXC elan edilərkən dövrün çətin siyasi şəraitinə diqqət çəkmiş, Bakı daxil olmaqla torpaqlarımızın mühüm bir hissəsinin düşmən nəzarətində olduğunu göstərmişdir. Mart soyqırımını nəticəsində törədilmiş hadisələr faktlarla göstərilmiş və belə bir vəziyyətdə Azərbaycanın harayına türk qardaşlarının çatdığı əsaslandırılmışdır. 15 sentyabr 1918-ci ildə Bakının azad edilməsini M.B.Məmmədzaadə türk birliyinin bariz nümunəsi kimi göstərmişdir. Diqqət çəkən məqamlardan biri də budur ki, müəllif bu məqaləsini Azərbaycan SSRİ-nin tərkibində olduğu bir tarixdə mühacirətdə olarkən qələmə almış və burada qeyd etmişdir ki, Azərbaycan hazırda istila altında olsa da, türk qardaşlarının köməyini unutmamış və şəhid qardaşlarının xatirəsini gizli şəkildə anmaqdadır [8, 97].

Nəticə. Qafqaz İslam Ordusu çətin tarixi-siyasi şəraitdə Azərbaycanın istiqlaliyyətinin təmin edilməsində köməklik etmiş, Bakını düşmən qüvvələrdən təmizləməyə və Azərbaycanın ixtiyarına keçməsinə nail olmuşdur. Qafqaz İslam Ordusu ilə bağlı bu vaxta kimi nəşr edilmiş tədqiqat əsərlərində müxtəlif fərqli fikirlər və konsepsiyalar mövcuddur. Bunlardan “Qardaş yardımı” və “İlhaq” konsepsiyaları bir-birinə ziddiyyətli olması ilə xüsusilə maraq doğurur. Bu baxımdan Cümhuriyyət qurucularının əsərləri məsələni təhlil etmək baxımından qiymətli mənbədir. Cümhuriyyət qurucularımızın həm AXC-nin mövcud olduğu dövrdə, həm də süqutundan sonra yazmış olduqları əsərlərindən bir daha aydın olur ki, çətin tarixi şəraitə, fərqli və ziddiyyətli fikirlərə baxmayaraq, Azərbaycanın istiqlalı birinci dərəcəli həyati məsələ olmuş və Bakının azad edilməsi bu prosesi sürətləndirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Atamalıbəyov A. Siyasi mühacirin xatirələri. - Bakı: Kitabklubu, - 2018, - 80 s.
2. Adil xan Ziyadxan. Qələmin uçuşu. Azərbaycan. Səyahətnamə. - Bakı: Çapar, - 2020, - 214 s.

3. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. V cild. - Bakı: Təhsil, - 2014, - 440 s.
4. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi. - Bakı: Gənclik, - 1991, - 112 s.
5. Topşubaşov Ə.M. Azərbaycanın təşəkkülü. - Bakı: Çapar, - 2021, - 112 s.
6. Keykurin Nağı. Nağı bəy Şeyxzamanlının xatirələri və istiqlal fədailəri. - Bakı: Təknur, - 2007, - 148 s.
7. Yaqublu N.Q. Azərbaycan mühacirət irsi. - Bakı: Elm-təhsil, - 230 s.
8. Yaqublu N.Q. Bakının qurtuluşu və Qafqaz İslam Ordusu. - Bakı: Qanun, - 2021, - 208 s.

БАКИНСКИЙ ТРИУМФ КAVКАЗСКОЙ ИСЛАМСКОЙ АРМИИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ОСНОВАТЕЛЕЙ РЕСПУБЛИКИ

Ламан Г.ЭЙВАЗОВА

РЕЗЮМЕ

В статье содержатся представления об освобождении Баку Кавказской исламской армией в трудах основателей АДР. Были рассмотрены работы М.А.Расулзаде, М.Топшубашова, Н.Шейхзаманлы, А.Атамалибейова, М.Б.Мамедзаде. В этих произведениях отражено историческое и политическое значение освобождения Баку Кавказской исламской армией 15 сентября 1918 года, помощь наших турецких братьев в трудную минуту. Противоречивые взгляды на помощь Османского государства Азербайджану и деятельность Кавказской исламской армии разъяснились на основе фактов в трудах основателей АДР.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, Кавказская исламская армия, Победа под Баку, Нуру-паша.

BAKU VICTORY OF THE CAUCASIAN ISLAMIC ARMY IN THE WORKS OF THE FOUNDERS OF THE REPUBLIC

Laman H.EYVAZOVA

SUMMARY

The article contains ideas about the liberation of Baku by the Caucasian Islamic Army in the works of the founders of the ADR. Works of M.A.Rasulzade, M.Topshubashov, N.Sheykhzamanli, A.Atamalibeyov, M.B.Mammadzade were addressed. The historical and political significance of the liberation of Baku by the Caucasian Islamic Army on September 15, 1918, and the help of our Turkish brothers in difficult times are reflected in these works. Contradictory views on the Ottoman state's assistance to Azerbaijan and the activities of the Caucasus Islamic Army were clarified on the basis of facts in the works of the founders of the ADR.

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic, Caucasian Islamic Army, Victory of Baku, Nuru Pasha

UOT 94; 94"16/18"

**RUSIYA MÜSTƏMLƏKƏÇİLİYİNƏ QARŞI
QUBA VƏ ŞƏKİ ÜSYANLARI (XIX əsrin 30-cu illərinin sonları)****Vüsal Q.İSGƏNDƏROV***

Məqalədə Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalından sonra Qafqazda, eləcə də Şimali Azərbaycanda yeridilən müstəmləkəçilik siyasəti və bu siyasətə qarşı baş qaldırmış üsyanlar, Qafqaz üsyanlarının tərkib hissəsi olan və XIX əsrin 30-cu illərinin sonlarında Qubada və Şəkiddə baş vermiş üsyanların səbəbləri, Şimali Qafqazda gedən mübarizənin Azərbaycana təsiri və üsyançılar arasında əlaqələr, üsyanın gedişi və nəticələri haqqında araşdırmalar aparılmışdır. Bununla yanaşı Qafqaz müsəlmanları arasında çox ciddi təsirə malik olan müridizm hərəkatının Rusiya müstəmləkəçiliyinə qarşı aparılan mübarizədə üsyançıların təşkilatlanması, müstəmləkəçiliyin mahiyyətinin müsəlman əhalisi arasında açıqlanması və əhalinin işğala qarşı üsyanlara cəlb edilməsində rolu araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *Quba üsyanı, Şəki üsyanı, Rusiya işğalı, müridizm, Rusiya idarəçiliyi*

Giriş. XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Qafqaza hərbi müdaxiləsi və bu bölgənin işğal edilməsi qədim zamanlardan bu ərazilərdə yaşayan çoxsaylı xalqların əsarət altına alınması ilə nəticələnir. Bu, Qafqazda çarizmə qarşı azadlıq hərəkatının başlanmasına səbəb oldu. Çarizmə qarşı müqavimət hərəkatının böyük hissəsi müridizm bayrağı altında getmişdir ki, Qafqaz müridizminin Şimali Azərbaycanda yaranmaqla, oradan da Şimali Qafqaza keçməsi faktı vətənimizin bu hərəkatda yaxından iştirak etməsinin göstəricilərindən biridir. Lakin bu şanlı tariximiz indiyə kimi tam və dolğun tədqiqini tapmamışdır. Bu səbəbdən də Azərbaycan tarixinin müxtəlif səbəblərdən günümüzə kimi diqqətdən kənar qalan səhifələrinin araşdırılması vacibdir və Vətən tarixinin ayrı-ayrı dövr və hadisələrinin yeni elmi yanaşmalar və konsepsiyalar əsasında tədqiqinə böyük zərurət var.

Tədqiqat zamanı A.S.Sumbatzadənin 1837-ci ildə baş vermiş Quba üsyanının araşdırılmasına həsr olunmuş əsərindən də istifadə olunmuşdur. Bu əsərdə həmin üsyanın dağlıların müridizm hərəkatı ilə əlaqəsi, imam Şamilin üsyan rəhbərlərinə ünvanladığı məktubu kimi maraqlı faktlar vardır.

---

* *Gəncə Dövlət Universiteti; doktorant; isgandarovusal@gmail.com; ORCID ID:0000-0001-8307-6032*

Lakin tərəfimizdən Quba üsyanının araşdırılması zamanı Gürcüstanın arxiv sənədlərindən istifadəyə daha çox üstünlük verilmişdir. Beləliklə, mövzu yeni sənədlər cəlb edilərək tədqiq edilmişdir.

Problemin araşdırılması zamanı məqsəd olaraq qarşıya aşağıdakı məsələlər qoyulmuşdur:

- XIX əsrin 30-cu illərində Quba və Şəkidə getmiş azadlıq mübarizəsini müridizm hərəkatı kontekstində təhlil etmək;

- Bəhs olunan dövrdə Rusiya imperiyasının işğalçılıq siyasətinə qarşı Azərbaycan və dağlı xalqlarının birgə mübarizəsini işıqlandırmaq;

- Şimali Qafqazda müridizmin bayrağı altında aparılmış azadlıq hərəkatının Azərbaycana təsiri problemini təhlil etmək.

Araşdırma zamanı Quba üsyanına daha çox yer verilmişdir ki, bunun da əsas səbəbi müridizmin Quba üsyanına daha güclü təsiri olmasından irəli gəlir.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra Azərbaycanda yeridilən siyasət müstəmləkəçiliyin ən ağır formasında həyata keçirilirdi. Rusiyanın Cənubi Qafqazı bütövlükdə işğal etməsinə baxmayaraq Cənubi Qafqazda yerli xristianlara nisbətdə müsəlmanlara qarşı daha qəddar münasibət göstərilirdi. Digər tərəfdən Rusiya dövlətinin Şimali Azərbaycanda yeritdiyi ağır müstəmləkəçilik siyasəti və həmin siyasəti həyata keçirən dövlət məmurlarının özbaşınalıqları, acgözlüklə daha çox var-dövlət toplamaq cəhdi, əhalinin müqavimətini qırmaq üçün son dərəcə qəddarcasına ağır cəza tədbirlərini həyata keçirməsi müstəmləkədə baş vermiş üsyanların daha da kəskinləşməsinə səbəb olmuşdur.

Şimali Qafqazda siyasi vəziyyət. Quba üsyanı. 1837-ci ilin yayında general Fezinin Dağlıq Dağıstana yürüşündən sonra böyük itkilərlə geri çəkilməyə məcbur olması Şamilin nəinki Dağlıq Dağıstanda və Çeçenistanda, hətta Azərbaycanın şimal qəzalarında nüfuzunun artmasına səbəb olur. Həmin vaxtı o, bir çox icmalara məktubla müraciət edərək onları çarizmə qarşı mübarizəyə çağırmağa başlayır. Belə məktublar Azərbaycanın həmin vaxtı üsyana qalxmış Quba üsyanının rəhbərlərinə də göndərilmişdi.

Varşavada yerləşən müsəlman süvari alayı üçün atlılar toplamaq cəhdi Qubada həyəcanlara səbəb olur. Belə ki, hələ 1834-cü ildə xüsusi qərarla Varşavaya göndərilmək üçün Qafqazın müsəlman əhalisindən toplanmaqla süvari alayın təşkil olunması qərara alınmışdı. Həmin vaxtı Şimali Qafqazda Dağıstan və Çeçenistanın ikinci imamı Həmzət bəyin başçılığı altında müridizm hərəkatının genişlənməsi səbəbindən Qafqaz komandanlığı müsəlman süvari alayı üçün atlıları Dağıstandan və onlarla qonşu olan Azərbaycanın şimal qəzalarından toplamağa ehtiyat etdiyindən, Varşavaya göndəriləcək 300 nəfərlik süvari hissələr Cənubi Qafqazın digər müsəlman əyalətlərindən toplanmışdı [5, v.11].

Qeyd etmək lazımdır ki, bu atlıların təchizatı yerli əhalinin hesabına həyata keçirildiyindən kifayət qədər xərc tələb etməklə onların üzərinə ağır yük kimi düşmüşdü. Süvarilərin təşkili və təchizatı zamanı yerli hakimiyyət orqanları sui-istifadə hallarına yol verirdilər. Belə ki, Quba üsyanının səbəblərinin araşdırılması üçün bura göndərilmiş polkovnik N.Vasilçenko yazırdı ki, Quba əyalətinin bəzi yerlərində bir atlının təchizatı 350 gümüş rubla, digər yerdə 250, başqa bir yerdə isə 140 gümüş rubla başa gəlirdi [2, v.5].

Süvarilərin toplanması Quba üsyanı üçün bəhanə olsa da, üsyanın baş verməsinin daha dərin tarixi kökləri və səbəbləri var idi. Bu, ilk növbədə əyalətdə tətbiq olunmuş komendant idarə üsulu və qeyri-məhdud səlahiyyətlərə malik komendantın, eləcə də yerli hakimiyyət orqanlarının özbaşınalıqları ilə bağlı idi. Quba əyalətinin idarəçiliyi komendantın əlində cəmləşmişdi.

Əhalinin ciddi narazılıqlarından biri də mahal naiblərinin özbaşınalıqları ilə bağlı idi. Mahal naibləri hələ Yermolov tərəfindən müəyyən olunmuş qaydalara əsasən 20 rəncbər təhkim olunmaqla bu işin müqabilində heç bir məvacib almırdılar ki, belə vəziyyət onların özbaşınalıqları üçün geniş imkanlar açırdı. Bu səbəbdən də hər bir mahal naibi öz mülkünə icarə yeri kimi baxırdı [2, v.5].

Quba əyalətindəki həyəcanlı vəziyyətin səbəblərinin araşdırılması məqsədilə baron Rozenin göstərişinə əsasən Qubaya göndərilmiş rotmistr Potatski qeyd edirdi ki, komendant, polkovnik Gimbutun zamanında əyalətin əhalisindən qanunsuz olaraq bəzi əlavə vergilər toplanmışdır. Onun sözlərinə görə, Gimbutun göstərişinə əsasən, Quba əyalətinin əhalisindən Buduq mineral sularının çəkilişi üçün vergi toplanır, onlar odun mükəlləfiyyəti daşımağa məcbur edilirdilər. Əhalidən vergilər bəzən iki, hətta üç qat miqdarında toplanırdı. 500 evdən ibarət Jidov məqtəqəsindən komendantın bağında və təsərrüfatında işləmək üçün işçilər toplanırdı. Mahal naibləri şəxsi çəltik sahələrini becərmək məqsədilə onlar üçün ayrılmış rəncbərlərdən əlavə özbaşına işçilər cəlb edirdilər. Mahal naibləri tərəfindən əhali müxtəlif qanunsuz işlərə cəlb olunur və yerli hakimiyyət bütün bunlara göz yumurdu. Əhalinin şikayətlərinin çoxu həll olunmamış qalırdı. Komendant Gimbutun hansı zümrəyə mənsub olmasından asılı olmayaraq yerli əhali ilə kobud rəftarı da narazılıqların baş verməsində xüsusi rol oynamışdı [13, v.15].

1837-ci ildə Varşavada olan müsəlman-süvari alayını əvəz etmək üçün toplanacaq yeni 300 nəfərlik dəstənin toplanması məqsədilə baron Rozen əvvəlki müsəlman süvari alayının toplandığı əyalətlərin yükünü müəyyən qədər yüngülləşdirmək məqsədilə 100 atlının Dağıstandan, 36 atlının isə Quba qəzasından toplanması barədə göstəriş verir [5, v.11].

Quba əhalisi arasında belə bir xəbər yayılmışdı ki, rus komandanlığı tərəfindən süvari adı ilə toplanan atlılar əslində əsgər verilmək məqsədi

daşıyır. Bu xəbər əhali arasında həyəcanlara səbəb olur. Əhalini sakitləşdirmək məqsədilə baron Rozen Ulansk alayının qərargah rotmistiri Potatskini Qubaya ezam edir.

Baron Rozen Dağıstan hərbi dairəsinin rəisi gen. Reuta məktubunda yazırdı ki, həyəcanlara səbəb əhalini əvvəlcədən məlumatlandıraraq bu nəcib işə hazırlamadan sərt və qəti şəkildə süvari hissələrinin toplanmasını tələb etmiş Quba komendantı, polkovnik Gimbutun hərəkətləridir. O, Reuta polkovnik Gimbutun hərəkətlərinə nəzarət etməyi, əgər əyalətdə həyəcanlar kəsilməzsə ciddi şəkildə cəzalandırılmaqla qəzadan uzaqlaşdırılacağını polkovnikin nəzərinə çatdırmağı tapşırır [6, v.4].

Baron Rozen, eyni zamanda, general Reuta bildirir ki, əgər əhalidən dinc yolla süvari toplamaq mümkün deyilsə, başqa əyalətlərdən könüllü süvarilərin toplandığını əsas gətirərək Quba qəzasından atlı hissələrini toplamağa ehtiyacın olmaması səbəbindən dayandırmağı da tələb edirdi. Həyəcanlanmış əhalini sakitləşdirmək üçün baron Rozen tərəfindən Qubaya ezam olunmuş Ulansk alayının rotmistri Potatskiyə tapşırılır ki, o, baş komandanın adından əhalini rus hökumətinin süvari kimi topladığı atlıları sonradan əsgərə çevirmək niyyətində olmaması barədə əmin etsin [6, v.5].

Həyəcanları sakitləşdirmək məqsədilə yerli əhalinin nüfuzlu adamları da cəlb olunmuşdu. Gen.-m. Reut tərəfindən üsyana qalxmış əhalini sakitləşdirmək üçün göndərilmiş mayor İsa bəy öz missiyasını başa vuraraq aprelin 21-də bir neçə yerli kəndxuda ilə Qubaya qayıdır. Yerli əhalinin nümayəndələri bildirirlər ki, həyəcanların başlıca səbəbi Quba komendantı polkovnik Gimbutun və onun idarəçiliyində olan Mirzə Ömər, tərcüməçi Aslanov, Müşkür mahalının naibi Məmmədخان bəy, Şabran mahalının naibi poruçik Cəfərqulu Ağa Bakıxanov kimilərinin özbaşınalıqlarıdır. Onlar adları çəkilən məmurların diyardan uzaqlaşdırılmasını tələb edirlər [12, v.9].

Əhalinin nifrətindən ehtiyat edən baron Rozen komendant Gimbutu guya ki, xəstəliyi ilə əlaqədar olaraq vəzifəsindən kənarlaşdıraraq onun yerinə mayor İşenkonu təyin edir. Adları çəkilən digər məmurlardan tərcüməçi Aslanov istisna olmaqla (onun yerinə təyin olunacaq tərcüməçi olmadığına görə) Mirzə Ömər, Müşkür mahalının naibi Məmmədخان bəy, Şabran mahalının naibi poruçik Cəfərqulu Ağa Bakıxanov vəzifələrindən kənarlaşdırılırlar [12, v.9].

Rus komandanlığı Quba əyalətində həyəcanların baş verməsi səbəbindən onlardan süvari hissələrin toplanmasını müvəqqəti dayandırmağa məcbur olsa da, baron Rozen imperiyanın hərbi nazirinə yazırdı ki, o əhali arasında sakitliyin bərqərar olmasından sonra Quba əyalətindən Varşavaya göndəriləcək süvari dəstənin toplanması barədə gizli göstəriş vermişdir [5, v.12].

Bu arada isə Quba qəzasından hər gün həyəcanlı xəbərlər alınır. Dağıstan hərbi dairə rəisi gen.-m. Reutt 1837-ci ilin iyunun 2-də baron Rozenə

yazırdı ki, Yuxarıbaş mahalının Xuluq kəndxudası Hacı Məhəmməd mayın 26-da mayor İsa bəyə dağ icmalarının əhalisinin yenidən toplantı keçirmək niyyətində olmaları barədə xəbər vermişdir.

1837-ci il Quba üsyanı Hacı Məhəmməd və Yarəlinin başçılığı altında iki mərhələdə baş vermişdi. Yuxarıbaş mahalında başlanan üsyan tezliklə qonşu mahallara da yayılaraq qısa vaxtda bütün əyaləti bürüdü. Gündüzqala kəndində toplanan kəndxudalar hərbi dairə rəisi Reutdan əyalətin əhalisini süvarilər verməkdən azad etməyi tələb etdilər. Tezliklə kəndxudalar əlavə tələblər irəli sürdülər: dövlət mükəlləfiyyətlərinin azaldılması, komendant Gimbutun vəzifəsindən kənarlaşdırılması, əhalinin nifrət etdiyi iki mahal naibinin vəzifəsindən kənar edilməklə əyalətdən çıxarılması. Hərəkət çox sürətlə inkişaf edərək müstəmləkə və feodal əsarəti əleyhinə çevrilmiş hərəkət xarakteri aldı. Yaranmış vəziyyətin ciddiliyi hökuməti güzəştə getməyə məcbur etdi. Reutn adından elan olundu ki, Quba əyalətindən süvarilər tələb olunmayacaq [1, 116-117].

Quba komendantının səlahiyyətlərini icra edən mayor İşenkonun iyunun 1-ə verdiyi məlumata görə isə Şeşpara mahal naibi praporşik Əli Paşa Ağa bildirmişdir ki, yuxarıda adı çəkilən kəndxuda Hacı Məmməd öz adamlarını müxtəlif icmalara göndərərək onları toplantıya çağırır. Bundan sonra Reut mayor İşenkoya göstəriş verir ki, o, Hacı Məhəmməd və onunla əlaqədə olanlara gizlicə nəzarət etsin [11, v.19].

Qubada əhali arasında ciddi həyəcanların yaşandığı bir vaxtda imam Şamil müridi Əmirəli və Tərgəl sakini Rzaxan vasitəsilə Xuluq kəndxudası Hacı Məmmədə və başqa kəndxudalara məktub göndərir. Həyəcanların təşkilatçılarını qınayaraq onları düşməninə qarşı silaha sarılmağa çağıran məktubunda Şamil yazırdı: “Silahlanın, inancımızın və adət-ənənəmizin düşməninə qarşı qalxın ki, bunun sizə faydasını göstərirəm. Ruslar məndən heç nə tələb edə bilmirlər, çünki gecə-gündüz onlarla vuruşaraq əmin oldum ki, bizim gücümüz çoxdur: boş vədlərə və kağızlara (məktublara) inanmayın – susmaq sizə daha zərərliyədir” [14, 111].

Bu çağırışa cavab olaraq avqustun sonunda kəndlilər silahlanmağa başladılar və bununla da üsyanın ikinci mərhələsi başlayır. Tezliklə Cibir kəndinə 400 nəfər silahlı topladı. İlk uğurlardan sonra üsyançılar Xuluq kəndxudası Hacı Məmmədi özlərinə başçı seçdilər. Üsyançılar Quba şəhərinə yaxınlaşanda onların köməyinə Cənubi Dağıstanda müridizmin görkəmli təbliğatçılarından olan Mahmud Əfəndinin başçılığı altında müridlər gəldilər. Şəhərə hücum etməzdən əvvəl Quba üsyançıları Şamilə yazırlar ki, “Şükür Allaha, biz möhkəm dayanmışıq və ixtiyarımızda çoxlu qüvvəmiz var, çoxlu əsir götürmüşük və tezliklə şəhəri alacağımıza ümid edirik” [14, 76].

Quba şəhəri, Buduq və Barmaq mahallarından başqa əyalətin qalan bütün hissəsi tamamilə Hacı Məmmədin nəzarəti altına keçdi. Quba əya-

lətinin 11 mahalından 9-u üsyana qoşulmuş, şəhər 12 gün üsyançılar tərəfindən mühasirədə saxlanılmışdı [2, v.4].

Belə ki, şiddətli döyüشلərdən sonra Yarəlinin dəstəsindən min nəfər şimal istiqamətindən şəhərə girə bilsə də, ruslar artilleriyanın köməyi ilə sentyabrın 5-də üsyançıları sıxışdırıb şəhərdən çıxardılar. Quba əyalətinə yeridilmiş qüvvələr tərəfindən talanlara məruz qalan üsyançılar sentyabrın 10-11-də dağılışımağa başladılar.

Ailəsi ilə birgə Kürə xanlığının Tüpix kəndinə sığınan Hacı Məmməd xəyanətkarcasına Qazıqumux və Kürə hakimi Məhəmmədmirzə xan tərəfindən oğlu Novruzla birlikdə həbs olunub, ruslara təhvil verildi. Üsyanın 36 nəfər başçısı hərbi səhra məhkəməsində mühakimə olundu [14, 96].

Quba üsyanının səbəblərini təftiş etmək tapşırığı verilmiş polkovnik qraf N.Vasilçikov özünün Zaqafqaziya diyarının quruluşu ilə bağlı qeydlərində müsəlman əyalətlərində sabitliyin bərqərar edilməsinə xidmət edəcək aşağıdakı tədbirlərin görülməsinin zəruriliyini qeyd edirdi:

- əhalinin üzərində daha ciddi nəzarətin qurulması məqsədilə şəhər və zemstvo polisinin təşkil olunması;
- əhaliyə kəndxudaları seçmək hüququnun verilməsi;
- mahal naibləri vəzifəsinin ləğv edilməsi; dövlət tərəfindən təyin olunmuş adamların idarə etdiyi müəyyən sayda kəndlərdən dairələr təşkil etmək;
- onların qəti vəzifələrinin əhaliyə elan olunması;
- əhalinin pulla və natura ilə ödədiyi vergilərin nizama salınması [4, v.10]

Vasilçikov, eyni zamanda, yerlərdə məhkəmə işlərinin müsəlman qaydaları əsasında aparılmaqla ruhanilərin səlahiyyətinə verməyi, müsəlman ruhanilərinin xalq arasında nüfuzunun və mövqeyinin artmasına yol verməmək üçün isə Rusiya məhkəmə sisteminin tətbiq olunmasını təklif edirdi. Şəriət məhkəmələrinin qərarından narazı qalanlar bu məhkəməyə müraciət edə bilərdilər. O, cinayət işlərinin hərbi məhkəmələrdə baxılmasının əleyhinə çıxış etməklə, qeyd edirdi ki, cinayətkarlığı cəzanın sərtliyi ilə deyil, ona qarşı öncədən mübarizə aparmaqla, xəbərdaredici tədbirlərlə almaq olar. Bu səbəbdən də mahallarda zemstvo polisinin sayının artırılmasını təklif edirdi.

Vasilçikov hesab edirdi ki, Quba üsyanının başlıca səbəbi heç də qeyd olunduğu kimi onlardan atlıların toplanması ilə deyil, məhz bu sadalanan amillərlə bağlı olmuşdur. O, bu fikrinin isbatı kimi qeyd edir ki, üsyanın gedişi zamanı iki Quba bəyi tərəfindən 9 gün ərzində 20 atlı hazırlamışdı ki, yerli hakimiyyət onları qəbul etməmişdi [4, v.11].

O, eyni zamanda Quba əyalətindəki mahalların sayını 6-ya endirməyi və onları rus zabitinin idarəçiliyinə verməyi, toplanacaq atlıların təchizatını icmaların ixtiyarına buraxmağı, bu məqsədlə yerli rəisin rəhbərliyi, hərbi-

dairə komandanlığının nəzarəti altında yerli əhalidən komissiya təşkil etməyi təklif edirdi [2, v.5].

Bu arada baron Rozeni əvəz edən gen. Qolovinin əmri ilə Quba üsyanının iştirakçılarının cəzalandırılması məqsədilə aşağıdakı tədbirlərin görülməsi qərara alınır:

- Quba əyalətindən atlıların toplanması məqsədilə ora ən azı 36 atlı toplamaq (ilk əvvəldən də məhz bu qədər atlı toplamaq nəzərdə tutulmuşdu) tapşırığı ilə ştab-kapitan Qutqaşınlı göndərilsin;
- üsyanda iştirakda təqsirləndirilən 82 nəfər qubalını üsyanda şübhəli bilinənlər və üsyan iştirakçıları olmaqla iki qrupa ayırmaqla birinciləri yaxın kəndlərə köçürmək, ikincilərin köçürülməsi isə hərbi məhkəmənin qərarı ilə həyata keçirilsin;
- üsyan zamanı dəymiş zərərin ödənilməsinin təmin edilməsi məqsədilə Qubada Dağıstan hərbi-dairə rəisi gen.-m. Reutun sədrliyi ilə Quba komendantı podpolkovnik İşenko, bir ştab-zabit və Qubanın iki əyan bəyindən ibarət komissiya təşkil edilsin;
- üsyan zamanı xəzinəyə dəymiş 300 min rubl zərərin ödənilməsi Quba əyalətinin 7187 həyətinə həvalə edilsin;
- üsyançılar tərəfindən dağıdılmış körpülərin və şəhərdəki binaların bərpa edilməsi məqsədilə meşə materiallarının hazırlanması üsyanda daha çox təqsirli bilinən Yuxarıbaş, Sırt, Anadarın, Tinsk, Müşkür, Şeşpara, Xınalıq və Şabran mahallarının əhalisinin üzərinə qoyulsun [10, 210].

Şəki üsyanı. Müridizm hərəkatının genişlənməkdə olduğu bir vaxtda Şimali Azərbaycanda baş vermiş növbəti kütləvi həyəcan 1838-ci il Şəki üsyanı olur. 1838-ci ilin avqustun sonlarında özünü Qacar İranda vəfat etmiş Şəki xanı Hüseyn xanın oğlu İsgəndər xan kimi təqdim edən Məşədi Məmmədin Rutul mahalında peyda olması bu əyalətdə həyəcanlı vəziyyətin yaranmasına səbəb olur. Burada o, 1837-ci il Quba üsyanında yaxından iştirak etmiş Ağabəy Rutullu ilə birlikdə Şəki əyalətinə yürüş etmək məqsədilə adamlar toplamağa başlayır.

Bundan xəbər tutan kimi Şəki komendantı podpolkovnik Minçenko Rutul mahalına məktubla xüsusi adamlar göndərərək əhalini ona inanmamağa çağırır. O, məktubda bildirdi ki, özünü İsgəndər xan kimi təqdim edən əslində keçmiş Şəki xanı ilə İrana qaçan, 1837-ci ildə isə Şəki əyalətinə qayıdaraq başına dəstə toplayıb qarətlə məşğul olduğuna görə həbs olunan tatarlardır (Azərbaycan türkü). Avqustun 8-də həbsdən qaçmağa müvəffəq olduqdan sonra o, Rutul mahalına keçmişdi. Lakin Minçenkonun göndərdiyi adamlar İsgəndər xanın adamları tərəfindən saxlanılmışdılar [9, 217-218].

Yaranmış vəziyyətdə Şəki əyalətinin üsyançılardan qorunması məqsədilə hazırlıqlara başlanılır. Bu məqsədlə Şəkidə həmin vaxtı bir piyada rotadan ibarət hərbi qüvvə Tsarskiye Kolodsadan 6 topla bir batalyon və iki

divizion, Zaqataladan iki rota göndərilməklə gücləndirilir. İlisu sultanına isə öz təbəələrindən bacardıqca çox silahlı toplamaq göstərişi verilir.

Bu arada isə avqustun 28-də Xaçmaz dərəsi vasitəsilə Şəki əyalətinə daxil olan dağlı dəstəsi yerli əhaliyə müraciətnamələr paylayaraq onlarla eyni dindən və dost olan şəkililərə heç bir zərər verməyəcəklərini, niyyətlərinin isə rusları və erməniləri məhv edərək onları rus hakimiyyətindən azad etmək olduğunu bildirirlər. Minçenkonun yazdığına görə yerli əhali üsyançıların hərəkətlərinə heç bir maneçilik törətməmiş, dağlılar da onlara toxunmamış, yalnız ərzaq tələb etmişdilər. Belə vəziyyət yerli əhalinin dağlı dəstəsinə yardım göstərməsinə, Xaçmaz mahalının timsalında isə bir hissəsinin onlara qoşulmasına səbəb olmuşdu. Nəticədə ciddi müqavimətə rast gəlməyən dağlı dəstəsi yerli üsyançılarla birləşərək sentyabrın 1-də Şəki şəhərini ələ keçirmiş, iki gün onu əldə saxlaya bilmişdilər [9, 218].

Yalnız əlavə qüvvələrin gəlməsindən sonra üsyançıları Şəki şəhərindən çıxartmaq mümkün olmuşdu. Geri çəkilən üsyançılardan bəziləri əsir düşsə də onların əsas qüvvələri Quba qəzasına keçə bilir. Burada Quba üsyançılarının rəhbərlərindən olan Yarəli ilə birləşən Məşədi Məmməd Nuxa əyalətinə yeni hücum üçün məqam gözlədiyi bir vaxtda Ağabəy Rutullu 1838-ci il sentyabrın 26-da gözlənilmədən ruslara təslim olur. Bu, vəziyyətin üsyançıların əleyhinə dəyişməsinə səbəb olur. Artıq sentyabrın 30-da Xaçmaz dərəsinin yuxarı hissəsində Məşədi Məmmədin dəstəsinin də həlləedici döyüşdə məğlub edilməsindən sonra, demək olar ki, Şəki üsyanı tamamilə yatırılır [7, 220-221].

Müridizmin Şimali Azərbaycanada müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizəyə təsiri. Qeyd etmək lazımdır ki, gətirilən faktlardan aydın olur ki, Quba üsyanı da dağlıların müridizm hərəkəti ilə sıx şəkildə bağlı olmuşdur. Üsyançıların bir çox rəhbərləri - Hacı Məmməd, Mahmud Əfəndi, qazı Mehdi Əfəndi və başqaları müridizm ideyalarını qəbul edən nüfuzlu ruhanilər idi.

Üsyanların dağlıların müridizm hərəkəti ilə bağlı olması barədə çoxsaylı məlumatlar vardır. Həmin dövrün sənədlərində Şəki əyalətində müridizm təriqətçilərinin əhali arasında təbliğatla məşğul olduqları bildirilirdi. Fransanın Tiflisdəki konsulluğunun dəftərxanasının rəhbəri Eme Rivuar Rusiya hakimiyyətinin imam Şamilə və dağlılara rəğbətdə şübhəli bilinən şəxslərə qarşı cəza tədbirləri ilə bağlı Fransanın baş naziri və xarici işlər naziri Nikola Jan de Dye Sultuya 1839-cu il 18 aprel tarixli məktubunda yazırdı ki, bu yaxınlarda Şəki əyalətində, Yuxarı Şirvanda, demək olar ki, hamısı divanbəylər (hakimlər) olmaqla iyirmiye yaxın sakin, dağlılarla əlaqədə şübhəli biliniblər. İstintaq nəticəsində onların bu əməli təsdiqini tapıb. Onlardan dördü güllələndi, on nəfəri isə şəhər və şəhər ətrafının əhalisinin gözü qarşısında şallaqlandı [3, 12-13].

1830-cu illərdə Şimali Azərbaycanın müridizm hərəkətinin davam

etdiyi Dağıstanla qonşu şimal qəzalarında baş verən kütləvi üsyanlar çarizmi ciddi şəkildə narahat etməklə, yerli hakimiyyət orqanlarını təxirəsalma tədbirlər görmək zərurəti qarşısında qoymuşdu. 1839-cu ildə bu məqsədlə Cənubi Qafqaz diyarını gəzən baş komandan general Qolovin belə bir qənaətə gəlmişdi ki, baş verən həyəcanlar dağlıların müridizm hərəkəti ilə sıx şəkildə bağlı olmaqla ilk növbədə dağlı icmalarına qarşı əməliyyatlar həyata keçirilməli, onların Azərbaycanın şimal qəzalarına olan təsirini azaltmaq lazımdır. Baş komandan eyni zamanda hesab edirdi ki, Şimali Azərbaycanın üç başlıca həyəcan mərkəzi olan Car vilayəti, Nuxa qəzası və Quba qəzasında sabitliyi bərqərar etmək üçün buradakı hərbi hissələrin sayını artırmaq lazımdır. Onun fikrincə bu bölgələr arasında əlaqə çətin keçilən dağ cığırlarından ibarət olduğuna görə rus hissələrinin bir yerdən başqa yerə hərəkətini ləngidir. Bunun qarşısının alınması üçün isə Quba qəzası, Car vilayəti və Nuxa qəzaları arasında ən qısa yolun salınması vaciddir. Belə olduqda həmin mərkəzlərdən birində həyəcanların baş verəcəyi təqdirdə tez bir zamanda digər mərkəzlərdəki qüvvələri üsyan rayonuna yeritmək mümkün olardı. Baş komandanın sözlərinə görə bu tədbirlər dağlıları həmin ərazilərə yürüş etməkdən çəkindirər və bununla da bu bölgələrdə sabitliyi nisbətən bərpa etmək mümkün olardı [8, 238].

Nəticə. Yuxarıda qeyd edilənlərin yekunu olaraq aşağıdakı nəticəyə gəlinmişdir: Rusiyanın istər Şimali Qafqazda, istərsə də Cənubi Qafqazda yeritdiyi siyasət qatı müstəmləkəçiliyə əsaslanırdı. Dini ayrı-seçkilik və müsəlmanlara qarşı münasibətdə qəddarcasına münasibət Rusiyanın dövlət siyasətinə çevrilmişdir. Üsyanların baş verməsinin əsas səbəblərindən biri Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasəti olmaqla yanaşı, digəri rus məmurlarının əhaliyə qarşı qəddarlığı və dövlət tərəfindən təyin edilmiş vergilərdən əlavə vergilərin toplanması və nəticədə həyat şəraitinin ağırlaşması, aclığın və yoxsulluğun baş verməsi idi.

Azərbaycanda Rusiya müstəmləkəçiliyinə qarşı mübarizənin təşkilatlanması və aparılmasında müsəlmanlar arasında kifayət qədər nüfuza malik olan müridizm hərəkətinin mühüm təsiri olmuşdur.

XIX əsrin 30-cu illərinin sonlarında Şimali Azərbaycanda rus müstəmləkəçiliyinə qarşı baş vermiş üsyanların yatırılmasına baxmayaraq çar hökuməti ciddi xarakter daşımasa da, bir sıra güzəştlərə getməyə məcbur oldu.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, IV cild. - Bakı: Elm, - 2007, - 504 s
2. Записка о замечаниях по Кубинской провинции флигель-адъютанта, полковника, графа Н. Васильчикова. Ноябрь 1837 год. Gürcüstan Mərkəzi Tarix Arxivı (GMTA), f. 2, siy. 1, iş 5092. v. 2-5 об.
3. Мамулия Г. Имам Шамиль и национально-освободительная борьба горцев Севе-

- ро-Восточного Кавказа в сообщениях французских консулов из Тифлиса. Документы и материалы. Часть 1-я. От осады Ахульго до вершины могущества (1839-1844). 148 стр. <https://www.gfsis.org/files/library/pdf/Russian-2972.pdf>
4. О замечаниях сделанным полковником, графом Н. Васильчиковым касательно Закавказским Краем, от 30-го ноября 1837 года. ГМТА, f. 2, siy. 1, iş 5092. v. 7-13.
  5. Письмо ген-адъютанта барона Розена Военному министру, от 9-го мая 1837 года. ГМТА, f. 2, siy. 1, iş 4736. v. 11
  6. Предписание ген-адъютанта барона Розена Исправляющему должность Дагестанского военно-окружного нач-ка ген-м Реутту. ГМТА, f. 2, siy. 1, iş 4736. v. 4-5.
  7. Рапорт ген Головина гр. Чернышеву, от 14-го октября 1838 года. Акты собранные Кавказской Археографической Комиссией (АКАК), т. 9, с. 220-221
  8. Рапорт ген Головина гр. Чернышеву, от 21-го марта 1839 года. АКАК, т. 9, с. 239-240.
  9. Рапорт ген Головина гр. Чернышеву, от 9-го сентября 1838 года. АКАК, т. 9, с. 217-218.
  10. Рапорт ген. Головина гр. Чернышеву, от 20-го мая 1838 года. АКАК, т. 9, с. 210-212
  11. Рапорт Дагестанского военно-окружного нач-ка ген-м Реутта командиру отдельного Кавказского корпуса ген-адъютанту, барону Розену, от 2-го июня 1837 года. ГМТА, f. 2, siy. 1, iş 4736. v. 19-20 об.
  12. Рапорт исполняющего должности нач-ка Кубинского уезда майора Ищенко, от 7-го мая 1837 года. ГМТА, f. 2, siy. 1, iş 4736. v. 9-9 арха.
  13. Рапорт штаб-ротмистра Уланского полка Потоцкого командиру отдельного Кавказского корпуса ген-адъютанту, барону Розену, от 10-го мая 1837 года. ГМТА, f. 2, siy. 1, iş 4736. v. 15-16.
  14. Сумбатзаде А.С. Кубинское восстание 1837 года. - Баку: Издательство Академии наук Азербайджанской ССР, - 1961, - 121 с.

ГУБИНСКОЕ И ШЕКИНСКОЕ ВОССТАНИЯ ПРОТИВ РУССКОГО КОЛОНИАЛИЗМА (конец 30-х годов XIX века)

Вусал Г.ИСКАНДАРОВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается колониальная политика на Кавказе, а также в Северном Азербайджане после российской оккупации Кавказа и восстания против этой политики, причины восстаний в Губе и Шеки в конце 1830-х гг., которые были частью кавказских восстаний, изучались влияние борьбы на Северном Кавказе на Азербайджан и отношения между повстанцами, ход и последствия восстания. В то же время были изучены роль движения мюридизма, имеющего очень сильное влияние среди мусульман Кавказа, в организации повстанцев на борьбу с русским колониализмом, разоблачении сущности русского колониализма среди мусульманского населения и вовлечении населения в анти- оккупационные восстания.

Ключевые слова: Губинское восстание, Шекинское восстание, русская оккупация, мюридизм, русское правление

**GUBA AND SHAKI UPRISINGS AGAINST RUSSIAN COLONIALISM
(late 30^s of the XIX century)**

Vusal G.ISGANDAROV

SUMMARY

The article discusses the colonial policy in the Caucasus as well as in Northern Azerbaijan after the Russian occupation of the Caucasus and the uprisings against this policy, the causes of the uprisings in Guba and Shaki in the late 1830^s, which were part of the Caucasus uprisings, the impact of the struggle in the North Caucasus on Azerbaijan and the relations between the rebels, the course and consequences of the uprising were studied. At the same time, the role of the Muridism movement, which has a very strong influence among Caucasian Muslims, in organizing the rebels in the struggle against Russian colonialism, exposing the essence of Russian colonialism among the Muslim population, and involving the population in anti-occupation uprisings was studied.

Keywords: Guba uprising, Shaki uprising, Russian occupation, muridism, Russian rule

YUBİLEYLƏR**UOT 902; 930-051****QAFQAZIN ULU KEÇMİŞİNİ KƏŞF EDƏN ALİM: PROFESSOR
MƏMMƏDƏLİ HÜSEYNOVUN 100 İLLİK YUBİLEYİNƏ****Tarix M.DOSTİYEV***

Məqalədə görkəmli alim, tarix elmləri doktoru, professor Məmmədali Hüseynovun Azərbaycan arxeologiyasının inkişafına töhfələrindən bəhs olunur. O, məşhur alim, nəzəriyyəçi və elm təşkilatçısı, istedadlı pedaqoq idi. M.M.Hüseynovun Azərbaycan elminə əsas töhfəsi onun paleolit abidələrinin tədqiqidir. Onun rəhbərliyi ilə Azərbaycan paleolit ekspedisiyası dünya elmini zənginləşdirən, Qafqazın erkən paleolitinin ümdə problemlərinin həllində mühüm əhəmiyyətə malik kəşflər etmişdir. Onun elmi yaradıcılığının ən parlaq səhifələri Azıx paleolit mağara düşərgəsi ilə bağlıdır. M.M.Hüseynov Azərbaycanın ən qədim tarixi haqqında biliklərin yayılmasına böyük diqqət yetirirdi. Görkəmli alimin pedaqoji və elmi-təşkilatı fəaliyyətinin başlıca nailiyyətlərindən biri Azərbaycan paleolit elmi məktəbini yaratmasıdır. Məmmədali Hüseynovun bütün fəaliyyəti elm və təhsilə yorulmaz, sədaqətli xidmətin örnəyidir, onun arxeoloji kəşfləri, elmi əsərləri isə milli irsimizin ayrılmaz hissəsidir.

Açar sözlər: arxeoloq, Məmmədali Hüseynov, paleolit, Azıx, Quruçay mədəniyyəti

Giriş. Məşhur Britaniya arxeoloqu Qordon Çayldın 1942-ci ildə nəşr edilən, sonradan dəfələrlə təkrar çap olunan məşhur əsəri “Tarixdə nələr baş vermişdir” (What Happened in History”) adlanır [1]. Az adam tapılar ki, bu sual ətrafında düşünməsin və ona cavab axtarmasın. Xüsusilə antropogenez prosesi, bəşəriyyətin erkən vətəni, ilk miqrasiyalar, erkən oykumenanın xəritəsi, maddi və mənəvi mədəniyyətin təşəkkülü, ulu keçmişin həyat mənzərəsi və digər məsələlər insanı düşündürən suallardandır. Zaman etibarını ilə müasir günümüzədən yüzilliklər, minilliklər deyil, milyon illər uzaq olan, ilk mədəni ənənələrin yarandığı bəşəriyyətin sübh çağının sirlərlə dolu keçmişini üzə çıxarmaq, o zamankı gerçəkliyi kəşf və bərpa etmək böyük

* *Bakı Dövlət Universiteti, tarix elmləri doktoru; tarikhdestiyev@bsu.edu.az; ORCID ID:0000-0002-9472-2885*

alimlərə, məşhur tədqiqatçılara nəsib olur. Belə elm adamlarından biri arxeoloq, Azərbaycan paleolit məktəbinin banisi, tarix elmləri doktoru, professor Məmmədli Murad oğlu Hüseynovdur. 2022-ci ildə anadan olmasının 100 illik yubileyinin qeyd olunduğu professor Məmmədli Murad oğlu Hüseynov (1922-1994) şəxsiyyəti yerli və əcnəbi arxeoloqlara yaxşı məlumdur və onun paleolitşünaslığın inkişafına töhfəsi yüksək qiymətləndirilir, tədqiqatları təqdir olunur.

Arxeoloq Məmmədli Hüseynov Azərbaycan elmində adi tədqiqatçının görə bilməyəcəyi problemləri gündəmə gətirərək, hədəfləri düzgün müəyyənləşdirmiş, əməksevərliyi, fitri istedadı və prinsipallığı ilə XX əsrin ortalarında Azərbaycan paleoliti üzrə akademik dairələrdə formalaşmış yanlış təsəvvürləri darmadağın etməyə müvəffəq olmuşdu. İnsanın məskunlaşması üçün əlverişli təbii-coğrafi şəraiti olan Azərbaycan ərazisində paleolit dövrü abidələrinin mövcudluğuna böyük inam, ulu keçmişin gerçəkliklərini kəşf etmək, vətən tarixinin sübh çağına aydınlıq gətirmək istəyi, güclü elmi təfəkkürü onun axtarırlarının uğurunu təmin etmişdir. 1956-cı ildə Məmmədli Hüseynovun rəhbərliyi ilə təşkil olunan Paleolit arxeoloji ekspedisiyasının Qazax rayonu ərazisində Damcılı və Daşsalahlı mağaralarında apardığı ilk axtarırlar mühüm arxeoloji kəşflərlə nəticələndi, Azərbaycanda paleolit abidələrinin varlığı təsdiqləndi [2; 3]. Məmmədli Hüseynov arxeoloqun üzləşdiyi ən mürəkkəb faktları, kodlaşmış informasiyanı iti məntiqi təfəkkürü ilə, amma adi insan düşüncəsinə yaxın tərzdə şərh edə bilirdi. Birinci olmaq, pioner olmaq, bütöv bir elmi istiqamətin əsasını qoymaq nə qədər şərəflidirsə, bir o qədər də çətin və mürəkkəbdir.

Aveydağ paleolit düşərgələrindən tapılmış arxeoloji materialların yüksək peşəkarlıqla təhlil edilərək sistemləşdirildiyi, bölgənin paleocoğrafi şəraitinin rekonstruksiyasının verildiyi, mədəni-tarixi xarakterli problemlərin araşdırıldığı «Aveydağ paleolit düşərgələri» mövzusunda dissertasiyasını 1960-cı ildə Tbilisidə uğurla müdafiə edən Məmmədli Hüseynov tarix elmləri namizədi elmi dərəcəsinə almış və bununla yüksək ixtisaslı paleolitşünas alimlər sırasına ilk azərbaycanlı mütəxəssis kimi daxil olmuşdur [4]. 1960-cı il Məmmədli Hüseynovun elmi fəaliyyətində həm də onunla əlamətdardır ki, həmin ildə Qarabağda, Qurucay dərəsinin Tuğ cökəkliyində Azıx paleolit mağara düşərgəsini qeydə almışdı [5; 6]. Bu hadisə böyük alimin tədqiqatlarında başlıca obyektin, dünya arxeologiyasına bəxş etdiyi unikal bir abidənin kəşfi idi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, müzəffər Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyev Azıx paleolit mağara düşərgəsini ziyarət edərkən abidənin Məmmədli Hüseynov tərəfindən kəşf və tədqiq edilməsini xüsusi vurğulamışdır: “Azıx mağarasının girişindəyik. Təxminən 800 pillə qalxmışıq. ... Bu mağaranı azərbaycanlı alim, arxeoloq Məmmədli Hüseynov 1960-cı

ildə aşkar etmişdir və ondan sonra burada tədqiqatlar aparılmışdır. Bu, dünyanın ən qədim insanının yaşayış yerlərindən biridir, Azərbaycan tarixinə məxsusdur, bizim tarixi sərvətimizdir” [7].

M.Hüseynovun rəhbərliyi ilə iyirmi ildən artıq müddətdə (1960-1982) aparılmış arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Azıx mağara paleolit düşərgəsində ümumi qalınlığı 14,5 m olan on mədəni təbəqənin mövcudluğu müəyyənləşdirilmişdir. Bu abidə Yaxın Şərqlə və Qafqaz ərazisində ən zəngin stratigrafiyaya malik paleolit mağara düşərgəsidir [8].

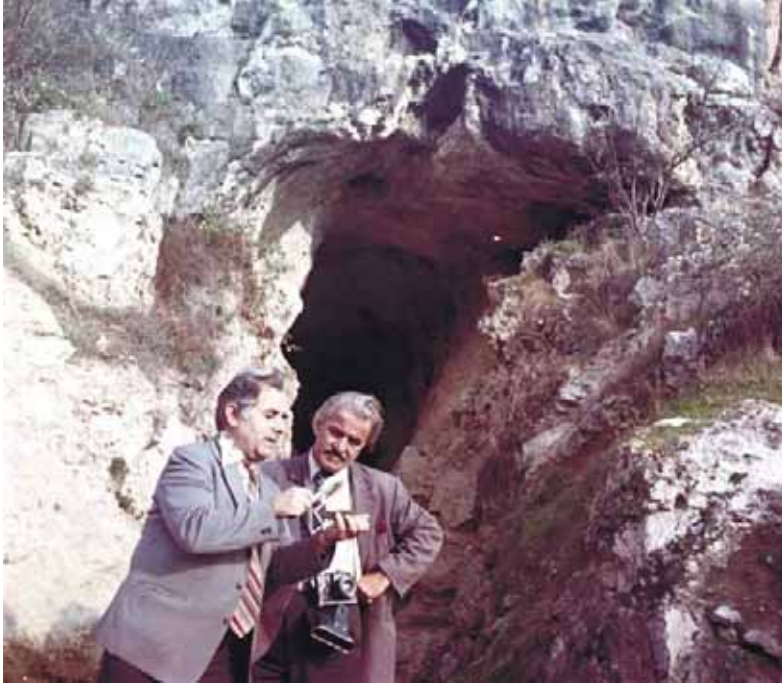

Şəkl. 1. Azıx mağarasının görünüşü.

Azıx paleolit düşərgəsində alt, X-VII təbəqələr Quruçay mədəniyyətinə, VI-V təbəqələr Aşel mədəniyyətinə, III təbəqə Mustye mədəniyyətinə təmsil etməklə paleolit dövrünə aiddirlər. Düşərgənin 1974-1982-ci illərdə tədqiq olunan, qalınlığı 4,5 m çatan alt, X-VII təbəqələrindən tapılmış əmək alətləri çaydaşı (oldovan) mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan artefaktlarla əlamətdar olmuşdur. Onlar əsasən çaydaşlarının bir ucu və ya onun uzununa bir kənarının qəlpələr qoparmaqla işlək hala salınması ilə hazırlanmışdır. Düşərgənin VIII təbəqəsindən aşkar olunmuş daş alətlər arasında nəhəng, çəkisi 4-4,5 kq-a çatan alətlər əldə olunmuşdur. Professor M.M.Hüseynov onları iki əllə tutulan çopper-qıqantolit adlandırmışdır. İlk növbədə məhz bu əlamətə görə Azıx mağarasında X-VII təbəqələrindəki mədəni yatağı M.M.Hüseynov yeni arxeoloji mədəniyyət - “Quruçay mədəniyyəti” adı ilə elmi dövriyə daxil etmişdir [9, 71]. Onillər keçdikdən sonra belə alətlər

Azıx mağarasından kənarında Mingəçevir su anbarının ətrafında, Mərkəzi Dağstanın erkən daş dövrü abidələrində və Taman yarımadasında aşkar olunmuşdur [10; 11; 12]. Məmmədəli müəllim Azıx mağara düşərgəsinin alt mədəni təbəqələrinin xronoloji çərçivəsini 1,2 mln ilə aid etmişdir [9, 71]. Bununla yanaşı, o, əmək alətlərinin funksional-texnoloji xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq mağarada məskən salmazdan əvvəl ibtidai insanların 1,5 - 2 mln il bundan əvvəl Quruçay çökəkliyində yaşadığını müəyyənləşdirmişdir [13, 189].

Şək. 2. Arxeoloq Məmmədəli Hüseynov və memar Kamil Məmmədzadə Azıx mağara düşərgəsinin girişində

Quruçay arxeoloji mədəniyyətini Aşel mədəniyyəti əvəz edib və Azıx mağara düşərgəsinin VI-V təbəqələrindən əldə olunmuş arxeoloji materiallar bu mədəniyyəti səciyyələndirməyə imkan vermişdir. Yeni mədəniyyətin daşıyıcılarının çapacaq, bifas, qaşov, iyiüclulardan ibarət daş əmək alətləri texniki-tipoloji xüsusiyyətlərinə görə əvvəlki alətlərdən kəskin fərqlənir. Azıx mağara düşərgəsinin VI təbəqəsində Azərbaycanda ilk dəfə olaraq mükəmməl işlənmiş Aşel tipli əl çapacaqları aşkarlanmışdır. Çapacaq mükəmməl, həndəsi formalı olmaqla ilk texnoloji standart hesab olunur. Tədqiqatçılar həm də əl çapacaqlarında protodizaynın təzahürünü görürlər.

Azıx mağara düşərgəsinin VI təbəqəsində ocaq qalığının aşkarlanması

Məmmədəli Hüseynova ibtidai insanların qədim Aşel dövründə artıq isinmə və yemək hazırlamaq üçün oddan istifadə etdiyini təsdiqləyə əsas verdi.

Düşərgənin Orta Aşel dövrünə aid V təbəqəsinin tədqiqi də uğurlu olmuşdur. Bu təbəqədə daş məmulatı ilə yanaşı ocaq yerləri, evtikmə ənənəsinin başlanğıcında duran bəsit hörgü qalıqları, zəngin fauna qalıqları, xüsusilə mağaranın xəlvəti sahəsində saxlanılan ayı kəllələri aşkarlanmışdır. Ən başlıcası isə 1968-ci ilin tədqiqatları zamanı düşərgənin V təbəqəsində 350-400 min il əvvəl yaşamış ibtidai insana məxsus çənə fragmenti tapılmışdır. Həmin tapıntı Məmmədəli Hüseynov paleoantoloq Dəmir Hacıyevlə birgə tədqiq edərək təyin etmişlər və şərti olaraq tapıntıya azıxantrop, yəni Azıx adamı adı verilmişdir [14].

Şək. 3. M.M.Hüseynov azıxantropa məxsus çənə fragmentini nümayiş etdirir.

Azıx paleolit mağara düşərgəsinin tədqiqi kompleks xarakter daşıyırdı, paleolit ekspedisiyasının tərkibinə təbiət elmlərinin nümayəndələri: geoloqlar, coğrafiyaçılar, paleontoloqlar, antropoloqlar da cəlb olunmuşdu. Məmmədəli Hüseynovun fənlərarası tədqiqatlara üstünlük verilməsi, təbiət elmləri metodlarının uğurlu tətbiqi arxeoloji dəlillərdən alınan informasiyanın həcmnin artması ilə yanaşı, həm də əsaslandırılmış fikirlərin inamla irəli sürülməsinə imkanlar açdı. Məhz onun təşəbbüsü ilə Azıx mağara

düşərgəsində paleolit abidəsinin öyrənilməsinə multidisiplinar yanaşma ənənəsinin əsası qoyulmuşdu. Mağaranın geoloji və gemorfoloji cəhətdən öyrənilməsində M.A.Museyibov, N.Ş.Şirinov, Ə.V.Məmmədov, R.Q.Sultanov, M.B.Süleymanov, A.A.Veliçko, E.M.Zelikson, T.D.Morozova, A.K.Markova, Fauna qalıqlarının tədqiqində D.V.Hacıyevin adını qeyd etmək lazımdır.

Azıx mağara paleolit düşərgəsində aparılan tədqiqatlar və kəşflər nəinki Azərbaycanda, bütövlükdə bütün keçmiş SSRİ-də paleolitşünaslığın inkişafına təkan verdi, Qafqazın paleolit abidələrinə marağı artırdı.

Uzun illər ərzində paleolit düşərgələrində apardığı tədqiqatların yekunlarını ümumiləşdirdiyi «Azərbaycanın qədim paleoliti» mövzusunda dissertasiyasını Məmmədəli Hüseynov 1985-ci ildə Kiyev şəhərində uğurla müdafiə edərək tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsinə əldə etmişdir. Sonradan monoqrafiya kimi çap olunan bu dissertasiya işində M.Hüseynov qədim paleolitə bir çox ümdə problemlərinin həllini öz kəşfləri ilə zənginləşdirdi [15]. Onların bir neçəsini qeyd edək: Cənubi Qafqazın ilkin məskunlaşmasının mərhələləri və xronologiyası, ilk miqrasiyalar, erkən dini inancların yaranması, ibtidai insana məxsus məskəndə ilk sakral sahənin ayrılması, paleolit incəsənətinin genezisi, erkən paleolit dövründə Azərbaycanın, Qafqazın paleocoğrafi şəraitinin rekonstruksiyası və s. Burada bir məqama da diqqət yetirmək lazımdır. Məmmədəli Hüseynov peşəkar paleolitşünas olaraq arxeologiya elminin bu istiqaməti üzrə yenilikləri diqqətlə izləyirdi və öz tədqiqatlarında yeni arxeoloji kəşfləri nəzərə alırdı. Məmmədəli müəllimin ilk məqalələri ilə «Azərbaycanın qədim paleoliti» sanballı monoqrafiyasını müqayisə etdikdə onun elmi baxışlarının təkamülünün paleolitşünaslığın inkişafı ilə harmonik uyğunluğunun şahidi olurdu.

Məmmədəli Hüseynov böyük alim olduğu qədər həm də peşəkar elm təşkilatçısı idi. O, 30 ilə yaxın Azərbaycan paleolit ekspedisiyasına rəhbərlik etmiş, bu ekspedisiyanın axtarışları nəticəsində Damcılı, Daşsalahlı, Azıx, Tağlar, Qazma kimi mağara düşərgələri, xeyli sayda açıq düşərgə aşkarlanaraq qeydə alınmış, Azıx, Tağlar, Qazma düşərgələrində geniş qazıntılar aparılmışdır. Məmmədəli müəllim Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunda 1971-ci ildə yaradılan Daş dövrü şöbəsinin ilk rəhbəri olmuş və ömrünün sonunadək həmin qurumun fəaliyyətinə başçılıq etməklə Azərbaycanda paleolitşünaslığın bir istiqamət kimi inkişafını təmin etmişdi. O, həmçinin 1976-1992-cü illərdə Bakı Dövlət Universitetinin Arxeologiya və etnoqrafiya kafedrasına rəhbərlik etmişdir.

Məmmədəli Hüseynovun gənc kadrların hazırlanması istiqamətində fəaliyyəti. Bu böyük alim eyni zamanda gözəl pedaqoq idi, arxeologiyanın fəlsəfəsini, arxeoloji tədqiqat metodlarını, arxeoloji mədəniyyətləri, arxeoloji fikir tarixini tələbələrinə, öz dinləyicilərinə yüksək peşəkarlıqla şərh edirdi. Məmmədəli Hüseynovun elmi-pedaqoji fəaliyyətindən bəhs edərkən tələbə-

lərin dərslik və dərs vəsaitləri ilə təmin olunması istiqamətində xidmətlərini də qeyd etmək lazımdır. Onun “Azərbaycan arxeologiyası (daş dövrü)” dərsliyi arxeologiya üzrə Azərbaycan dilində yazılmış ilk dərsliklərdən idi [16]. Onun həmmüəllif olduğu “Azərbaycanın arxeoloji abidələri” dərs vəsaitində daş dövrü abidələri haqqında məlumat yığcam, yüksək peşəkarlıqla təqdim olunmuşdur [17].

Məmmədli Hüseynov nəzəri və praktik hazırlığın vəhdətinə xüsusi önəm verirdi. Belə ki, təcrübə nəzəri biliklərin möhkəmlənməsinə, arxeologiyanın incəliklərinin mənimsənilməsinə imkan yaradır, təcrübə keçən tələbələr arxeoloji qazıntı prosesində çoxsaylı, müxtəlif xarakterli arxeoloji mənbələrlə tanış olurdular. Məmmədli müəllim tarixçi tələbələrin Qarabağda, məşhur Azıx mağara paleolit düşərgəsində arxeoloji təcrübə keçməsinə təşkil edirdi.

Professor M.M.Hüseynovun pedaqoji və elmi-təşkilati fəaliyyətinin mühüm nailiyyətlərindən biri, söz yox ki, Azərbaycan paleolit məktəbini yaratması, bu məktəbin fəaliyyətini təmin edən metodiki və nəzəri əsasları işləyib hazırlamasıdır.

Məmmədli Hüseynov Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin qorunması və təbliğinə xüsusi önəm verirdi. Onun Bakı Dövlət Universiteti Tarix fakültəsində təşkil etdiyi Arxeologiya və etnoqrafiya muzeyi uzaq daş dövründən XX əsrədək xronoloji çərçivədə müxtəlif təyinatlı artefaktların cəmləşdiyi zəngin xəzinə idi. Qloballaşmanın, vesternizasiyanın gücləndiyi, mədəni məkanda özəlliklərin, məhəlli xüsusiyyətlərin silinməsinin sürətlənməsi prosesinin dərinləşdiyi müasir dünyada Muzeyin zəngin eksponatları xalqımızın maddi yaddaşı olaraq nəsillərin mədəni təcrübəsinin ötürülməsində, milli özünüdərk və mənəvi tələblərin formalaşmasında əhəmiyyətli ocaq idi. Mədəni irsimizin maddi bloku olan həmin artefaktlar gənc nəsildə xalqımızın maddi mədəniyyətinə, əənəvi məişətinə marağı artırır, tədris prosesinin səmərəliyini gücləndirirdi. Bu nöqtəyi-nəzərdən professor Məmmədli Hüseynovun adını daşıyan Arxeologiya və etnoqrafiya muzeyinin fəaliyyətinin bərpa olunması, onun ekspozisiyasının yenidən təşkili, tədris prosesində ondan istifadə məqsədəuyğundur və vacibdir [18, 142-143].

Məmmədli Hüseynov arxeoloji biliklərin hamının anlayacağı populyar dillə geniş oxucu auditoriyasına çatdırmaq istiqamətində də səmərəli fəaliyyət göstərmişdi. Onun bu istiqamətdə yazılmış əsərlərində arxeologiya, tarix, geologiya, paleocoğrafiya, paleontologiya harmoniyası vardı. “Yeraltı aləmə səyahət” [19], “Azıx mağarasının sirri” [20], “Uzaq daş dövründə” [21] elmi-kütləvi xarakterli kitabları geniş oxucu kütləsini Azərbaycanın ulu keçmişdə landşaftı, iqlim şəraiti, flora və faunası, bu torpağın ilk sakinlərinin gündəlik həyatı, əmək alətləri, məişət əşyaları, bu insanların dünya görüşləri ilə tanış edir, bir sözlə, uzaq daş dövrünün həyat mənzərəsini bərpa edir.

Nəticə. Məmmədəli Hüseynov Azərbaycan elmi üçün monoqrafiyalar, elmi populyar kitablar, arxeoloji kəşf və yeniliklər, başlıcası isə Azərbaycan paleolit məktəbini qoyub gedib. Onun elmi irsindən arxeoloq nəsilləri daim bəhrələnəcəkdir. Bu böyük alimin, müəllimin xatirəsini əziz tutmaq, irsini təbliğ və davam etdirmək, söz yox ki, eyni zamanda Azərbaycan elmini dəyərləndirməkdir. İnanırıq ki, Məmmədəli müəllimin əziz xatirəsi onun həmkarlarının, tələbələrinin və onu tanıyanların qəlbində daim yaşayacaqdır. Qədim Romada deyildiyi kimi, *Brevis nobis vita data est, at memōria bene rédditae vitae sempiterna* (Ömür qısadır, amma nəcib işlərə həsr olunan ömürün xatirəsi əbədidir (Siseron) [22, 48].

ƏDƏBİYYAT

1. Childe Gordon. What Happened in History. With a New Foreword by Professor Grahame Clark. Baltimore, - Maryland: Penguin Books, - 1964, - 300 p.
2. Hüseynov M.M. Daşsalahlı mağarasında mustyе düşərgəsi // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İctimai Elmlər seriyası, 1959, - №6, - s.17-32.
3. Hüseynov M.M. Avey dağında daş dövrü mağarası // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Məruzələri, – 1959, XV c., - № 11, - s. 1071-1076.
4. Гусейнов М.М. Авейдагские палеолитические пещерные стоянки. Автореф. дисс. канд. ист. наук. Тбилиси: Изд-во АН Груз. ССР, - 1960, - 17 с.
5. Мусейбов М.А., Гусейнов М.М. Азыхская пещера // Ученые записки Азербайджанского государственного университета, - 1961, - №1, - с.69-73.
6. Гусейнов М.М. Азыхская пещера – крупный карст и древнейшая стоянка в Азербайджане // ДАН Азерб.ССР, 1963, - №11, - с. 75-80
7. İlham Əliyev Füzuli və Xocavənd rayonlarında olub. 15 mart 2021, <https://president.az/az/articles/view/50893/>
8. Guseynov M.M. Azykh cave (Azerbaijdan SSR). General results of the 1974 and 1975 work. Early man news / Newsletter of the commission for paleoecology of Early man of INQUA (International Association on Quaternary Research). - Tubingen, - 1976.
9. Гусейнов М.М. Ранние стадии заселения человека в пещере Азых // Научные труды Министерство Высшего и Среднего Специального образования Азербайджанской ССР, - 1979, - №4, - с.70-73.
10. Zeinalov A.Ə., Kulakov S.A., İdrisov İ.A. Qaraca paleolit arxeoloji ekspedisiyasının 2015–2016-cı illərdə apardığı tədqiqatların ilkin nəticələri // Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar –2015-2016. - Bakı, - 2017, - s.33-39.
11. Зейналов А.А., Зейналова, Л.А. Миграции человека в раннем палеолите и ареал распространения куручайской культуры / «Палеолитическая стоянка Азых в Азербайджане и миграционные процессы» сборник материалов международной научной конференции, посвященной 50-летию обнаружения в пещерной стоянке Азых раннего гоминида – азыхантропа. - Баку: Af Poliqraf, - 2018, - с. 85-100.
12. Амирханов Х.А. Орудия – гигантолиты в индустрии Олдована Дагестана // Российская Археология, - 2013, - № 3, - с. 5-12.
13. Гусейнов М.М. Древний палеолит Азербайджана. - Баку: ТекНур, - 2010, - 220 с.
14. Гаджиев Д.В., Гусейнов М.М. Первая для СССР находка ашельского человека (Азербайджан, Азыхская пещера) // Ученые записки Азгосмединститута, т.XXXI, - 1970, - с. 13-21.
15. Гусейнов М.М. Древний палеолит Азербайджана. - Баку: Элм, - 1985, - с. 96.

16. Hüseynov M.M. Azərbaycan arxeologiyası (dərslük). - Bakı: ADU–nun nəşriyyatı, - 1975, - 165 s.
17. Hüseynov M.M., İsmayılov Q.S., Quliyev N.M. Azərbaycanın arxeoloji abidələri (qədim daş dövrü-orta əsrlər). - Bakı: ADU-nun nəşriyyatı, - 1981.
18. Dostiyev T.M. Arxeologiya fənninin tədrisinin bəzi məsələləri // Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin yeri və rolu. Respublika elmi konfransının materialları. - Bakı: Füyuzat, - 2021, - s.139-143.
19. Hüseynov M.M. Yəraltı aləmə səyahət. - Bakı: Azər nəşr, - 1966, - 58 s.
20. Hüseynov M.M. Azıx mağarasının sirri. - Bakı: Gənclik, - 1969, - 77 s.
21. Hüseynov M.M. Uzaq daş dövrü. - Bakı: Gənclik, - 1973, - 68 s.
22. Казаченок Т. Г., Громыко И. Н. Античные афоризмы: Тематический сборник. - Минск: Выш. шк., - 1987, - 318 с.

УЧЕНЫЙ, ОТКРЫВШИЙ ДРЕВНЕЙШЕЕ ПРОШЛОЕ КAVKAZA: К 100-ЛЕТИЮ ПРОФЕССОРА МАМЕДАЛИ ГУСЕЙНОВА

Тарих М.ДОСТИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается вклад видного ученого, доктора исторических наук, профессора Мамедали Гусейнова в развитие азербайджанской археологии. Он являлся выдающим ученым, теоретиком и организатором науки, талантливым преподавателем. Основным вкладом М.М.Гусейнова в азербайджанскую науку стали его исследования памятников палеолита Азербайджана. Под его руководством Азербайджанская палеолитическая экспедиция совершила значительные открытия, обогатив мировую науку знаниями, связанными с ключевыми проблемами раннего палеолита Кавказа. Самые яркие страницы его научного творчества связаны с исследованием Азыхской палеолитической стоянки. Большое внимание М.М.Гусейнов уделял популяризации научных знаний о древнейшей истории Азербайджана. Одним из главных достижений педагогической и научно-организационной деятельности выдающегося ученого явилось создание палеолитической научной школы в Азербайджане. Вся деятельность М.М.Гусейнова – образец неустанного служения науке и образованию, а его археологические открытия, его труды – неотъемлемая часть нашего национального наследия.

Ключевые слова: археолог, Мамедали Гусейнов, палеолит, Азыхская пещера, Гуручайская культура

THE SCIENTIST WHO DISCOVERED THE GREAT PAST OF THE CAUCASUS: ON THE 100TH ANNIVERSARY OF PROFESSOR MAMMADALI HUSEYNOV

Tarikh M.DOSTIYEV

SUMMARY

The article discusses the contribution of a prominent scientist, doctor of historical sciences, professor Mammadali Huseynov's role in the development of Azerbaijani archeology. He was an outstanding scientist, theorist and organizer of science, a talented

teacher. M.M. Huseynov's main contribution to Azerbaijani science was his research of the Paleolithic monuments of Azerbaijan. Under his supervision, the Azerbaijan Paleolithic Expedition made significant discoveries, enriching world science with knowledge related to the key problems of the early Paleolithic of the Caucasus. The brightest pages of his scientific work are connected with the study of the Azikh Paleolithic site. M.M. Huseynov paid much attention to the popularization of scientific knowledge about the ancient history of Azerbaijan. One of the main achievements of the pedagogical and scientific-organizational activity of the outstanding scientist was the creation of a Paleolithic scientific school in Azerbaijan. All the activities of M.M. Huseynov are an example of tireless service to science and education, and his archaeological discoveries, his works are an integral part of our national heritage.

Keywords: archaeologist, Mammadali Huseynov, paleolithic, Azykh cave, Guruchay culture.

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Aytən Q.MURADZADƏ

Azərbaycan və rus dil şüurunda "sarı" rənginin leksikası 5

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Abid H.TAHİRLİ

Azərbaycan mühacirət mətbuatı Mirzə Ələkbər Sabir haqqında..... 12

Aysel R.ƏFƏNDİYEVA

Əhməd Ağaoğlunun “Altmış yeddi il sonra” əsərində müəllif kimliyi 20

TARİX

Rəna Ş.ŞAHBAZOVA

Azərbaycanın erkən intibah dövrü tarixi akademik V.V.Bartoldun tədqiqatlarında 29

Əli R.FƏRHADOV

XX əsrin I yarısında Cənubi Azərbaycan tarixinə dair (“Azərbaycan” qəzetinin materialları əsasında) 39

Elnur N.ƏBİLOV

Heydər Əliyevin əsərləri müstəqil Azərbaycanın iqtisadi inkişafını öyrənmək üçün mənbə kimi 45

Sevinc Ə.ZEYNALOVA

XVI əsrdə Fransa-İspaniya münasibətlərinə dair 53

Elnur L.HƏSƏNOV

Gəncənin maddi-mədəni mühitinin tədqiqində yaşayış məhəllələrinin əhəmiyyəti (XIX əsrin sonu – XX əsrin birinci yarısı)..... 62

Oksana Ə.ABBASOVA

Bolşeviklərə qarşı vahid cəbhə yaratmaq cəhdləri (XX əsrin 20-ci illəri) 75

Ləman H.EYVAZOVA

Cümhuriyyət qurucularının əsərlərində Qafqaz İslam Ordusunun Bakı zəfəri 85

Vüsal Q.İSGƏNDƏROV

Rusiya müstəmləkəçiliyinə qarşı Quba və Şəki üsyanları
(XIX əsrin 30-cu illərinin sonları)..... 94

YUBİLEYLƏR

Tarix M.DOSTİYEV

Qafqazın ulu keçmişini kəşf edən alim: professor Məmmədəli Hüseynovun
100 illik yubileyinə..... 105

СОДЕРЖАНИЕ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Айтен Г.МУРАДЗАДЕ

Цветолексика «желтый/sarı» в азербайджанском и русском языковом сознании 5

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Абид Х. ТАХИРЛИ

Азербайджанская миграционная пресса о Мирзе Алакбар Сабир..... 12

Айсель Р.ЭФЕНДИЕВА

Авторская личность Ахмеда Агаоглу в произведении «Шестьдесят семь лет спустя» 20

ИСТОРИЯ

Рена Ш.ШАХБАЗОВА

Период раннего возрождения Азербайджана в исследованиях В.В.Бартольда 29

Али Р.ФАРХАДОВ

Взгляд на историю Южного Азербайджана в первой половине XX века (по материалам газеты «Азербайджан») 39

Эльнур Н.АБИЛОВ

Труды Гейдара Алиева как источник для изучения экономического развития независимого Азербайджана 45

Севиндж А.ЗЕЙНАЛОВА

О французско-испанских отношениях в XVI веке 53

Эльнур Л.ГАСАНОВ

Значение жилых кварталов в изучении материальной и культурной среды Гянджи (конец XIX - первая половина XX веков)..... 62

Оксана А. АББАСОВА

Попытки создания единого фронта против большевиков (20-е годы XX века)..... 75

Ламан Г.ЭЙВАЗОВА

Бакинский триумф Кавказской Исламской Армии в произведениях основателей республики 85

Вусал Г.ИСКАНДАРОВ

Губинское и Шекинское восстания против русского колониализма
(конец 30-х годов XIX века) 94

ЮБИЛЕИ

Тарих М.ДОСТИЕВ

Ученый, открывший древнейшее прошлое кавказа:
к 100-летию профессора Мамедали Гусейнова 105

CONTENS

LINGUISTICS

Ayten Q.MURADZADE

The color index "yellow/sari" in the Azerbaijani and Russian linguistic consciousness 5

LITERATURE

Abid H. TAHIRLI

Azerbaijani migration press about Mirza Alakbar Sabir 12

Aysel R.EFENDIYEVA

Author's identity in Ahmad Agaoglu's "Sixty seven years later" 20

HISTORY

Rana S.SHAHBAZOVA

An early renaissance period of Azerbaijan in academician V.V.Bartold's research 29

Ali R.FARHADOV

A look at the history of south azerbaijan in the first half of the XX century (according to the materials of "Azerbaijan" newspaper) 39

Elnur N.ABILOV

Heydar Aliyev's works as a source to study the economic development of independent Azerbaijan 45

Sevindj A. ZEYNALOVA

France-Spain relations in the XVI century 53

Elnur L.HASANOV

Significance of quarters in research of the material and cultural environment of Ganja (late XIX – first half of the XX centuries) 62

Oksana A.ABBASOVA

Attempts to create a united front against the bolsheviks (1920^S) 75

Laman H.EYVAZOVA

The Baku victory of the Caucasian Islamic Army in the works of the founders of the republic 85

Vusal G.ISGANDAROV

Guba and Shaki uprisings against Russian colonialism
(late 30^s of the XIX century) 94

ANNIVERSARY

Tarikh M.DOSTIYEV

The scientist who discovered the great past of the Caucasus:
on the 100th anniversary of professor Mammadali Huseynov 105